

અ નુ ક મ

પરિષદ-પ્રમુખનો પત્ર	‘ગુજરાતી શાણી વાણી રાણીનો વકીલ છું.’ • ભગવતીકુમાર શર્મા 4
તંત્રીલેખ	ઢાંકીસાહેબને પદ્મભૂષણ • યોગેશ જોષી 6
કવિતા	ચાર ગઝલ • નીતિન વડગામા 10, બા • દિલીપ જોશી 12, પડછાયો • દિલીપ જોશી 12, બાઘ્યો ધમકાવે • વત્સલ ર. શાહ 13, પરબ • ગિરીશ ભટ્ટ 14, કેંક કેફી પી નાંખી... • સુસ્મિતા જોષી 14, અને હું એકલો • આબિદ ભટ્ટ 15, સંધ્યા ઢળી ? • ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા 15, ડાળ પર મ્હેકી રહી... • એસ. એસ. રાહી 16, વરસો પહેલાં ભીતરથી... • અનિલ ચાવડા 16
વાર્તા	અઝેલિયાનાં ફૂલ • પ્રીતિ સેનગુપ્તા 17
લઘુકથા	સુખી હોવાનું વૃત્તાંત • રમેશ ત્રિવેદી 22
નિબંધ	બુશવોક • ડૉ. કાલિન્દી પરીખ 23
નાટક	સ્વપ્ન – દુઃસ્વપ્ન • ચિનુ મોદી 27
આસ્વાદ	કવિ રમેશ પારેખની કાવ્યરચના ‘નદીએ હબસણ ન્હાય’ • લાભશંકર ઠાકર 36
ભારતીય સાહિત્ય	ત્રણ કાવ્યો • મીરાં તારળેકર, અનુવાદક : કાજલ ઓઝા વૈદ્ય 41
અભ્યાસ	શતદલપદ્મમાં પોઢેલો : કવિશ્રી ન્હાનાલાલને સ્મૃતિવંદના (૧૮૭૭- ૧૯૪૬) • નરોત્તમ પલાણ 45, સંસ્કૃતિવિમર્શ સંદર્ભે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય • પ્રવીણ દરજી 48
દેશ્ય-શ્રાવ્ય	કેમ મકનજી ક્યાં ચાલ્યા ? • પ્રા. જનક હ. દવે 56
પ્રાસંગિક	‘ગુજરાત બચાવો’ • ડૉ. સોમભાઈ સી. પટેલ 61
સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન	‘મેળો’ વિશે • નવનીત જાની 63, એ પણ ગઝલ, આ પણ ગઝલ • ડૉ. એસ. એસ. રાહી 67, ઝનૂનથી ખરડાયા વગરની હિજરતકથા • એસ. ડી. દેસાઈ 70, બાલપુષ્પો પ્રત્યેનું વહાલ • શ્રદ્ધા ત્રિવેદી 72
પત્રસેતુ	ધીરેન્દ્ર મહેતા 75
પરિષદવૃત્ત	સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ 78
સાહિત્યવૃત્ત	સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 84
આ અંકના લેખકો	88
આવરણચિત્ર	નબીબક્ષ મનસુરી

પરિષદ-પ્રમુખનો પત્ર

‘ગુજરાતી શાણી વાણી રાણીનો વકીલ છું.’

ગુજરાતી ભાષાના ભાવિ અસ્તિત્વ વિશે સુજ્ઞ જનોએ આશંકાયુક્ત ચિંતા વ્યક્ત કરી તે કાંઈ આટલા ટૂંકા સમયગાળામાં નામશેષ ન થઈ શકે. ભાષાઓ અને બોલીઓના ઉદ્ભવ, વિકાસ અને ક્યારેક વિલય એ લગભગ એક સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. હજી થોડાક જ દિવસો પૂર્વે એક ભાષા અથવા બોલીના સંપૂર્ણ વિલયના સમાચાર જાણ્યા. આન્દામાનમાં બો જાતિ અને તેની ભાષા અથવા બોલીનું નામ પણ બો. બો બોલી બોલનાર અને સમજનાર એકમાત્ર વૃદ્ધ મહિલાનું થોડાક દિવસો પૂર્વે જ પંચ્યાશી વર્ષની વયે અવસાન થતાં બો બોલી નામશેષ થઈ ગઈ છે. ભાષા કે બોલી પરત્વે ભવિષ્યે બની શકનારી એક કરુણાંતિકાનો પણ મારે ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. પારસી જેવી ભલી, ઉદાર, પ્રેમાળ, દેશભક્ત કોમની આ વાત છે. પારસીઓ બહુધા ગુજરાતી છે અને તેઓ જે પારસીશાઈ ગુજરાતી બોલે છે તેને હું ગુજરાતી ભાષાની એક બોલી ગણવા પ્રેરાઉં છું. વારંવાર કહેવાઈ ચૂક્યું છે કે પારસીઓની વસતિ કમશઃ ઘટતી જાય છે. અનેક પારસીઓ વિદેશોમાં વસે છે. એક મોટો હિસ્સો મુંબઈમાં રહે છે. સ્વાભાવિક રીતે જ આ બધા પારસીઓની રહેણીકરણી અને ભાષા પર અંગ્રેજિયત તથા અંગ્રેજીનો ઘણો પ્રભાવ છે. ભય રહે છે તે મુજબ જો પારસીઓની વસતિ ઘટતી જાય અને ગુજરાત તથા ગુજરાતી ભાષા સાથેનો પારસીઓનો સંબંધ ઊંચા બનતો જાય તો કદાચ ભવિષ્યે ગુજરાતીની એક બોલી સમાન પારસી ગુજરાતી ભાષાના વિલય તોળાય અને ગુજરાતી માટે તે જેવીતેવી હાજ નહિ હોય. પણ કાળાં વાદળાંને રૂપેરી કિનાર હોય જ. આશાપ્રેરક બલકે શ્રદ્ધાવર્ધક હકીકત એ છે કે ગુજરાતીઓમાં માતૃભાષા અંગેની જાગૃતિ વધવાના અણસાર શરૂ થઈ ચૂક્યા છે. તા. ૨૧મી ફેબ્રુઆરીનો ‘આંતરરાષ્ટ્રીય માતૃભાષા દિવસ’ ગુજરાતમાં ગયા વર્ષથી વિશેષ ઉત્સાહપૂર્વક ઊજવાય છે અને આ વર્ષે તો તેમાં ઉત્સાહની મોટી ભરતી ચઢી છે. લગભગ બધાં જ શહેરોમાં તે દિવસે ભાષા-યાત્રાઓ, પરિસંવાદો, વિદ્યાર્થી સ્તરે સ્પર્ધાઓ ઇત્યાદિનું આયોજન થયું છે અને એ રીતે એક વાયુમંડળનું નિર્માણ થયું છે.

‘પરિષદ’ના પૂર્વ પ્રમુખ શ્રી નારાયણભાઈ દેસાઈએ ‘પરિષદ’ને ઉપક્રમે સાહિત્યયાત્રાઓ શરૂ કરાવી. ‘પરિષદ’ના નવા કાર્યવાહકોએ તો સાહિત્યયાત્રાની એ પ્રવૃત્તિને ચાલુ રાખવાનો, વિસ્તારવાનો સંકલ્પ કર્યો જ છે, પણ તદુપરાંત શ્રી નારાયણભાઈ દેસાઈના એ વિચાર-આચાર-બીજના અન્યત્ર પણ તૃણાંકુરો ફૂટવા લાગ્યા છે જે સંતોષજનક અને શ્રદ્ધાવર્ધક સ્થિતિ છે. નિબંધકાર, વિચારક, શિક્ષક અને વક્તા ડૉ. ગુણવંત શાહની ‘નરસિંહથી નર્મદ’ની ‘માતૃભાષા વંદના યાત્રા’ને આનું તાજું ઉદાહરણ લેખી શકાય. તા. ૩૦મી જાન્યુઆરીએ જૂનાગઢથી આરંભાઈ તા. ૬ ફેબ્રુઆરીએ સૂરતમાં સમાપ્ત થયેલી આ યાત્રા ગુજરાતનાં અઢાર શહેરોમાં ફરી અને કુલ ચાળીસ સભાઓનું તદ્દતર્ગત આયોજન થયું. સર્વત્ર સારો જનસમૂહ ઊમટ્યો. ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે’ આ યાત્રાને પૂરો સહકાર આપ્યો. યાત્રાની સાથે જ ગુજરાતી ભાષાનાં ચૂંટેલાં એકસો એક પુસ્તકોનું

પ્રદર્શન ફરતું રહ્યું અને લોકોએ સારી સંખ્યામાં પુસ્તકો ખરીદ્યાં પણ ખરાં. ‘ગુજરાતી પુસ્તકો બહુ વેચાતાં અને વંચાતાં નથી’ તેવી આપણી લાંબા સમયની ફરિયાદ છે, પણ હવે સહુને સમજાવા માંડ્યું છે કે લોકો પુસ્તકો સુધી ન આવતા, ન આવી શકતા હોય તો હવે પુસ્તકોએ બધી છોછ છોડીને સામે ચાલીને લોકો સુધી પહોંચવું પડશે.

ઉપરોક્ત ‘માતૃભાષા વંદના યાત્રા’ દરમિયાન સ્વાભાવિક રીતે જ ગુજરાતી ભાષા વિશે મહિમ્નસ્તોત્રો ઉચ્ચાર્યાં. આધુનિક માતાઓની મૂંઝવણને વાચા મળી : ‘મારે મારા બાળકને ભવિષ્યે સફળતાના ઉચ્ચ શિખરે પહોંચવું જોવું છે, પણ તે શિક્ષણના અંગ્રેજી માધ્યમ વિના આજની દુનિયામાં શક્ય બનશે ખરું ?’ આ વાસ્તવિક મૂંઝવણનું સમાધાન પણ બે’ક વક્તાઓએ સૂચવ્યું. માધ્યમ તો ગુજરાતી જ હોય અને તેની સમાનાન્તરે અંગ્રેજીના ઉત્તમ શિક્ષણની સુવિધા હોય; જ્યાં અંગ્રેજી માધ્યમ અનિવાર્ય લાગતું હોય ત્યાં પણ તેની પડછે ગુજરાતીના ઉત્તમ શિક્ષણની વ્યવસ્થા અનિવાર્યતઃ હોય જ.

પણ એક મુદ્દે સહુ સંમત થશે : ગુજરાતી ભાષાના અસ્તિત્વ અંગેની આશંકા માત્ર યાત્રાઓ અને જોશીલાં ભાષણોથી નિર્મૂળ નહિ થાય. વળી આવા ઉપક્રમોમાં માતૃભાષાનો પદાર્થ કેન્દ્રમાં રહેવો જોઈએ. ખુશીની વાત એ છે કે સાહિત્ય-યાત્રાઓ અને ‘માતૃભાષા-દિવસ’ની ઉજવણીની સાથોસાથ આ ઉપક્રમોનાં અનુગામી પગલાંઓ પરત્વેનું સહચિંતન પણ શરૂ થઈ ચૂક્યું છે અને ગુજરાતી ભાષાની ગરિમાની પુનઃ સ્થાપનાનો પ્રજાકીય, સંસ્થાકીય અને શાસકીય એમ ત્રિવિધ સ્તરે પુરુષાર્થ પ્રારંભાયો છે. પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિનું સુવ્યવસ્થિત વિસ્તરણ, પુસ્તકાલય-પ્રસારના વ્યાપક, દૃષ્ટિવંત પ્રયત્નો, ઉત્તમ પુસ્તકોની સહજ પ્રાપ્યતા, લોકજીવનને સીધો ટકોરો મારે તેવા સાહિત્યસર્જન ભણીનો સર્જકોનો ઝોક, સાહિત્યકારો, શિક્ષકો, અધ્યાપકો અને પત્રકારોની સાહિત્ય પ્રત્યેની ઈમાનદારી, સાહિત્યસંસ્થાઓનું પ્રવૃત્તિસાતત્ય અને તેઓની લક્ષ્ય પરત્વેની અસંદિગ્ધતા, અભિયાનમાં સહુ કોઈને, કશા ભેદભાવ વિના જોડવાની વિવેકબુદ્ધિ અને સમગ્ર પુરુષાર્થને શાસનતંત્રનું સ્વાર્થરહિત સમર્થન : આવાં અનેક વાનાંઓનાં સહઅસ્તિત્વ તથા સમાયોજન વડે જ ગુજરાતી ભાષાના પુનરુત્થાનનો ઉદ્દેશ સફળ થઈ શકે, અને ‘વિવેક-બૃહસ્પતિ’નું બિરુદ ધરાવતી ગુજરાતી પ્રજામાં એટલી શ્રદ્ધા રાખવાપણું હજી ટકવું છે, અન્યથા ચેકબુક, પાસબુક અને હિસાબી ચોપડાઓ ઉપરાંત નરસિંહ મહેતાથી માંડીને આજના નવીનતમ સર્જક પર્યન્ત ગુજરાતીની અક્ષરયાત્રા અખંડ ન રહી હોત. દલપતરામે સગૌરવ લખ્યું હતું :

‘ગુજરાતી શાણી વાણી

રાણીનો વકીલ છું.’

ગુજરાતી પ્રજા અને વાણી બંને શાણી છે. તેને આજે આવશ્યકતા છે દલપતરામ જેવા અસંખ્ય વકીલોની. ચાલો, આપણે ગુજરાતી શાણી વાણી રાણીના કદાચ વકીલ ન થઈ શકીએ, પણ તેના ગુમાસ્તા તો થઈએ.

૧૧-૨-૨૦૧૦

ભગવતીકુમાર શર્મા

તંત્રીસ્થાનેથી....

ઢાંકીસાહેબને પદ્મભૂષણ

દવા લઈને સૂઈ ગયો, ઘસઘસાટ ઘેનમાં હતો ત્યાં કવિમિત્ર યજ્ઞેશ દવેનો ફોન આવ્યો – ઢાંકીસાહેબને પદ્મભૂષણ...

રાજી રાજી રાજી થઈ ગયો. ઢાંકીસાહેબના ફોન નંબરના અડધા આંકડા દબાવ્યા, પણ પછી રિસિવર મૂકી દીધું, ના, અત્યારે ખલેલ નથી પહોંચાડવી. સવારે રૂબરૂ જઈશ એમની પાસે.

સાવલીમાં જ્યદેવ શુક્લે યોજેલા એક સેમિનારમાં ઢાંકીસાહેબને સૌ પ્રથમ જોયેલા, સાંભળેલા. ખાસ્સાં વર્ષો અગાઉ એમને ‘કુમાર’માં વાંચેલા. ઢાંકીસાહેબ અમદાવાદ આવ્યા એ પછી યજ્ઞેશ સાથે એમને મળવાનું થયું ને એ પછી તો વારંવાર મળવાનું થતું રહે છે. એમની પાસે એમની વિદ્વત્તાનો જરીકે ભાર ન લાગે.

નરી હળવાશ, નીતર્યો સ્નેહ. નર્યા વાત્સલ્યનું જ જાણે સાક્ષાત સ્વ-રૂપ ! જાણે વાત્સલ્યનું જીવંત મંદિર ! ક્યારેક જરીક વાર છૂટવાનુંયે મન થઈ આવે એવું એમના સ્નેહનું આલિંગન !

નાજુક શરીર. મેરુ જેવું મન. જગત આખાયને સૂક્ષ્મતાથી નીરખવા, ચાહવા સર્જાયું હોય તેવું હૈયું. સર્વ રંગ-રૂપ-ધ્વનિ-રસને પીવા, આસ્વાદવા હંમેશાં તત્પર એવી છયે ઈન્દ્રિયો. મુખડાની માયા લાગે એવું નમણું લંબગોળ મુખ. થોડું મોઢું નાક હડપચી જરીક આગળ પડતી. વિશાળ કપાળ. આછા થઈ ગયેલા વાળ. યુવાનીના ફોટાઓમાં વાળ ખાસ્સા, જરી વાંકડિયા. કપાળ પર જમણી તરફ જતો વાળનો ઢાળ. ચીવટથી ઓળેલા વાળ. પ્રમાણમાં જરી મોટા, બ્રાઉન ફેમમાં ચશ્માં. ચશ્માંના કાચ પાછળ મેઘાવી વેધક આંખો – જાણે અંદર-બહાર આરપાર જોતી આંખોમાં જાણે સૂક્ષ્મદર્શક મંત્ર અને દૂરબીન બંને એક સાથે. ઝીણું અને દૂરનુંય જોનારી, પળમાં પરખનારી નજર. કાળની સાપેક્ષ અને કાળથી પર થઈનેય, પુરાતત્ત્વને, સત્ત્વને, અખિલ બ્રહ્માંડના સૌંદર્યને ‘દર્શન’ સાથે ઘટક ઘટક પીનારી અને પાનારી દષ્ટિ. એમની પાસે જન્મજાત સંશોધકનું મગજ; હાથમાં લેપટોપ રાખવું ન પડે. ઈશ્વરે જાણે મગજમાં જ આપ્યાં હોય વધારાનાં માઈક્રો-પ્રોસેસર અને મેમરી-ચીપ્સ – જે વિવેકપૂર્વક, પ્રમાણ સાથે અવિરત કાર્ય કર્યા કરે. નર્મ-મર્મ સાથેની વાતો વેળાએ પાતળા હોઠના ખૂણેથી અને આંખના ખૂણેથીય, વિનોદસભર સ્મિત રેલાય, મરક મરક, કૂણા કૂણા બનારસી પાનના રેલાતા રસ સમું ! તો કોઈ કોઈ વાત વેળા મુક્તમને ખડખડાટ હસે. એમનાં મુક્ત હાસ્યનાં મોજાં પર મોજાં જોઈને ભાયાણીસાહેબનું હાસ્ય તરત સાંભરે. આ ઉંમરેય મૂડમાં આવી જાય ત્યારે મીમિકીય કરે. અસલ ભાયાણીસાહેબ જેવો જ અવાજ કાઢીને એમની જ શૈલીમાં વાત કરે. ફોન પર પણ તેઓ રૂબરૂ વાત કરતા હોય એવી નિરાંતે વાત કરે. પણ ગીતાબહેનની ક્યારેય ફરિયાદ ન હોય. ઢાંકીસાહેબને જે ગમેતે તેઓ નિરાંતે કરી શકે એ માટેની બધી જ અનુકૂળતા ગીતાબહેન કરી આપે.

ઢાંકીસાહેબ નિરાંતે, રસથી અનેક વિષયોને સાંકળતા જઈને સરસ વાતો કરે. દરમ્યાન

મર્માર્જુ સ્મિત અને રમૂજ તો વાતવાતમાં જારનાં દાણાની જેમ વેરાતા જાય. અનેક વિષયોનાં તેઓ ખાંટું, આથી એમની વાતોની રેન્જ પણ ખૂબ મોટી – શાસ્ત્રીય સંગીતના કોઈ મોટા ગાયકની હોય તેવી. કેળવાયેલો, ઘુંટાયેલો મધુર અવાજ. વાતોમાં અનેક વિષયો રસ રેલાવતા પ્રગટ થતા જાય ને અનેક ‘મૂડ’ અને રંગ ઉઘાડ પામતા જાય અને ‘બાત બનતી’ જાય. કોલેજકાળ દરમ્યાન, મિત્ર સાથે લગાવેલી શરતના કારણે, આગલી બેન્ચે બેઠેલી સહાધ્યાયી કન્યાના અંબોડામાંથી પોતે એક ફૂલ કઈ રીતે સેરવી લીધેલું એનીય વાત કરે ને પછી બાળક જેવું નિર્દોષ હાસ્ય રેલાવતાં રેલાવતાં એમનો ચહેરો રતાશ પડતો ગુલાબી થઈ જાય. કોઈ સેમિનારમાં એ શું બોલ્યા હતા એની વાત કરતાં, જરી પોઝ લઈને, હળવોક ખોંખારો ખાઈને, જાણે સ્ટેજ પરથી બોલતા હોય તેમ – સંભાષણના ટોનમાં બોલે – એમની એ વાણી તો જાણે આછા ગુલાબી કોરા કાગળ પર ચીપી ચીપીને એકેય ભૂલ વગર લખાતા મરોડદાર જાંબલી અક્ષરો જેવી ! એમનાં વ્યાખ્યાનો પણ એવાં જ નમૂનેદાર. કેરી વિશે વાત નીકળે તો કેરીનીય લગભગ બધી જ જાતો વિશે એમને પૂરી જાણકારી – રંગ-રૂપ-સોડમ-સ્વાદ-રસની લાક્ષણિકતાઓ આદિ. અન્ય વિષયોની વાતોમાં પણ કેરીની સુંદર જાતો જેવા વિવિધ ‘રસ’ છલકાતા જાય. શાસ્ત્રીય સંગીતની વાતો કરતા હોય ત્યારે તો સૂર-રાગ-ધ્વનિ આદિ જાણે રંગો અને આકારો પણ ધારણ કરતા જાય ! કણ્ઠટીકી સંગીતને તેઓ દક્ષિણ ભારતનાં મંદિરોનાં સ્થાપત્ય સાથે સરખાવે તથા ઉત્તરભારતના સંગીતની તુલના ઉત્તરભારતનાં મંદિરોના સ્થાપત્ય સાથે કરે ત્યારે તો જાણે જામો પડી જાય ! પ્રમાણ માટે કશુંક ગાઈને તેઓ જ્યારે એની ઝલક રજૂ કરે તો મનમાં જાણે દક્ષિણનાં મંદિરોનાં શિખરો રચાવા લાગે ને અવાજ-રાગ સાકાર – સાદશ્ય થવા લાગે – થોડી ક્ષણોમાં જ કલ્પનામાં રચાઈ જતા મંદિરની જેમ !

એમના ઘરે જતાં જ એમના વાત્સલ્યનો, હૂંફનો ને એમની કળારસિકતા તથા કલામર્મજ્ઞતાનો અનુભવ થાય. નટુ પરીખ તથા ધર્મેશ પંચાલનાં ચિત્રોથી દીવાલો શોભતી હોય. જોનારનું મન ઠરે તેવાં એ ચિત્રો. નાની-મોટી ચીજો સરસ ગોઠવી હોય. એમાં નાનકડી સુંદર ફેમમાં મઢેલી એમના યુવાન શિષ્યોની છબીઓ પણ હોય. કેટલાક શિષ્યો તો એમને મન દીકરા કરતાંય અધિક. લાડથી કેટલાંકનાં તો વિશિષ્ટ, લાક્ષણિક નામ પણ પાડ્યાં હોય. આ નામોનો તથા ચરિત્રનાં કેટલાક અંશનો તેઓ તેમની વાર્તાઓમાં માર્મિક ઉપયોગ પણ કરે. એમના ઘરે પીયૂષ કે અમિતાભ મડિયા જેવા નવા થનગનતા ચિત્રકારો બેઠા હોય, કલા ઉપરાંત ‘દર્શન’માં રસ ધરાવતો હેમંત હોય, જાણીતા કવિઓ કે સાહિત્યકારો પણ હોય; પુરાતત્ત્વમાં, જૈનવિદ્યામાં કે સ્થાપત્યકલામાં રસ ધરાવનારા પણ હોય. સંગીત, ચિત્રકળા ઉપરાંત નૃત્યકળામાંય એમને ભારે રસ. સાહિત્યના વાદો વિશે પણ તેઓ ઘણી વાર ગોષ્ઠિ કરે. શિરીષ પંચાલ, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, ભોળાભાઈ પટેલ, લાભશંકર ઠાકર, શ્રીકાન્ત શાહ આદિ સાથે ફોન પર પણ લાંબી ચર્ચાઓ ચાલે. આપણા સાહિત્યમાં ‘તત્ત્વજ્ઞાન’ કે ‘દર્શન’ ઊંડાણપૂર્વક, સમજપૂર્વક નથી પ્રગટતું એની ફરિયાદનો સૂર પણ અવારનવાર ઊડે. સાહિત્યકારોએ તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ એવું તેઓ માને. આધુનિકતાના નામે માત્ર કલાનો – તરંગોના ઘોડા દોડાવવાથી અંતે શું ? એવો પ્રશ્નય એમને થાય. ‘તામ્રશાસન’ નામે એમણે ફેન્ટસી – કાલ્પનિકા રચી. જેમાં એમણે કલ્પનાની

સાથે સાથે ઠોસ વાસ્તવનો પણ ઉપયોગ કર્યો; તત્ત્વજ્ઞાન, પુરાતત્ત્વ, દેવાલયોની સ્થાપત્યકલા આદિના એમના ઊંડા-વિશાળ જ્ઞાનનો પણ આ કાલ્પનિકામાં વાસ્તવિક પાત્રો રચીને, સમુચિત વિનિયોગ કર્યો. ‘તામ્રશાસન’ તેમજ બીજી થોડીક એમની વૈવિધ્યસભર વાર્તાઓ ‘પરબ’માં પ્રગટ કરેલી. એમના જેટલી સુંદર હસ્તપ્રત ભાગ્યે જ ‘પરબ’ માટે મળે છે. કમ્પ્યુટરમાં મેટર કમ્પોઝ કરાવીને, પાંચ-છ વખત પ્રૂફ જોઈને, લગભગ ભૂલરહિત થયા પછી તેની પ્રિન્ટઆઉટ કઢાવીને તેઓ ‘પરબ’ માટે મોકલે. જોડણી માટેય એમના ચોક્કસ આગ્રહો. જેમકે, ‘બંને’ નહિ, પણ ‘બન્ને’. જીવનની પાછલી વયમાં એમણે વાર્તાલેખન શરૂ કર્યું અને કેટલીક સુંદર વાર્તાઓ આપી. ગીતાબહેનની અને પછી પોતાની ગંભીર માંદગી આવી. પથારીમાં પડ્યા રહવું પડે. મેલ નર્સ એમની દૈનિક ક્રિયાઓ માટે આવે. એમને નવડાવે, માથામાં તેલ નાખી દે વગેરે. આમ છતાં એમનું મન પ્રસન્ન ! નર્મ-મર્મ સાથે રમૂજો વેરતું, નબળા-માંદા શરીર પાસેથીય તેઓ મક્કમ મને કામ લેતા રહે.

ઢાંકીસાહેબનો જન્મ ૩૧ જુલાઈ, ૧૯૨૭ના રોજ પોરબંદરમાં. મૂળ વતન ઢાંક. દશાશ્રીમાળી સ્થાનિક જૈન વણિકો ઢાંક ગામથી આવીને પોરબંદરમાં સ્થાયી થયેલા. પિતા અમિલાલ અને માતા રળિયાતબહેન. પિતા ઉદ્યાનવિદ્યાના જાણકાર તથા ચિત્રકાર, સાહિત્ય તથા સંગીતમાં રસ-રુચિ. મધુસૂદન ઢાંકીનું શાળાનું શિક્ષણ પોરબંદરમાં. વિદ્યાર્થીઓની ચેતનાને સંકોરનારા રતિલાલ છાયા તથા મણિભાઈ વોરા જેવા શિક્ષકો તેમને મળ્યા. તેઓ શાળામાં હતા ત્યારથી ‘કુમાર’માં આવતા ચિત્ર, કવિતા તથા શિલ્પ-સ્થાપત્ય આદિ કળા-વિષયક લેખોમાં રસ પડવા માંડ્યો. મોટા થયા પછી એમણે ‘કુમાર’માં લેખો લખ્યા અને ૧૯૭૪માં એમને કુમારચંદ્રક મળ્યો. પોરબંદરની શાળામાંથી ડિસ્ક્રિક્શન સાથે તેઓ મેટ્રિક થયા. ત્યારથી આ જન્મજાત સંશોધક જીવને પુરાતત્ત્વવિદ્ થવાની ઝંખના. પૂનાની ફર્ગ્યુસન કોલેજમાંથી તેઓ ભૂસ્તરશાસ્ત્ર તથા રસાયણશાસ્ત્ર સાથે ૧૯૪૮માં સ્નાતક થયા. ૧૯૫૦માં પિતાજીના આગ્રહથી સેન્ટ્રલ બેન્કમાં નોકરી સ્વીકારી. પણ બેન્કના કામમાં આ ક્વાલરસિક સંશોધક જીવને ગોઠવું નહિ. મિત્રો તથા વડીલોની સાથે મળીને એમણે ‘આર્કિયોલોજિકલ સોસાયટી ઓફ પોરબંદર’ની સ્થાપના કરી. મંદિરોનું નિરીક્ષણ, તસ્વીરીકરણ તથા દસ્તાવેજકરણ કામ આરંભ્યું. ને આમ રસની ક્ષિતિજ ભણી મક્કમ ડગ ઉપાડ્યા. વડોદરા મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર અને પુરાતત્ત્વ નિયામક ડૉ. ગોએલ્ડનું પ્રોત્સાહન એમને મળતું રહ્યું. એ સમયને યાદ કરતાં ઢાંકીસાહેબે નોંધ્યું છે – ‘મારી મુગ્ધતા અને જિજ્ઞાસાનો એ યુગ. મંદિરો પરત્વે તીવ્રતમ લાગણીઓ હતી. સપનામાં પણ એ બધું જ દેખાતું... શોખની સાથે જ પશ્યતા (peraption) પ્રાપ્તિની ભુનિયાદ નંખાઈ.’

૧૯૫૩-૫૫ના ગાળામાં એમણે કૃષિ ખાતાના સંશોધનવિભાગમાં જૂનાગઢ ખાતે કામ કર્યું. ત્યારબાદ મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર તથા ડિસ્ક્રિક્ટ આર્કિયોલોજિકલ ઓફિસર તરીકે કામ કર્યું. (૧૯૫૫-૫૯ જૂનાગઢ, ૧૯૫૯-૬૧ જામનગર). આ દરમ્યાન મંદિરોના સ્થાપત્યનો એમનો સઘન અભ્યાસ ચાલુ રહ્યો. જામનગરનાં વિશિષ્ટ મકાનોનાં કાષ્ઠશિલ્પોનું એમણે સર્વેક્ષણ કર્યું અને કાષ્ઠશિલ્પના શાસ્ત્રગ્રંથ ‘પ્રમાણમંજરી’ સાથે તેની તુલના કરી. ૧૯૬૧-૬૫ દરમ્યાન તેમણે પુરાતત્ત્વ ખાતામાં એક્સેવેશન એન્ડ એક્સ્પ્લોરેશન બ્રાન્ચના ઈનચાર્જ તરીકે રાજકોટની મુખ્ય ઓફિસમાં કામ કર્યું. પ્રભાસ, લાખાબાવળ, આમરા-ટીંબાઓ,

ભાદરકાંઠે રોઝડી વગેરે જગ્યાઓના ઉત્ખનન કાર્ય વખતે એમને વિશુદ્ધ પુરાતત્ત્વના પ્રત્યક્ષ અનુભવો થયા. આ સંદર્ભે એમણે નોંધ્યું છે -

‘પછી મેં વિશુદ્ધ-પુરાતત્ત્વમાં ઘણો રસ લીધો. પહેલાં મારો રસ પુરાતત્ત્વની એક જ શાખા - દેવાલય સ્થાપત્ય પૂરતો સીમિત હતો; પણ હવે પુરાતત્ત્વ પ્રોપરનો ચસકો લાગ્યો.’

આ ચસકો મધુસૂદન ઢાંકીને ક્યાં ક્યાં લઈ ગયો ? - અમેરિકન એકેડેમી ઓફ બનારસ (૧૯૬૬-૭૭), અમેરિકન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઇન્ડિયન સ્ટડીઝમાં સંશોધન અધિકારી તરીકે (૧૯૭૦-૭૨, બનારસ), ભારતીય કલા અને પુરાતત્ત્વના રિસર્ચ પ્રોફેસર તરીકે લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં (૧૯૭૩), વળી પાછા બનારસમાં Alls ખાતે એરોસિએટ ડાયરેક્ટર તરીકે ડેપ્યુટેશન પર, પછી ડાયરેક્ટર તરીકે પ્રમોશન, આ જ સંસ્થામાં ૧૯૮૬થી ૨૦૦૫ સુધી ડાયરેક્ટર તરીકે કાર્ય, રોમન અને ગોથિક સ્થાપત્યના અભ્યાસ અર્થે યુ.કે., ફ્રાન્સ, સ્વિત્ઝર્લેન્ડ તથા યુ. એસ. એ.નો પ્રવાસ (૧૯૮૧ અને ૧૯૮૩) આ દરમ્યાન યુ.એસ.એ.માં શિકાગો યુનિવર્સિટી, તથા હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમાં વ્યાખ્યાન, યુ.કે.માં ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી ખાતે વ્યાખ્યાન ઉપરાંત અનેક રાષ્ટ્રીય, આંતરરાષ્ટ્રીય સેમિનાર તથા પરિસંવાદોમાં ભાગ લીધો. દેશની તથા વિદેશની કેટલીક યુનિવર્સિટીઓમાં પીએચ.ડી. માટેના સલાહકાર, માર્ગદર્શક બન્યા.

ગંગાવતરણ જેવું એમનું ભગીરથ કાર્ય છે - ‘ધી એનસાઈકલોપીડિઆ ઓફ ઇન્ડિયન ટેમ્પલ આર્કિટેક્ચર’.

કિશોરાવસ્થાથી પંડિત ઓમકારનાથ, ફ્રેયાઝખાં વગેરેનું તથા જ્યુથિકા રોય અને એમ. એસ. સુબ્બલક્ષ્મીનાં ભજનોનું એમને ભારે આકર્ષણ હતું. સુબ્બલક્ષ્મીના વિશિષ્ટ કંપન-ઝંકારે તેમને કણ્ઠાટકી સંગીત શીખવાનું મન થયું. એક વર્ષ સુધી તેમણે કણ્ઠાટકી સંગીતની તાલીમ લીધી. શ્રી છન્નુલાલ મિશ્ર પાસે તેઓ પાંચેક વર્ષ પદ્ધતિસર હિન્દુસ્તાની સંગીત પણ શીખ્યા. એમણે ‘આગિયો અને સ્વાર્ણભરમર’, ‘સંગીતમાં રક્તિનો વિભાવ’, ‘રાગ માલકૌંસનું અસલી અભિધાન’, ‘સંગીતમાં વાદવાદનની શ્રેષ્ઠતા’ જેવા સંગીત-વિષયક નિબંધો - લેખો લખ્યા. ઉપરાંત એમણે સંગીતકલા વિભૂતિઓનાં શબ્દચિત્રો પણ આલેખ્યાં. આ લેખોનો પછીથી ‘સપ્તક’ નામે સંગ્રહ થયો. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે એમનો ‘શનિમેખલા’ ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો. જેને ઉમા-સ્નેહરશ્મિ પારિતોષિક (૨૦૦૬) પ્રાપ્ત થયું હતું.

પદ્મભૂષણની ઘટનાને મુ. ઢાંકીસાહેબ સાક્ષીભાવે તટસ્થતાથી જુએ છે અને કહે છે કે, પદ્મભૂષણ કોઈ યુવાન પ્રતિભાને મળવો જોઈએ. કળા-ઈતિહાસ, સાહિત્ય, સંગીત, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, નૃત્ય આદિ અનેક વિષયોના જાણતલ, કલાધર્મી, સૌંદર્યધર્મી એવા આ જન્મજાત રસિક સંશોધક વિદ્વાનને વંદન.

૨૪-૨-૨૦૧૦

યોગેશ જોષી

કવિતા

ચાર ગઝલ | નીતિન વડગામા

૧. નોંધ લેવી જોઈએ

આવતાં-જાતાં બધાંની નોંધ લેવી જોઈએ.
દેહના આ દબદબાની નોંધ લેવી જોઈએ.

આજ કડવી ઝેર છે, એ વાત જુદી છે છતાં,
કાલની મીઠી મજાની નોંધ લેવી જોઈએ.

ઊંઘનું ઓસડ બનીને રાતને પંખાળતી,
વ્હાલભીની વારતાની નોંધ લેવી જોઈએ.

પ્રાણ પૂરે છે અહીં એકાદ પગલું કોઈનું,
જીવતી કોઈ જગાની નોંધ લેવી જોઈએ.

બાદબાકી એક વ્યક્તિની થતાં શું થાય છે ?
સાવ સૂની આ સભાની નોંધ લેવી જોઈએ.

અવલીકાદે પછી લેણૂં જંગલ થઈ જશે,
ઊગતી એ આપદાની નોંધ લેવી જોઈએ.

આખરે તો આપણો આધાર સાચો એ જ છે,
ધાસ જેવા આ સખાની નોંધ લેવી જોઈએ.

૨. સમાધાનો નથી કરવાં

ચરણને ચાલવા માટે સમાધાનો નથી કરવાં.
જવા કે આવવા માટે સમાધાનો નથી કરવાં.

અમારે જીવતી એ પાંખનો આધાર મોટો છે,
કદીયે ઊડવા માટે સમાધાનો નથી કરવાં.

સહજ રીતે થતા અજવાસને તો આવકારું પણ,
તિમિરને તાગવા માટે સમાધાનો નથી કરવાં.

હશે જો ઝંખના પગની, પગથિયું આવશે સામે,
પગથિયે પહોંચવા માટે સમાધાનો નથી કરવાં.

શિખર લગ લઈ જશે અમને અમારી સ્હેજ આ સમજણ,
ધજા ફરકાવવા માટે સમાધાનો નથી કરવાં.

૩. લખાતું હોય છે

જાતમાંથી કૈંક જાતું હોય છે.
આ બધું ત્યારે લખાતું હોય છે.
ઢોંચવાને વ્હાલ આખા વિશ્વને,
ટાઢ-તડકો ઝાડ ખાતું હોય છે.
ફૂટતા એ પાનની ભીનાશથી,
પોત ટહુકાનું રચાતું હોય છે.
એક વરસાદે બધું ભીનું થતું,
એક વરસાદે દઝાતું હોય છે.
આંખ અંદરની ઉઘાડી હોય તો -
ભોમિયા વિના ભમાતું હોય છે.
ક્યાં ગજું છે આપણા આ કંઠનું ?
કોઈ આવીને જ ગાતું હોય છે.
શબ્દનું ઝરણું વહે એકાદ ને -
આખરે હળવું થવાતું હોય છે.

૪. ઓછી પડી

જાતની સાથે કરેલી જાતરા ઓછી પડી.
કોણ જાણે કેમ સઘળી આવ-જા ઓછી પડી !
આપણે તો આપણાથી વેગળું રહેવું પડ્યું,
પંડને પણ પામવાની પાત્રતા ઓછી પડી.
આમ ઝાકળને વધેરી તોય એ તરસ્યો રહ્યો,
સૂર્યને શું એટલી એ માનતા ઓછી પડી ?
કુંવરીની જેમ ખાડો પેટનો વધતો રહ્યો,
બાળકોને એકલી આ વારતા ઓછી પડી.
એટલે તો ઘાટ ઘડવામાં પછી પાછા પડ્યા,
આ સુગંધી આયખામાં આપદા ઓછી પડી.

બા | દિલીપ જોશી

બા ! મને ખેલાં કરતી'તી એવું વ્હાલ કર...
હળુહળુ મમતાળો હાથ મૂક માથા પર
કિલ્લોલે આખું ઘર...
પહેલાંની જેમ ફરી, હોંશીલી છોળ ભરી
ઝાંખ હવે ઝરમર વરસાદ
ઝળઝળિયા આંજેલી આંખોમાં તગતગતી
કાયમની મારી ફરિયાદ
બા ! મને ગમતું નથી રે ક્યાંય તારા વગર...
રજાઓમાં આવતો હું, ત્યારે પીરસતી તું
થાળીમાં આખો સંસાર !
આજે કાં દેહ તારો ચેતન વિહોણો ને
ધબકે છે કેવળ સંચાર !
બા ! જરા પડખું ફેરવ તો બને સહુનો અવસર !...

પડછાયો | દિલીપ જોશી

હું ચાલુ તો ચાલે સાથે અટકું તો એ અટકે !
કદ પરમાણે વધે-ઘટે ને પગલે પગલે ભટકે !
બાથ ભરું તો સંકોરાઈ શરમાતો તરભેટે !
આમ જુઓ તો હોય લગોલગ આમ જુઓ તો છેટે !
પળેપળોને વ્યક્ત કરે છે લાંબા-ટૂંકા ભટકે !
કાપો તો કપ્પાય નહીં ને સાંધ્યે ના સંધાતો !
ઊજળાનો પણ હોય જગતમાં ઘન-ઘેરાતો નાતો !
વાદળનું છત્તર ધરવાથી ક્યાંનો ક્યાં એ છટકે !
ઓળખની આડસ વચ્ચેથી સન્નાટો ફેલાવે !
તખ્તા પરનું સાચ સમયના કારી ઘાવ રુઝાવે !
મૂંગો રૂઢીને વાત કહે છે તો પણ કાયમ ખટકે !

બાઘ્યો ધમકાવે | વત્સલ ૨. શાહ

બાઘ્યાને એક વાર થયું
કે હું ક્યાં બાઘ્યો છું.
હું તો અડધો નથી આખો છું.
હું ક્યાં બાઘ્યો છું.

તે એણે તો યોજી જ્ઞાનગોષ્ઠિ
એમાં બોલાવ્યા જ્ઞાની પંડિત અને ભણેશરી
ને થયાં ચર્ચા, વાદ વળી વિવાદ
ઊંઠ્યો ગગનભેદ નિનાદ

કોઈ કહે કો અન્યો અસ્તિ સદૃશો મયા

કોઈ કહે નેતિ નેતિ

કોઈ કહે અહં બ્રહ્મસ્મિ

બાઘ્યાને થાય ડફોળ છે બધા હાળા

બધે કાગડા કાળા

છે જરાયે છાંટો બુદ્ધિ, ને કહે થઈ અમારી અંતરશુદ્ધિ

જન્મ્યાં ને થોડું વાંચ્યું

લઈને સળિયો મગજને થોડું ખાંચ્યું

હવે થઈ ગયા સહુ યામી

ખુશ થાય જો મળે સલામી

ને કૃદ્ધ બાઘ્યો, થઈ રાતોપીળો

ઊંચા આસને એક થયો ઊભો

ને પાડી ચીસ

બસ...

બહુ થયું હવે

કરો બંધ આ શબ્દવિલાસ

ચૂપ,

ન જોઈએ એક અવાજ

મોંને સીવી દો

હોઈ ફફડાવી, મુખવિવર ઉઘાડી

હલાવી જીભ તળેઉપર

ફેફસાંથી ફેંકી હવા આસપાસ

એથી તમે શું માની બેઠા તમને ખાસ ?

હવે તમે ખેતરમાં હળ ચલાવો.

લુહારની ધમણ ચલાવો.

સીવો, કાંતો, પીંજો, વાવો, બાંધો,
ખોદો, ફિટ કરો...

ભાષાને ભૂંસી કાઢો

શબ્દને લૂછી કાઢો

ને મૂંગા મોઢે હાથ-પગ ચલાવો

બસ.

પરબ | ગિરીશ ભટ્ટ

ઘૂંટ પીવો કે ઘડા ?

પરબ પ્રેમની માંડી, ક્યાં આ

લેણદેણના થડા ?

ભીતરથી આવે સરવાણી,

ક્યાંય ન એનું તળિયું;

વ્હંચો ને એ વધે અધિકું,

કરુણાનું ઝળઝળિયું !

રણની તરસ છિપાવે, ખોબે

ભરીભરી ક્યારડાં;

ઘૂંટ પીવો કે ઘડા ?

પીવાથી તો પમાય, એથી

અદકું પિવરાવ્યામાં;

અશ્રુજળ સિંચી સિંચીને

વનનાં વન વાવ્યામાં.

આઠે પ્રહર અડિંગા દેશે,

કબીરા, ભીતર-ખડા;

ઘૂંટ પીવો કે ઘડા ?

કેંક કેફી પી નાંખી... | સુસ્મિતા જોષી

કેંક કેફી પી નાંખી

ઘસઘસાટ ઊગતી સવારોના સમ ખાઈ

કૂકડે કૂકની સાક્ષીએ

બે ને બે ચાર કરતાં કરતાં

ખબર નહીં

કેટલા યુગો પસાર થઈ ગયા.

કોઈ જ ભાન વિના સમય

ગટગટાવી

પરાણે ઊભા રહ્યા પછી

અસંખ્ય દિશાઓ તરફ

કૂંપળો જેમ ફૂટી વળતા રસ્તાઓ

બોલાવે છે.

રસ્તા પર ઊગેલાં બોર ઝેરી છે.

કશેય

જવાની ઇચ્છા નહીં

જમીનમાં પગ ખૂંપી જાય

મૂળ ફૂટી જાય

ત્યાં સુધી

સ્થિર

ઊભા રહી શકાય તો કેટલું સારું !

અને હું એકલો | આબિદ ભટ્ટ

કેટલાં સગપણ અને હું એકલો,
સૈંકડો વળગણ અને હું એકલો.

એમ લાગે છું અજાણી ભોમમાં,
લાખ છે દર્પણ અને હું એકલો.

ઓતરાતા વાયરા તો સૂચવે,
ઢૂંકડો ફાગણ અને હું એકલો.

ના મળે છે સાદનો પ્રતિસાદ પણ,
છે તરસતું રણ અને હું એકલો.

ચાલ ગોકળગાયની એ રાખ તું,
દોલ્લું ઘડપણ અને હું એકલો.

એક પળ પણ શ્વાસ લેવા દે નહીં,
ઘણ ઉપર છે ઘણ અને હું એકલો.

આ સમયને સાંધવો ના શક્ય છે,
છે ક્ષણો બટકણ અને હું એકલો.

વિસ્મરણ જો થાય તો રાહત રહે,
યાદનું બળતણ અને હું એકલો.

સંધ્યા ઢળી ? | ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા

લોક ફૂલેતાં કે હવે લ્યો, આપની સંધ્યા ઢળી,
ફૂલ ખીલે છે હદે-શૈં આપણી સંધ્યા ઢળી ?

પાનખરમાં થાય થોડો પર્ણહીણો તેથી શું –
વૃક્ષથી ભરચક દીસે એ બાગની સંધ્યા ઢળી ?

આ નથી કેં સાંજ મારી આજલગ શિરપે રહ્યા
આયુભરના બોજ શા સંતાપની સંધ્યા ઢળી !

છો ઢળી સંધ્યા હવે કલશોર સૂણું પંખીના,
ઓસરે કોલાહલો – ઘોંઘાટની સંધ્યા ઢળી !

કોઈ સંધ્યા હોય એવી ઊજળી મધ્યાહ્નથી
બાણશ્યા પર પ્રતાપી ભીષ્મની સંધ્યા ઢળી.

ડાળ પર મ્હેકી રહી... | એસ. એસ. રાહી

ડાળ પર મ્હેકી રહી છે પાનખર
રંગ પીળો ઓઢશે નક્કી ડગર.

માત્ર બે છાંટા પડ્યા તો શું થયું
ક્યાં ગયું લીંપેલું મારું પ્રેમઘર ?

પંચતત્ત્વોનો જ હું છું એક અંશ
કેમ પૃથ્વીને નથી એની ખબર ?

મોતનો સાક્ષી મેં ખેંચ્યો બેઘડક
ક્યાં હવે લાગે ખુદાનો કોઈ ડર ?

બે ઘડીમાં વર્ણવું મારી વ્યથા
બે ઘડી આવો તમે પાસે અગર.

વરસો પહેલાં ભીતરથી... | અનિલ ચાવડા

વરસો પહેલાં ભીતરથી કેં ઘૂઘવ્યાં'તાં પારેવાં
અનિલ નામના ઘરમાં જ્યારે આવ્યું'તું કોઈ રહેવા.

હીંડોળાઓ ખૂબ હોંશથી

ઝૂલ્યા'તા આંગણિયે,

ટહુકા તો આવી બેઠા'તા

ઘરનાં નળિયે નળિયે;

થીજ ગયેલું પળમાં સઘળું લાગ્યું'તું રે વહેવા,

અનિલ નામના ઘરમાં જ્યારે આવ્યું'તું કોઈ રહેવા.

નક્કી ભીતર કોઈ સ્મરણનું

વાગી ઊઠ્યું છે વાજું,

વરસો પહેલાં ધરબાયેલું

ચારેબાજુ તાજું;

વરસાદ વગર નહિતર આ રીતે ટપકે શીદને નેવાં ?

સબર્બન ન્યૂજર્સીના મોટા સરસ ઓડિટોરિયમમાં ગુજરાતી નાટક જોવા આવનારાંની ઘણી ભીડ થઈ ગઈ હતી. હંમેશ મુજબ શરૂ થવાને વાર હતી. હોલનાં બારણાં ખોલવામાં આવ્યાં નહોતાં. લોબીમાં જ અસંખ્ય લોકો આમથી તેમ જતા હતા, ભીડ વધારતા હતા, ઘોંઘાટ કરતા હતા. લોપા ફરિયાદ કરવા લાગી ગઈ હતી. મોઢું બગાડી એણે કહ્યું, ખ્યાલ આવ્યો ને હવે કે હું કેમ આવા પ્રોગ્રામોમાં જતી નથી ?

એની ફ્રેન્ડ કોકિલાએ બહુ આગ્રહ કરેલો. કહેલું, મુંબઈથી ગ્રૂપ આવ્યું છે. ને નવું જ નાટક લઈને આવ્યાં છે એ લોકો. બહુ જ હસવાનું છે. પણ ભીડ, ઘોંઘાટ ને વિલંબને કારણે લોપા એટલામાં જ થાકી ગઈ. લોબીનો કોઈ જરા ખાલી ભાગ શોધવા એ પાછળ તરફ ગઈ. બારણાંથી દૂર એ બાજુ ભીડ જરા ઓછી હતી ખરી. કોકિલાને બોલાવી લેવા એણે મોઢું ફેરવ્યું તો સામે જ ચંદ્રાને જોઈ. એ પણ કોઈ બહેનપણીને શોધી જ રહી હતી. લોપા અને ચંદ્રા બંને પહેલાં જરા ચોંકી ગઈ. મળવાનું કલ્પ્યું નહોતું બેમાંથી કોઈએ.

પછી ફોર્મલી હસીને અરસપરસ કેમ છો કહ્યું. વધારે કશી વાત થાય તે પહેલાં બંનેની સાથીદારો આવી ગઈ, ને હોલમાં જવા માટે બારણાં પણ એ જ ઘડીએ ખોલાયાં. લોપાનું ધ્યાન હવે ક્યાંયે ના રહ્યું. એકચ્યુઅલી એ જરા હચમચી ગઈ હતી. ઘણા વખતે ચંદ્રાને જોઈ. સહેજ સુકાયેલી લાગી, એણે વિચાર્યું. ને સાથે દિવાકર કેમ નહોતો ? બંને સાથે જ હોય. એકલાં ક્યાંય જાય જ નહીંને. જૂના કોઈ વખતની ચીડ એના મન પર અત્યારે ચઢી આવી. કે પછી દિવાકર દેખાયો નહીં ? લોપાએ આમ-તેમ જોવા મોઢું જરા ફેરવ્યું. ખાસ કોઈ ઓળખીતું દેખાતું જ નથી, નહીં ? કોકિલા બોલી. પણ તું ચંદ્રાને ઓળખે છે તેનો મને ખ્યાલ નહોતો.

કેવું થયું, નહીં ? - એની જિંદગીમાં ?

શું થયું ? લોપાએ ચમકીને પૂછ્યું. મને કશી ખબર નથી.

પડતો ખૂલવા માંડ્યો હતો, નાટક શરૂ થતું હતું. કોકિલા વાત કરી ના શકી. લોપાએ વિચાર્યું, શું થયું હશે ?

માંદગી આવી હશે ? છોકરાના ઍંગેજમેન્ટ તૂટ્યા હશે ? કે પછી ચંદ્રા અને દિવાકરના ડિવોર્સ થયા હશે ? ના, એ અનુમાન લોપા પોતે જ માની ના શકી. એવી તો શક્યતા જ ન હતી.

ઑડિયન્સમાં હસવાનું ચાલુ થઈ ગયું હતું. લોપાના કાન સુધી એ કશું પહોંચતું નહોતું. એ વિચારોમાં મગ્ન થઈ ગઈ હતી. કે પછી સ્મરણોમાં મહિનાઓ પછી, સતત ઘવાયા કરવાની સ્થિતિ માંડ કંઈક સુધરી હતી. ને ત્યાં આમ ચંદ્રા મળી ગઈ. બધા ઘા ફરી જાણે ખૂલી ગયા. અંદર ને અંદર લોહી ફરી વહેવા માંડ્યું હોય એમ લોપાને લાગ્યું.

કોઈને કહેવાય એવી વાત નહોતી. એ છૂપી રહી શકી હતી તે ય નવાઈ જ ને.

દિવાકર ઘરમાં સાવ નોર્મલ રહેતો હતો. જોકે ઘર જ એની પ્રાયોરિટી હતી, તે સ્પષ્ટ હતું. લોપાને પહેલેથી જ આ કેટલું ખટકતું, પણ એ ક્યાં કશું પણ બદલી શકે તેમ હતી ?

લોપાના મનમાં કડવાશ ભરાઈ આવી. આંખોમાં ઝળઝળિયાં આવ્યાં. હજી ક્યાં રૂઝ આવી હતી હૃદય પર. એમ તો એકેર ટૂંકી જ હતો. વધારે તો વાતો જ થતી રહેલી ને ? સ્માર્ટ વાતો - વાતોની સ્માર્ટ, ઝડપી આપ-લે, જુદી જુદી કેટલીયે વાતો. પહેલવહેલી વાર કોમન ફ્રેન્ડ્સ સુમિતા ને શિશિરને ત્યાં જમવામાં એ બે મળેલાં. એટલે કે લોપા અને દિવાકર - ચંદ્રા. કેમ છો ?, ક્યાંનાં છો ?, શું કરો છો ? - જેવી વાતો ત્રણેય જણે સામસામે કરેલી, પણ થોડી વારે ચંદ્રા મહિલા-ગ્રૂપમાં જઈને બેઠેલી, ને લોપા એકલી પડી ગયેલી.

પછીથી દિવાકર અને લોપા વાઈનના ગ્લાસ હાથમાં લઈને પાછળના પેટિયો પર ઊભેલાં. નીચેના છોડો પર અઝેલિયાનાં ફૂલ ખીચોખીચ ખીલેલાં હતાં. કેવા સરસ રંગ છે, લોપા બોલેલી, ગુલાબી અને સફેદ.

અમારે ત્યાં પણ બહુ જ સરસ અઝેલિયા થયાં છે. એક છોડ પર સફેદ છે. પણ જાંબલી અને ફૂલગુલાબી ફૂલોવાળા છોડ ઘણા છે.

અરે વાહ, તમે ફૂલગુલાબી જેવો શબ્દ જાણો છો ?

અરે, ચંદ્રાએ બરાબર શિખવાડી દીધી છે. ગાર્ડનિંગનો શોખ મને છે, પણ મેમસાહેબ કહે તેમ કરવું પડે. બંને હસેલાં. સૌથી સારી ગણાતી નર્સરી ક્યાં છે એની વાત પરથી ફોનનંબરની લેવડદેવડ થયેલી. તમે ફોન કરજો ને. હું એનું નામ-સરનામું આપીશ, લોપાએ કહેલું.

આ રીતે ફોન શરૂ થયેલા એક-લે વાર તો દિવાકરે ચંદ્રાને જણાવેલું એ સ્વાભાવિક હતું. પણ ફોન કોલ ચાલુ રહ્યા, ને એણે ચંદ્રાને કહેવાનું છોડી દીધું. દિવાકર સાથે વાતો કરવાની લોપાને એટલી મઝા આવતી હતી. દરેક બાબત માટે દિવાકર પાસે કંઈક ને કંઈક કહેવાનું હોય જ. માહિતી ના હોય ત્યારે પણ એ જવા તો ના જ દે. સહેજ ગપ્પું મારે. ક્યારેક લોપા એને સાચું માની બેસે, ક્યારેક પકડી પાડે. ને પછી એનું હસવું માય નહીં. કમાલ છો હોં. ગપ્પું પણ સાચું હોય તેવું મારો છો. આવે વખતે દિવાકરે એને કહેલું, પ્લીઝ, તમે મને તમે ના કહો.

તો તું પણ મને તમે ના કહેતો. આમ બંને વચ્ચે ફેમિલિયારિટી વધતી ગયેલી.

મોટેભાગે દિવાકરની પાસે માહિતી હોય જ. અમેરિકન શેરમાર્કેટ હોય, રાજકારણ હોય, સ્પોર્ટ્સ હોય, કે પછી મૂવીની વાત હોય - દિવાકરે વાંચેલું હોય અથવા જોયેલું હોય. એની પાસે ઓપિનિયન હોય જ. કોઈક વાર જાણી જોઈને લોપા દલીલ કરે - મૂવીની બાબતમાં તો ખાસ. એમાંથી જ એક વાર એ ખરેખર ચિડાઈ ગયેલી. સિરિયસ મૂવીઝ બોરિંગ હોય છે એવું તું કઈ રીતે કહી શકે છે ? સાવ મૂરખ જેવી સ્વેંપસ્ટિક કોમેડી જ જેને ગમતી હોય એની સાથે સમય બગાડવાનો કોઈ અર્થ નથી, વગેરે વગેરે. કોણ જાણે સંસારની કઈ બાબતથી કંટાળેલી હશે એ દિવસે કે છેલ્લે એનાથી ફોન પછાડાઈ ગયેલો.

એ કદાચ પહેલો ઝઘડો. એ પણ સાવ અર્થ વગરનો, બીજે દિવસે લોપાને લાગેલું. એ દિવાકરના ફોનની રાહ જોતી રહેલી. પાંચ દિવસ. છ દિવસ. એ હવે ફોન નહીં કરે તો ? ને એ પહેલી વાર એણે સંતાપ અનુભવ્યો - દિવાકરની ગેરહાજરીનો. ત્યારથી એક

બીજ રોપાયું દિવાકરને માટેની ઝંખનાનું.

દસેક દિવસ પછી એણે મન મક્કમ કરીને ફોન જોડ્યો. કદાચ છે ને દિવાકર ઉપાડે. પણ ચંદ્રાએ જ લીધેલો. લોપાએ કારણ વિચારી રાખેલું, એણે કહ્યું, શનિવારે હું એક નાનું ડિનર કરી રહી છું. તમે બંને આવશો જમવા ? સુમિતા ને શિશિરને પણ કહ્યું છે.

દિવાકર ઘેર નહોતો. એ પછી તમને ફોન કરશે, એમ ચંદ્રાએ કહ્યું.

હાશ, દિવાકર ફોન તો કરશે. લોપાને ધરપત થઈ.

ફોન તો જાણે દિવાકરે કર્યો, પણ એ ફોર્મલ થઈ ગયેલો, અને જમવા આવવાનું નહીં ફાવે એમ કહ્યું. લોપાએ એને મનાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું, મને લંચ માટે નહીં મળે ? મારા તરફથી માફી - લંચ, બસ ?

એક જ વાર કોમન ફ્રેન્ડ્સને ત્યાં મળ્યાં પછી ત્રણેક મહિના ફોન દ્વારા જ સંપર્ક રહ્યો હતો. લોપા મનથી દિવાકરની નજીક થઈ ગયેલી. તેથી એ દિવસે લંચ માટે મળ્યાં ત્યારે એ જરા સેલ્ફ-કોન્સિયસ હતી. દિવાકરને જોઈને એને ભેટવાનું મન થયેલું, પણ એણે રોકેલું. દિવાકરે જ્યારે કહ્યું કે બહુ સરસ લાગે છે વેસ્ટર્ન આઉટફિટમાં, ત્યારે લોપાને ઈન્સ્ટિટ્યુટિવલી લાગેલું કે દિવાકર પણ એના તરફ ખેંચાયો છે. બંનેની આંખો મળેલી. એમાંથી કશાક અર્થ પસાર થયા હતા.

દિવાકરનો ગુસ્સો ઊતરી ગયો હતો. એ લોપા માટે એક ભેટ લેતો આવેલો. એ ફૂડમાં તાજાં ખીલેલાં ઘેરા જાંબલી રંગનાં ફૂલ હતાં. ઓહ, અઝેલિયા ? લોપા બોલી.

મને યાદ છે, હોં, કે તને અઝેલિયા ગમે છે. સોરી કે ફૂલગુલાબી રંગનાં ના મળ્યાં. ચળકતા લીલા કાગળમાં લપેટેલું ફૂડું લોપાને આપતાં એણે કહ્યું. અને ગ્રીક ભાષામાં એક શબ્દ છે - અઝાલેઓસ, એટલે કે સૂકી જમીન. એના પરથી આ ફૂલનું નામ પડ્યું. પણ સાચો ઉચ્ચાર અઝાલિયા છે, મેડમ, પડી ખબર ?

હા ભઈ, તમારા જેવું હોશિયાર કોઈ હોઈ શકે કાંઈ ?

બંને હસીને હળવાં થઈ ગયાં, પણ મળવાનું ઉતાવળમાં જ થયું હતું. એક એક સેન્ડવિચ ખાવાનો જ સમય મળ્યો હતો. ફરી જલદી મળીએ, દિવાકરે કહેલું. મૂવી જોવા જવું છે ?

તું નક્કી કરજે, લોપા બોલેલી.

એને થતું હતું કે જાણે ખસે જ નહીં ત્યાંથી. પણ - ચાલ, હું જાઉં, કહી દિવાકર એની ગાડી તરફ જતો રહ્યો. લોપા એને જતો જોઈ રહી.

આટલામાં જ, કેટલાંયે સંવેદન મિશ્રિત થઈ એના ચિત્તને ગૂંચવી રહ્યાં. જે થઈ રહ્યું છે તે બહુ ખરાબ કહેવાય ? જોકે કશું થયું છે જ ક્યાં ? આ એક વાર તો મળ્યાં. મનમાં જે ફીલિંગ થાય છે તેને પ્રેમ કહેવાય ? પણ ફોન પર વાત કરતાં કરતાં પ્રેમ થઈ જતો હશે ? ઈમ્પોર્ટલ કહેવાય એને ? પણ કોઈને દુઃખ ન થવા દઈએ તો ? ને આ તો મૈત્રી છે. બે મિત્રો એકબીજાને ગમી ના જાય ? મૈત્રીનો વિચાર આવતાં લોપા નિશ્ચિત થઈ ગઈ. સંબંધ વધી ગયા પછી પણ લોપા આ જ લૌજિક જાતને સમજાવતી રહી.

દિવાકર શક્ય હોય ત્યારે લોપાને ત્યાં જવા માંડ્યો હતો. રાતે તો એ ભાગ્યે જ જઈ શક્યો હતો, પણ બપોરે ઓફિસમાંથી નીકળી જતો. છતાં અઠવાડિયામાં ત્રણેક કલાકથી

વધારે મળવાનું બનતું જ નહીં. લોપા ગુસ્સે થતી, રડી પડતી, દિવાકરને પકડી રખતી, પણ એ ચાલી જ જતો. લોપા ફરી મળવાની રાહ જોતી રહેતી.

દિવાકરે એક દિવસ અણધાર્યું જ એને કહ્યું કે હવે એ એફેર ચાલુ રાખી નહીં શકે. દરેકમાં એક સાતમી સેન્સ હોય છે, એણે કહ્યું હતું. ચંદ્રાને કંઈક આછો વહેમ પડવા માંડ્યો હોય એવું એને લાગતું હતું. કદાચ બેડરૂમમાં દિવાકરની વર્તણૂક જરા જેટલી પણ બદલાઈ હોય. લોપાની સાથે શરીર અને મનથી એ સંકળાયો હતો, ને ગમે તેટલું સાચવે-સંભાળે તો પણ પત્નીને કશું બદલાવાનો ખ્યાલ આવી જ જઈ શકે. કુટુંબને એ તૂટી જતું તો જોઈ શકે તેમ જ નહોતો. છોડવાનો હોય તો તે લગ્નતર સંબંધ જ ને ?

લોપાનો હાથ પકડીને એણે આવું બધું સમજાવ્યું હતું. લોપા સમજતી હતી - પરિણામ શું આવી શકે તે, છતાં આ સંબંધના અંતની વાતના ચાબખા ખાઈ એનું હૃદય લોહીલુહાણ થઈ ગયું હતું. પછીના મહિનાઓમાં એનું વજન ઊતરી ગયું, છાતી બેસી ગઈ, ઉદાસીનો ભાર એને ગૂંચળાવી રહ્યો. આખરે એ ત્રણેક મહિના ઈન્ડિયા જતી રહી. લગભગ વરસ આમ નીકળી ગયું હતું.

ઉદાસ થઈને લોપા બેસી રહી હતી, ને નાટક દરમ્યાન એના વિચાર ચાલુ રહ્યા હતા. છતાં, મળવાની - છૂટા પડવાની, પ્રેમની-ઝઘડવાની બધી ક્ષણો યાદ કરવાની શક્તિ એનામાં રહી નહોતી. હોંલમાં બેઠાં બેઠાં જ એ અશક્ત થઈ ગઈ હતી.

મોટરમાં કોકિલા અને એના હસબંડ નાટકમાંની જોકો યાદ કરી કરીને હસતાં રહ્યાં. છેક લોપાને ઉતારતી વખતે કોકિલા બોલી, અરે, હું ભૂલી જ ગઈ તને કહેવાનું. બનેલું એવું કે ગાડીને અકસ્માત થયેલો ને ફેફસાંમાં ધુમાડો એટલો ભરાઈ ગયેલો કે દિવાકર બચી નહોતો શક્યો. પણ ચાલ, અત્યારે જઈએ. કાલે ફોન કરજે. વધારે વાત કરીશું.

લોપા ત્યાં જ પથ્થરની હોય તેમ ઊભી રહી. આઘાતથી એ જડ થઈ ગઈ હતી. જે મહિનાઓ દરમ્યાન એ દિવાકરના પ્રેમમાંથી મનને વાળવા મથતી રહી હતી ત્યારે દિવાકર પોતે તો ક્યારનો યે ચાલી નીકળેલો. જેને અખંડ રાખવા માગતો હતો તે કુટુંબ અકલ્પ્ય રીતે તૂટી ગયું હતું.

ઘરની અંદર જઈને આખી રાત લોપા તરફડતી રહી. હૃદય કલ્પાંત કરતું હતું, ને એની આંખો સૂકી હતી. સવારે એણે કોકિલાને ફોન ના કર્યો. સીધો ચંદ્રાને જ કર્યો. એ પોતાની વાત કરવા નહોતી માગતી. ને જે છૂપું રહ્યું હતું તેને છતું કરવા પણ નહોતી માગતી. જો શક્ય હોય તો એ ચંદ્રાને સાંત્વન આપવા માગતી હતી.

જોકે ચંદ્રા ઉપરથી સ્વસ્થ થઈ ચૂકી હતી. એની ફરજ હવે બે દીકરાઓ તરફ હતી. ને એને સંતોષ હતો કે દિવાકરના શરીરના ઓર્ગન પહેલેથી નક્કી કર્યાં પ્રમાણે દાનમાં આપવામાં આવ્યા હતા. કેટલાં જણને એ મદદ કરતો ગયો. એની બે કિડની, લીવર અને હૃદય પણ ટ્રાન્સપ્લાન્ટ માટે આપી દેવાયું હતું.

અરે, એની આંખો તો કદાચ સૌથી વધારે કામમાં આવી હતી. આમ તો આવાં દાન ગુપ્ત જ રખાતાં હોય છે, પણ એ જ હોસ્પિટલમાં એક એમેરિકન વૃદ્ધાને જરૂર હતી, ને તાત્કાલિક ઓપરેશન કરવામાં આવેલું. લોપાએ હિંમત કરીને ચંદ્રાને એનું નામ પૂછ્યું. વાતો કરતાં કરતાં ભાવની એવી ભરતી ચંદ્રાના મન પર ચઢી હશે કે એણે સહજ ભાવે

નામ કહી દીધું. વળી કહે, આન્ડી એટલાં થેન્કફુલ છે કે વારંવાર ફોન કરતાં રહે છે, છોકરાઓ માટે કેક બનાવી આપે છે.

ચંદ્રા સાથે વાત કરીને લોપાને થોડી શાંતિ લાગી. જીવતેજીવે દિવાકર પત્નીને સુખી રાખવા માગતો હતો, ને મરણમાં એ પત્નીને ગૌરવ બક્ષતો ગયો હતો. લોપા મનોમન લજવાઈ પણ ખરી. જે પોતાનો નહોતો ને થઈ શકે તેમ નહોતો એનો કેટલો વાંક કાઢતી રહી હતી એ છેલ્લા એક વર્ષથી ! ને ચંદ્રા ? પંદરેક વર્ષનો સંસાર વિચ્છિન્ન થઈ ગયો હતો તે છતાં કેટલી ડિગ્નિટીથી જીવી રહી હતી.

એક સવારે બેલ સાંભળીને મિસિસ ચાન્સેલરે બારણું ખોલ્યું. સાદાં કપડાં પહેરેલી એક દેખાવડી ઈન્ડિયન સ્ત્રી પગથિયાં પર ઊભી હતી. એ સમજી ગયાં કે કુટુંબની વ્યક્તિ હશે - પોતાને આંખોનું દાન કરનારના કુટુંબની. એમણે કહ્યું, આવો ને અંદર.

લોપા એ હસતી આંખોમાં જોઈ રહી હતી. જે આંખોને એ ગમી ગઈ હતી તે જ આંખો હતી ને આ ! પોતે જેની સાથે નજર પરોવી બેસી રહેતી હતી તે જ આંખો હતી ને આ ! જે છોડીને જતો રહ્યો હતો તે પ્રેમપાત્રની બચી રહેલી છેલ્લી નિશાની હતી આ. બસ, એક વાર એને ફરી જોઈ લેવી હતી.

લોપાના હાથમાં તાજાં સુંદર ઘેરા ફૂલગુલાબી રંગનાં અઝેલિયા ફૂલનું રૂપેરી કાગળમાં લપેટેલું ફૂડું હતું. બે હાથ લંબાવીને એણે એ એમની સામે ધર્યું. આ તમારે માટે લાવી છું.

ઓહ, મને અઝેલિયા બહુ જ ગમે. થેન્ક્સ, મિસિસ ચાન્સેલરે કહ્યું. આવો ને અંદર. એક કપ ચા પીને જાઓ.

લોપા અપલક એ હસતી આંખોમાં જોઈ રહી હતી. થેન્ક્સ, પણ આજે નહીં, કહી હાથથી ગૂડબાય જણાવી એ પગથિયાં ઊતરી ગઈ. મોટરમાં બેસી જોરથી એણે આંખો મીંચી દીધી. દિવાકરને એમાં એ હંમેશ માટે બચાવી રાખવા માગતી હતી.

કવિતા

- (૧) **ગુલાબ વાટિકા** : કેશવભાઈ લાડ, ૨૦૦૮, ડાહીબહેન કે. લાડ, મુ.પો. એટું, ૬+૮૪, રૂ. ૫૦/- (૨) **મહેફિલે ગઝલ** : કેશવભાઈ લાડ, ૨૦૦૮, ડાહીબહેન કે. લાડ, પો. એટું, પૃ. ૧૧+૪૧, રૂ. ૫૦/- (૩) **તુલસીને ક્યારે ક્યારે દીઠા મેં કાનજી** : કેશવભાઈ લાડ, ૨૦૦૮, ડાહીબહેન કે. લાડ, મુ. પો. એટું, પૃ. ૫+૭૫, રૂ. Nil. (૪) **હંસનાદ** : હંસા ત્રિવેદી, ૨૦૦૮, રોહિણી ત્રિવેદી, સી/૭/૧૦, ચિનાઈબાગ એપાર્ટમેન્ટ, અમદાવાદ-૬, ૨૪+૬૦, રૂ. ૫૦/- (૫) **વિધવા** : 'સાગર' સમોલિયા, ૨૦૦૬, સાગર, સમોલિયા જી-૮/૨૦૮૫, રણજિતનગર, જામનગર-૫, પૃ. ૩૨, રૂ. Nil.

લઘુકથા

સુખી હોવાનું વૃત્તાંત

રમેશ ત્રિવેદી

ઓફિસ છૂટવાના સમયે જ દીપાનો ફોન આવ્યો, ને એ પાછી એવી તો લપડી તે જવદી વાતનો ચેપ મૂકે જ નહીં. આજે ખાસ્સું મોડું થઈ ગયું. રિટાયર્ડ થવામાં એક વીક બાકી તે પેન્ડિંગ કામ સાથે લઈને ઉતાવળી ઘેર આવી ગઈ. બારણામાં પગ મૂક્યો, ને ચોંકી ગઈ. ડ્રોઇંગરૂમ ઝાકઝમાળ ! ને આખોય ઠાકર પરિવાર એકસાથે ! મને જોઈને તરત રીમા સામે આવી, એ 'મમ્મી !' કહેતી ભેટી પડી, ને પછી ઠાકર સામે જોતાં એણે હસી લીધું : 'જોયુંને પપ્પા ! ...હું શું કે'તી'તી !? ...બોલો, મારાં ભૂલકણાં મમ્મીને તો હજુય...' પણ હું શું બોલું ? મારા મગજમાં તો દીપાનો ફોન, અને... મિતેષે મને ચૂપ જોઈને તરત હસતાં હસતાં કીધું : 'મમ્મા, તમારી ચાલીસમી મેરેજ-અનિવર્સરી પપ્પાને યાદ છે, ને તું તો યાર !!..'

'અરણ, તો સરપ્રાઇઝ આપવા તારા પપ્પાજી ને તમે લોકોએ પાર્ટી !' ...કહેતાં હું ખસિયાણું હસી, ને જઈને સોફા પર બેસી પડી. પ્રો. ઠાકરે પ્રસન્ન નજરે મારી સામે જોયું, એ ઊભા થઈ ગયા : 'જુઓ, સાંભળો બધાં, અમારા મેરેજ આડે બે દા'ડા બાકી હતા, ને ભારે ગમ્મત થયેલી... મનુમામાએ મને ગંભીર બનીને પૂછેલું : "લ્યા, કન્યાને તે જોઈ છે કે નહીં ?..." મેં ના પાડી, તો એમણે કીધું : "છોકરી છે તો દેખાવડી, પણ જરા બે દાંત થોડા આગળ પડતા...", બસ, આ સાંભળતાંની સાથે જ આપણા રામ તો ભડક્યા : "માને લગન કરવાં નથી !" ...ને આટલું બોલીને ઠાકર મારી સામે સ્મિત કરતા કરતા ટપ ટપ ગયા, ને એ સાથે જ ખંડમાં હાસ્યનું મોજું ફરી વળ્યું. 'પછી શું થયું ?' મારી કોઈ ધીમેથી હસ્યું, ને એ સાથે જ ઠાકરને બદલે મેં જ કહી નાખ્યું : 'પછી ડું થાય ? ખુદ મનુમામાએ લગનના બીજા જ દા'ડે એમણે કરેલા ટીબળની વાત

ખાળ હસતાં હસતાં...' આટલું કહેતાં તો મને હાંફ ચઢી ગઈ. મિતેષ તરત ઊભો : 'ચાલો, હેમા, હિતેશ, રીમા, મોના... જલ્દી, સૌ ટેબલ પાસે આવી જાઓ. ઠાકરના ઘોંઘાટ શમી ગયો - એકાએક. પછી તો તાળીઓના ગડગડાટ સાથે કેક કપાઈ. ગ્રૂપફોટો લેવાયો. ને ખાણીપીણી પત્યા પછી સૌ વીખરાયાં, અમે એકલાં પડ્યાં કે તરત ઠાકરે પૂછી નાખ્યું : 'તારી તબિયત તો ?...' મને થોડી અસ્વસ્થ જોઈને ફરી એમણે ચિત્તિત સ્વરે પૂછ્યું : 'કેમ, કંઈ બોલી નહીં ?...' મેં ક્ષીણ સ્વરે કહ્યું : 'ઓફિસમાં હમણાં કામનું ભારણ... તે માથું થોડુંક ભારેખમ...' ને આ સાંભળીને તરત ઠાકર બામની શીશી લઈ આવ્યા, કપાળે હાથ મૂક્યો, આંખો મારી મીંચાઈ ગઈ. લમણામાં જાણે સેંકડો ટાંકણીઓ ભોંકાતી હતી, ને વળીવળીને દીપાનો ફોન, એના શબ્દોનો ઉત્તરડો : 'લી, તું સુખી તો છે ને !?...' આ પ્રશ્ન પાછળ દીપાનો ઈશારો એના સુમનભાઈ !... હા, સાઈઠમા વરસે આજેય એ માણસ અનમેરિડ રહીને યુગાન્ડામાં સોશિયલ-વર્ક કરતો ફરે, તે એમાં હું શું કરું ?? 'હવે કેમ છે તને !?' ...બામ ઘસતાં ઘસતાં બોલાયેલા ઠાકરના શબ્દો... અને 'બસ, હવે રહેવા ઘો...' કહીને ઠાકરના હાથને સ્પર્શવા ઊંચકાયેલો સકમ્પ હાથ..., અરે ! આ હાથ તો મારો - જાણે લંબાતો... લંબાતો - દૂર...સુદૂર !!' ને અચાનક જ ઉતાવળે મારાથી ઠાકરનો હાથ પકડાઈ ગયો - ભારે આવેગપૂર્વક !

કાલિદાસે મેઘદૂતમાં ઉજ્જૈનનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે ધરતી પર આવવાનું થયું ત્યારે સ્વર્ગના નિવાસીઓએ પોતાના બાકી રહેલા પુણ્યના બદલામાં સ્વર્ગનો એક કાન્તિમાન ખંડ માગી લીધો અને તેને ધરતી પર લઈ આવ્યા. તે સ્વર્ગખંડ તે જ ઉજ્જૈન. પણ આ પૃથ્વીમાં આવા કાન્તિમાન સ્વર્ગખંડો બીજે પણ ક્યાંક ક્યાંક આજે પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. દક્ષિણ ઓસ્ટ્રેલિયાના છેડે આવેલું એડીલેડ અને એનો સૌંદર્યમંડિત પરિસર એક આવો જ સ્વર્ગખંડ છે. તેનો સાક્ષાત અનુભવ મને એડીલેડમાં પ્રવેશતા જ થઈ ગયો.

એડીલેડ તેની યુનિવર્સિટી લાયબ્રેરી, ફેસ્ટિવલ આર્ટ સેન્ટર, ટેવળો કે સાર્વજનિક ઇમારતો કરતાંય વધુ ભવ્યતર તેનાં વન-ઉપવનો, સમુદ્રકિનારાઓ, નદી-સરોવરો અને ટેકરીઓ તથા નયનાભિરામ લેન્ડસ્કેપની સતત બદલાતી જતી દશ્યાવલીઓથી છે. આ શહેર એટલું હરિયાળું છે કે તેને હરિયાળી નગરી કહેવાને બદલે હરિયાળીમાં ઊગેલું નગર એમ કહેવું વધુ ઉચિત રહેશે. અહીં આવેલાં રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનોમાં પચાસેક જેટલી બુશ ટ્રેઇલ આવેલી છે. બુશ ટ્રેઇલ એટલે ગાઢ જંગલોમાં જનવિહોણી, સાંકડી કેડી પર ચાલવું - જે ઘણી વખત તો એટલી આકરા ચઢાણવાળી હોય છે કે જરા જેટલો પગ ફસકવો તો નીચે ખીણમાં જ ગબડી જવાય. અનેક સાહસો અને રોમાંચોથી ભરપૂર આ ટ્રેઇલ અનેક વિહંગમ દશ્યોનો ચિત્રપટ રજૂ કરે છે. આ ઘેઘૂર વૃક્ષોની શ્યામલ હરિતિમા આપણને સ્થૂળ ચેતનમાંથી ઊંચકીને સૂક્ષ્મ અને મૂળ ચૈતન્ય સુધી પહોંચાડવામાં ઉદ્દીપકની ગરજ સારે છે. જંગલમાંથી વહી આવતો પવન મનુષ્યની આદિમતા અને નિર્દોષતાનો પડઘો પાડે છે. અને એટલે જ મારી આંખોની બાસ્કેટમાં સાચવી રાખેલા સમુદ્રનાં શાંત, નીલાં-ભૂરાં જળ, પેલિકનની ચાંચ જેવા ગુલાબી આકાશ કે દિવ્ય પતાકા ફેલાવતી એડીલેડની ટેકરીઓ અને મનોહર લેન્ડસ્કેપના રંગબેરંગી ફુગ્ગાઓમાંથી એક ફુગ્ગો આજે ફરીને એ હવાથી ફુલાવી, ઉડાવી રહી છું.

તે દિવસે વીકેન્ડની રજા હોવાથી અમે બધા માઉન્ટ લોફ્ટીની બોટાનિક ગાર્ડન જવાનો પ્રોગ્રામ નક્કી કર્યો હતો. પરંતુ પાર્કિંગ ન મળતાં અમે પહોંચી ગયા માઉન્ટ લોફ્ટી સમીટ પર. તે દરિયાઈ સપાટીથી ૭૧૦ મીટર ઊંચે આવેલું છે. અહીંથી ફ્લીડર્સ રેન્જસ, એડીલેડની નયનરમ્ય ખીણો અને દરિયાકિનારાઓનો સમગ્ર પરિસર નિહાળી શકાય છે. પણ તેને માણવાની ખરી મજા તો સૂર્યાસ્તની સાક્ષીએ છે. જ્યારે અમે તો પહોંચ્યા હતા મધ્યાહ્ને. એટલે મારા બનેલીએ કહ્યું, “ચાલો Water gully fall (જલપ્રપાત)ના દર્શને જઈ આવીએ.” પણ વળી પાછો પ્રશ્ન થયો કારણ કે આ ધોધનાં દર્શન કરવા ૪.૮ કિ.મી.ની બુશવોક કરવી પડે તેમ હતું. છેવટે નક્કી થયું કે પ્રીતિ (મારી નાની બહેન), નીલ (નાનો ભાણેજ) અને પૂ. આનંદી બા (સાસુમા) સમીટ પર બેસે. આ નિર્ણય કરી, પેટમાં થોડું પેટ્રોલ પુરાવી પાર્થ (મોટો ભાણેજ), રાજેશકુમાર અને મેં ચાલવા માંડ્યું.

ઘેઘૂર વૃક્ષોને કારણે સવાર, બપોર કે સાંજના ભેદ જ ટળી જતા હતા. તેનું આ નીલ સૌંદર્ય આંખોમાં આંજીને અમે તો ચાલ્યાં જતાં હતાં. પણ ત્યાં કેટલાક છોડ તેની હરિત દીવડીઓથી અમારું સ્વાગત કરવા લાગ્યા. અમે તે ઝીલીને જરા આગળ ગયા તો જંગલી ફૂલોએ તેની મોહકતાથી અમારું ધ્યાન ખેંચ્યું. પ્રકૃતિ મોહિની બનીને અમને મોહ પમાડી રહી હતી. અવનવા વૈચિત્ર્ય સર્જતું આ નિહિડ વન રોબર્ટ ફોસ્ટની યાદ અપાવતું હતું.

“The woods are lovely dark and deep

Out I have promises to keep

And miles to go before I go to sleep.”

પણ અમારે થોભવું પડે તેમ હતું. ત્રિભેટે આવીને ઊભી રહી હતી અમારી ત્રિપુટી. કારણ કે આડેઅવળે રસ્તે ફેટાઈ ગયા તો કોને ખબર ક્યાં જઈ ચડાય કે પછી કશે પહોંચાય પણ નહીં. રામ રામ ! ગોરી પ્રજાને પૂછવું કે કેમ ? અને પૂછીશું તો પ્રત્યુત્તર સાચો મળશે કે ખોટો ? સંદેહ અને આશંકા અમને ઘેરી વળે તે પહેલાં જ સદ્ભાગ્યે એક ભારતીય યુગલ દેખાયું. હાશ થઈ. તેમણે ચીંધેલી કેડી પર ફરી બુશવોક કરવા લાગ્યા. વળી બધી જ ચિંતા અને ડરને ફગાવી દઈને આસપાસની પ્રકૃતિને માણવા લાગ્યા. તરુવરો જ બસ તરુવરો. પ્રત્યેક વૃક્ષમાં વહેતી ઊર્જાનો અવિરામ પ્રવાહ જ તેની આ તાજગી અને લીલપનું રહસ્ય છે, તેવું તેણે અમને તેના બાહુઓ પ્રસારતાં કહી દીધું. અમે અમારી નયનકટોરીમાં તેના આ અફાટ, અનાગસ અને અનાવિલ સૌંદર્યને ભરવાની મથામણ કરતા હતા. પણ એ બધાં ટુમો તો અનંતલીલાઓ સર્જી રહ્યાં હતાં. તેની ડાળીઓ પર બેઠેલાં પક્ષીઓ ગીતો ગાઈને પોતાનું અસ્તિત્વ પ્રગટ કરવા લાગ્યાં. પંખીઓને સાંભળીને ફૂલો પર અસ્તિત્વનો ઉજાસ રેલાવા લાગ્યો અસ્તિત્વના આ ઉજાસમાં સઘળાં દ્રવ્યો શમી ગયા. કારણ કે ફૂલોની પાંખડીઓમાં રહેલું એકાંત અકબંધ હતું અને પંખીઓના ટહુકામાં નીરવ પળો સરવાઈને પડી હતી. અરે, આકાશ પણ ઉત્તુંગ વૃક્ષોની વચ્ચેથી વિવિધ આકારોની રમણા અને ભ્રમણા સર્જતું હતું. આ બધાં પરથી વહી આવતો પવન અમારા માટે આનંદકંઠ બની રહ્યો હતો. દિડ્મૂઢ થઈ ગયેલા એવા અમને ત્યારે તો કલ્પના પણ નહોતી કે આ કોમલ કેટલું કરાલ બની શકે છે ! હોઈ શકે છે ! આ રૂપકિત દશ્યો કેટલાં છન્નવેશી છે ! એ તો પછીથી ખબર પડી. પણ જો પ્રથમથી ખબર હોત તો પ્રકૃતિના આ વિરોધાભાસીપણાંની કે તેની વિલક્ષણતાની અનુભૂતિ પણ ચૂકી જાતને ! તે જ તો શીખવે છે, બે તદ્દન વિરોધી તત્ત્વોનો પણ પરસ્પર સુમેળ સાધવાનું.

જોકે ફરીને ફુગ્ગો ફુલાવવાનું મારું આ શિશુસહજ કર્મ સાવ અકારણ નથી. કારણ માત્ર એ ઘેઘૂર વૃક્ષો જ નથી, કારણ એ પંખીઓનો કલરવ જ નથી, કારણ એ ગમતીલો વાયરો જ નથી. કારણ ઘણું જ અદકરું છે. ઊંહું... એમ નહીં કહું. મને પેલા પેલા ધોધ પાસે પહોંચી જવા દો.

કાળા-કથ્થઈ વાળની જટાઓ મધ્યે શ્વેતકેશની લટ જેવો એ ધોધ પ્રથમ દષ્ટિએ

ડાયરેક્ટિંગ કરતો હોય એમ જણાયો. પરંતુ તેનું નીચે વહેતા વારિમાં થતું સમર્પણ જોઈ તેની આ તનુશ્રી અભિલં મધુરંની યાદ ઝડૂત કરાવી ગઈ. તેની આ તનુતા જ તેના સૌંદર્યનો પર્યાય બની જતી હતી. જે નજાકતથી તેની ધારા ખડકો પરથી અવરોહણ કરી રહી હતી તે ન અલસ હતી. ન તોખારરૂપ હતી. મધ્ધિમ - મધ્ધિમ તેની આ ગતિ ઘાયલ કરી દે તેવી હતી. જેનો વાદી સ્વર મધ્યમ છે અને સાતેય સૂરોને સમાવીને બેઠેલો સંપૂર્ણ રાગ યમન, મોઝાર્ટની કોઈ સિમ્ફની સાથે અનુબંધ રચીને રેલાઈ રહ્યો હતો. મસ્તક નત થઈ ગયું, ચિત્ત સંતર્પક થઈ ગયું અને આત્મા સમર્પિત થઈ ગયો.

તેની આ સૂરાવલિઓ સાંભળીને પેલાં ખળખળ સલિલ ઝળહળ ઝળહળ થઈ રહ્યાં હતાં. ટટ્ટાર ઊભેલા ખડકો પણ મંદ મંદ ડોલી રહ્યા હતા. આકાશ પણ ઝળૂંબીને ધોધની સાથે એકરૂપ થઈ ગયું હોય તેમ ન શ્વેત હતું, ન નીલ. ન કોઈ અલગ રંગ, ન કોઈ અલગ રૂપ. તેથી જ તો જલપ્રપાતના પ્રત્યેક બુંદની સાથે તે પણ પછડાતું હતું. જળની સાધના પૃથ્વી કરતાંય વધુ ગહન અને ગંભીર છે. તેથી જ તેની સુરેખતામાં કંઈકેટલીય ભંગિમાઓ ધરીને ઊભાં હતાં જળબિંદુઓ. ખડકોની સાથે ઘસાતાં તે છોલાતાં હશે ? પણ, તેઓ તો ગમતીલા પીડાનાં ફૂલો સમ મધમઘતાં હતાં ! એટલે જ તો આટલું લાલિત્ય હતું. જળ, ખડકો, વૃક્ષો, આકાશ, વાયુ અને તેજનાં દ્રવ્યોથી રચાતો તેનો તનુપિંડ સાથે જ અલૌકિક હતો. કેમ ન હોય ? આકાશનું ગોપૂર હતું. શૂન્યતાના સ્તંભો હતા. નિઃસ્તબ્ધ પ્રકૃતિનો ઘંટારવ હતો. રમણીયતાનું તીર્થ હતો (છે અને રહેશે.)

ધન્ય બની ગયેલી એવી મને એ પણ સૂઝ્યું નહીં કે આ સૌંદર્યને કચકડે મઢી લઈ. એ તો પાર્થ અને બનેલીના કહેવાથી બે-ત્રણ ફોટા પાડ્યા અને પડાવ્યા. બાકી આ જલશ્રી તસવીરોમાં ક્યાં સમાય એમ હતી ?

હું તો પાછા ફરવાનું પણ ભૂલી ગઈ હતી અને તે ય ઉપર ચઢીને, કારણ હવે તો મા. લોફ્ટી સમીટ જવાનું હતું ને ! કેટલું આકરું ચઢાણ ફરી પાછું ૪.૮ કિ.મી. - મને-કમને પાછા ફરવા માટે ચરણોને કહ્યું ચાલો. થોડું ચાલ્યા ત્યાં તો ચરણો તો ચાલવાની ધૂનમાં હતાં પણ હૃદયની ધૂન ધીરે ધીરે બજતી બજતી પછી તો હાંફતી હાંફતી ફાટવા લાગી. મંદ્રમાંથી મધ્યમ અને પછી તાર-સપ્તકની યે બહાર જવા લાગી. બુશની એ કેડી પર ફસડાઈ જવાયું. બરાબર તે જ ક્ષણે ગોરું યુગલ આવીને ઊભું રહી ગયું. જાણે કો' જન્મના મિત્રો આવીને ઊભા રહી ગયા. હળવે રહીને તેમના ઓસ્ટ્રેલિયન ઈંગ્લિશમાં પૃચ્છા કરી. એમના કહેવાથી નીચે ઊતર્યાં. તેમની સાથે મારો હાથ ગ્રહી કિશોક (રેસ્ટોરન્ટ) પર લઈ ગયા. મારો ખભો થપથપાવી મને બેસાડી.

મારા માટે પાણીની બોટલ ખરીદીને લઈ આવ્યા. જાણે ભૂલા પડેલા રણમાં કોઈએ પાણીની ભંભલી આપી. ના, આ મૃગજળ નહોતું. આ તો મૈત્રીજળ હતું. સામે ધોધ અને બાજુમાં મૈત્રીભાવનું પવિત્ર ઝરણું વહી રહ્યું હતું. હું કોને જોઉં ? કોને નીરખું ? કોને પરસું ?

તેઓની વાતચીત પરથી જાણવા મળ્યું કે તેઓ વિયેટનામથી માઈગ્રેટ થયેલા વસાહતીના પરિવારમાંથી આવતા હતા. વિયેટનામનું એ યુદ્ધ, તેની ભીષણતા અને વેદનાપૂર્ણ સંઘર્ષોએ તેમનામાં જન્માવેલી મનુષ્યજાત પ્રત્યેની સંવેદનશીલતા પેલા ધોધની માફક અસ્ખલિત વહેતી હતી. વચ્ચે વચ્ચે 'હાવ આર યુ ફિલિંગ, ઈઝ ઈટ ઓ. કે. ?' હવે કેમ

લાગે છે, બધું બરાબર છે ને - પૃચ્છા થતી જાય અને વાતોનો દોર ચાલુ થતો જાય.

આ દોર અંતે શિક્ષણમાં જઈને પરોવાયો. મિસિસ પીટર શિક્ષણજગત સાથે સંકળાયેલા છે. સાચો શિક્ષક જગતના કોઈ પણ ખૂણે હોય, કોઈ પણ દેશ, પ્રાંત, કોમ કે ભાષાનો હોય, તે મનુષ્યને સંવેદનાનું અધ્યયન-અધ્યાપન કરતો-કરાવતો રહે છે. તે બૌદ્ધિક આંક કરતાં ઊર્મિઆંકનો ગ્રાહ વધારે ઊંચે રાખતો હોય છે. જ્ઞાનના પર્વત પરથી નિરપેક્ષ પ્રેમ અને મૈત્રીને કાજ કેવો નીચે ઉતરી પેલા જલપ્રપાતની માફક મૃદુ અને સંગીતમય બની જતો હોય છે.

રહો, રહો હજુ હું ક્યાં મારા ડેસ્ટિનેશન - નિયત મુકામ એવા મા. લોફ્ટી સમીટ પર પહોંચી છું. મારા આ પરભવના / ના. શાશ્વત (સાચી મૈત્રી શાશ્વત હોય છે) મિત્રો વિના હું ત્યાં પહોંચી જ કઈ રીતે શકું ? અરે, હા એક વાત કહેવાની રહી ગઈ કે મારા બનેલી કાર લેવા માટે મા. લોફ્ટી જવા નીકળ્યા હતા. આ અડધા કલાક દરમ્યાન મિ. પીટર અને રાજેશકુમાર વચ્ચે સતત વાર્તાલાપ થયા કરતો હતો. તેથી અમને જાણવા મળ્યું કે બનેલીલાલને માર્ગ જડતો ન હતો. એટલે પીટરદંપતી જાણે સારથિ બનીને તેમની કારમાં અમને મા. લોફ્ટી સમીટ પહોંચાડી ગયું.

નીચે ઊતરી મેં તેમનો આભાર માન્યો તો તેઓ એટલા ખુશ થયા અને 'નો મેન્શન' કે 'વેલ્કમ'ની ઔપચારિકતાને બદલે હુંફાળું આલિંગન આપ્યું.

ખરે જ આ બુશવોક ન કર્યું હોત, જંગલની કેડીઓમાં ફસડાઈ પડી ન હોત તો આ મૈત્રીભાવને પામી શકી હોત ખરી ? રાજા રહુગણને જડભરતે ઉપદેશ આપ્યો હતો.

મારા જંગલ જેવો છે' - આમ કહી આ સૃષ્ટિને ભવાટવિની ઉપમા આપી હતી. ગવત - જડભરત આખ્યાન) પરંતુ અરણ્યોની ભીષણતાથી ગભરાવાને બદલે ડડવામાં આવે તો તે રોમહર્ષણ બની રહે છે. મનુષ્ય માત્ર પ્રત્યેનો મૈત્રીભાવ મૃત છે. આ આત્માનું સાખ્ય જ પેલા સમીટ પર, શિખર પર પહોંચાડે છે.

કવિતા

- (૬) સરદારનું ગીત : 'સાગર' રામોલિયા, ૨૦૦૬, 'સાગર' રામોલિયા, ૭/૮/૨૦૦૫, રણજિતનગર, જામનગર, પૃ. ૩૨, ૩. Nil (૭) ક્યાં સુધી હવે ? : ડૉ. નટુભાઈ પંડ્યા, ૨૦૦૮, મનીષ પંડ્યા, 'જીવનસંગીત', સી-૧૬૨૭, કાળવીબીડ, ભાવનગર, ૧૨+૧૧૬, ૩. ૮૦/- (૮) લખલૂટ લીલાશ : ડૉ. નટુભાઈ પંડ્યા, ૨૦૦૮, મનીષ પંડ્યા, ઉપર મુજબ, પૃ. ૨૦+૧૦૮, ૩. ૮૦/- (૯) વડલો હીચકે જૂલે : મુકેશ પુરોહિત, ૨૦૦૮, મીના પુરોહિત, રાજકોટ, ૧૬+૮૮, ૩. ૭૦/- (૧૦) સુવાર્તિક ગીતમાળા : ડૉ. બેન્જામિન સુવાર્તિક, ૨૦૦૭, રેવ સેમ્યુલ એલ સુવાર્તિક, સુવાન પ્રકાશન, વડોદરા, ૧૪+૧૪૬, ૩. ૩૦/-

દશ્ય ૧

નાન્દી

મંગલાચરણ

સૂત્રધાર : સજ્જનો અને સન્નારીઓ ! નાટકની નિર્વિઘ્ન પ્રસ્તુતિ માટે, નટ્યમૂ સાથે અમે પણ ગૌરીસુત ગણપતિને પ્રણમીએ છીએ -

દૂંદ, સૂંઢથી સદાય શોભે - ગૌરીપુત્ર ગણેશ;

આવ્યાં વિઘ્ન તરત હરે છે હરહર સુત વિઘ્નેશ.

નાટક દેવભાષામાં ન હોઈ સ્તુતિ અક્ષરમેળ વૃત્તને બદલે માત્રામેળ વૃત્તમાં કરી છે, તો, ક્ષમ્ય લેખશો -

અને હવે પ્રસ્તુત કરીએ છીએ - સરસ્વતી સ્તુતિ.

થેત વસ્ત્રમાં સદા શોભતી, વાહન રાખે હંસ

તેજ ભરેલા શબ્દોથી કરે તિમિરનો ધ્વંસ

તો, સકળ લોકને વંદીને વાત માંડીએ છીએ - પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરની.

કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધનાં છત્રીસ છત્રીસ વર્ષ વીતી ગયાં છે અને છતાં...

ના, ના - પણ, આ કથા ઓછી કહેવા અમે આવ્યા છીએ ?

તમે કાંઈ સાંભળ્યું ? તમે પૃથ્વી અને પાતાળ લોકથી અભિન્ન એવી સુગંધ અનુભવી ?

અપ્સરાઓ ઝાંઝર ઝણકાવે છે - કિન્નરો ને ગાંધર્વો ગાય - વગાડે છે અને શચિપતિ ઇન્દ્ર સુધર્મા સભામાં - નૃત્ય - ગીત - સંગીતમાં લીન છે -

કથાગાન

ઝાંઝર ઝણકે, કંકણ રણકે મૃદંગ પર છે થાપ;

ગાંધર્વોનાં ગાન ચાલતાં ત્રિવિધ ટળતાં તાપ.

(પ્રતિહારી પ્રવેશે છે.)

પ્રતિહારી : મહારાજ ઇન્દ્રનો જય હો.

ઇન્દ્ર : શું છે, પ્રતિહારી ?

પ્રતિહારી : મહારાજ, આપની સુધર્મા સભામાં નિત્યની જેમ ચિત્રગુપ્ત અને યમરાજ પ્રવેશ માટે અનુમતિ માંગે છે.

ઇન્દ્ર : (અદશ્ય એવા ગાંધર્વો અને અપ્સરાઓને) પ્રસ્થાન.

ઇન્દ્રાણીનો

અવાજ : અમારી ઉપસ્થિતિ રાજધર્મ માટે વિઘ્નકર્તા તો નહીં બને ને, સ્વામી ?

ઇન્દ્ર : હવે અમે સ્વર્ગલોકના સ્વામી. માટે દેવી, પ્રસ્થાન. (ઇન્દ્રાણી પણ પ્રસ્થાન કરે છે એટલે પ્રતિહારીને)

જાવ અને ઝટ ચિત્રગુપ્ત અને યમરાજને આદર સાથે લઈ આવો. (પ્રતિહારી જાય છે એ દરમિયાન) ભલે કહેવાય સ્વર્ગના શાસન; પણ, શાસન માત્ર મનોના ગ્રહનો આગ્રહ સેવે.

(ચિત્રગુપ્ત અને યમરાજ પ્રવેશે છે.)

બેય : મહારાજ ઇન્દ્રનો જય હો.

ઇન્દ્ર : (યમરાજને) પૃથ્વીલોકનાં શાં વૃત્તાંત છે, યમરાજ ?

યમરાજ : આપની આજ્ઞાથી કાલગ્રસ્તોને અમે સુખદુઃખથી પર કરીએ છીએ, મહારાજ.

ઇન્દ્ર : (હસીને) પણ સુખદુઃખથી પર કોને થવાનું છે, કોને દેહમુક્ત થવાનું છે, એ તો ચિત્રગુપ્તનો ચોપડો નક્કી કરે ને ?

ચિત્રગુપ્ત : ચાલી આવતી પરંપરાથી, દેવાધિદેવ, અમે તો પરંપરાવશ ચાલીએ છીએ અને ધર્મનું પાલન કરીએ છીએ.

ઇન્દ્ર : તો આજે કોઈ બાબતે દ્વિધા પ્રવર્તે છે, ચિત્રગુપ્ત ?

ચિત્રગુપ્ત : મહારાજ, પાંડુપુત્રો અને દ્રુપદતનયાનું આયુષ્ય હવે પૂર્ણ થાય છે.

ઇન્દ્ર : એમ છે તો યમરાજને આદેશ આપો કે સૌને દેહમુક્ત કરે.

યમરાજ : પણ મહારાજ, જ્યેષ્ઠ પાંડુપુત્ર...

ઇન્દ્ર : (હસીને) અર્થાત્ આપના વરદાનથી નિપજેલા યુધિષ્ઠિર ?

ચિત્રગુપ્ત : એમને દેહમુક્ત કરવાનો આપણો અધિકાર નથી.

ઇન્દ્ર : અર્થાત્ ?

ચિત્રગુપ્ત : અમારો ચોપડો એમ કહે છે કે, જ્યેષ્ઠ પાંડુપુત્રને સદેહે સ્વર્ગ મળશે, પ્રભુ.

ઇન્દ્ર : અહો ! એથી વિશેષ આનંદપ્રદ શું હોઈ શકે ?

(યમરાજને) આપના વરદાનથી નિપજેલા આપના પુત્ર ધર્મરાજને સાદર સદેહે સ્વર્ગે લઈ આવો, સ્વર્ગનું વિમાન લઈને જજો.

યમરાજ : પણ, પણ...

ઇન્દ્ર : પણ, શું ?

(પ્રતિહારી પ્રવેશે છે.)

પ્રતિહારી : ત્રિદેવ પ્રવેશની સંમતિ ઇચ્છે છે, મહારાજ.

ઇન્દ્ર : ત્રિદેવ ?

પ્રતિહારી : વાયુ, અગ્નિ અને સૂર્ય.

ઇન્દ્ર : પ્રતિહારી કહો, એમને કહો, કે પૃથ્વીલોકનો કાર્યારંભ થયો છે; એ પૂર્ણ થશે એટલે મિત્રો સાથે ગોષ્ઠિ કરીશું. (ત્રણેય દેવ સાથે આવીને)

અગ્નિ : ક્ષમા, દેવાધિદેવ.

વાયુ : અમે આપની સંમતિ વિના પ્રવેશ્યા છીએ.

સૂર્ય : આમ કરવું અનિવાર્ય હતું, મહારાજ.

ઇન્દ્ર : આવ્યા જ છો, તો પધારો. જોકે આપે પ્રવેશ માટે આજ્ઞા લેવાની ન હોય.

વાયુ : જી, પણ...

ઇન્દ્ર : ચિત્રગુપ્ત, આપ પ્રસ્થાન કરો. અમે પછી આપને....

અગ્નિ : અમે યુધિષ્ઠિર સંદર્ભે જ આપની સાથે વિચારવિમર્શ માટે ઉપસ્થિત થયા છીએ, મહારાજ.

ઇન્દ્ર : અર્થાત્ ?

સૂર્ય : અમને જ્યેષ્ઠ પાંડુપુત્રનો સદેહે સ્વર્ગપ્રવેશ અયોગ્ય લાગે છે.

ઇન્દ્ર : હેં ? આ અમે શું સાંભળી રહ્યા છીએ ?

નારદ : (પ્રવેશીને) નારાયણ, નારાયણ.

ઇન્દ્ર : પધારો, દેવર્ષિ.

નારદ : કલ્યાણમસ્તુ, પણ દેવાધિદેવ આપના એકચક્રી શાસન સામેનો આ વિપ્લવ તો નથી ને ?

ઇન્દ્ર : અમે મૂંઝાઈ ગયા છીએ. આપ અમારી મૂંઝવણની ક્ષણે પધાર્યા અને પધારીને આપે અનુગ્રહ દાખવ્યો એથી આભારી છીએ.

નારદ : અમારું તો કર્તવ્ય છે. સંઘર્ષની ક્ષણનો પ્રારંભ અને અમે ઉપસ્થિત. નારાયણ, નારાયણ.

ત્રિદેવ : દેવર્ષિ, પ્રણામ.

નારદ : આયુષ્માન ભવઃ - પણ અમને એ નથી સમજાતું કે યમપુત્ર સ્વયંનાં કર્તવ્યોથી ધર્મરાજ કહેવાયા છે, એવા યુધિષ્ઠિરને સદેહે સ્વર્ગ મળે એમાં અચરજ શાનું છે ?

વાયુ : જાણીએ છીએ પ્રભુ, આમ છતાં....

નારદ : આપ ત્રણેય દેવના ચિત્તમાં સંશય છે ? (ત્રિદેવ ડોકું ધુણાવી હા પાડે છે)

નારદ : સંશયાત્મા વિનશ્યતિ, માટે કરી, સંશય મુક્ત થાવ. અને જો દેવાધિદેવ આજ્ઞા આપે તો, પૃથ્વીલોક ઉપર જઈ યુધિષ્ઠિરને મળી, એની સાથે સંવાદ કરો અને આપના સંશય કહો, શું કહો છો ? દેવાધિદેવ ?

ઇન્દ્ર : કોઈ પણ સમસ્યાનો સઘ ઉકેલ એ આપની પ્રત્યુત્પન્નમતિને આભારી છે, દેવર્ષિ.

નારદ : આ મતિ પણ દેવોની જ કૃપા છે. તો ત્રિદેવ પૃથ્વીલોક ઉપર તત્ક્ષણ પ્રસ્થાન કરે તેવી આજ્ઞા કરો, કારણ પાંડુપુત્રોનો અંતકાળ આવે એ પહેલાં ત્રણેય દેવને સંશયમુક્ત થવું અનિવાર્ય છે.

(કથાગાન)

કોઈ નથી અપવાદ નિયમમાં
કોઈ નથી અપવાદ,
યમના યુસ્તયુસ્ત નિયમમાં
કોઈ નથી અપવાદ,
નિયમમાં કોઈ નથી અપવાદ.
(અંધકાર)

દશ્ય-૨

સૂત્રધાર : કુરુક્ષેત્ર યુદ્ધ પૂરું થયે છત્રીસ વર્ષ થયાં છે. છેલ્લાં છત્રીસ-છત્રીસ વર્ષથી જ્યેષ્ઠ પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજસિંહાસને બિરાજે છે. બિરાજે છે સિંહાસને અને પોઢે છે પુષ્પશૈયામાં સુખનાં જ ઓઢણ છે ને સુખનાં જ પોઢણ છે, પણ અઢાર દિવસના યુદ્ધને અંતે પ્રાપ્ત થયેલ જય, ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને સામ્રાજ્ય આપી શકે છે, શાંતિ નહિ. એ છેલ્લાં છત્રીસ-છત્રીસ વર્ષથી કાયાને શૈયામાં લંબાવે છે, પણ એમનાં નેત્રોને નિદ્રાનો સુખદાયી સ્પર્શ મળતો નથી. એ અનિદ્ર નયનોએ જાગ્યા કરે છે. આજે પણ એ શૈયામાં પોઢેલા છે, પણ નિદ્રામાં નથી અને એવામાં જ, અને એવામાં જ અને એવામાં જ... એ જુએ છે : સ્વપ્ન -

(કથાગાન)

ત્રમ ત્રમ કરતાં અંધારાથી રાત ભયાનક ભાસે,
બારી, બારણાં, ભીંત ઉપરથી શૂન્ય છલકતું શ્વાસે
રાત ભયાનક ભાસે.
તારાઓનાં ટોળાં સાથે ચંદ્ર ત્યજીને નભને
ક્યાં સંતાયો, ક્યાં સંતાયો, કોઈ કહેને અમને...?
સૂસવાતા વાયુ ને તણખા, સૂર્ય દીસે આકાશે
રાતે સૂર્ય ભયાનક ભાસે.

સૂત્રધાર : (નભમંડપથી અવાજ આવે) જાગ, યુધિષ્ઠિર જાગ. (આકાશભાષિત) જાગ, જ્યેષ્ઠ પાંડુ, જાગ.

યુધિષ્ઠિર : (શૈયામાંથી બેઠા થઈને) કોણ ?

ત્રિદેવ : એ તો અમે.

યુધિષ્ઠિર : અર્થાત્ ?

સૂર્ય : શત સહસ્ર કિરણોનો સ્વામી.

યુધિષ્ઠિર : સદાય સાત અશ્વ જોડેલા રથ પર આરૂઢ થઈને પ્રભાતે આવો, આજે મધરાતે ? પ્રભુ સવિતાનારાયણ, આપ મધ્યરાત્રિએ ?

સૂર્ય : અમારી ગતિ તેં અવળી કરી, યુધિષ્ઠિર.

યુધિષ્ઠિર : ક્ષમા. પણ, એવું તે શું થયું કે આપે પૃથ્વી ઉપર મધ્યરાત્રિએ આ ખંડમાં આવવું પડ્યું ?

સૂર્ય : સંશય, પુત્ર, સંશય. અમારા પુત્ર કર્ણને આયુધ રહિત અવસ્થામાં રથચક્રને ભોયમાંથી બહાર કાઢતી વખતે અર્જુને હણ્યો અને તું મૂંગો રહ્યો ? તું તો સત્યાશ્રવી, સત્યાગ્રહી. એકાધિક જયને પરહરીને તું સત્ય પક્ષે રહે, તું ધર્મ પક્ષે રહે, તું કેમ આવી ક્ષણે અધર્મ ભણી ગયો ? તું ધર્મરાજ નથી. તારું સૂત્ર

તો એ હોય કે, 'મારા જેવા અનેકોનો ક્ષય થાવ, પણ સત્યનો જય થાવ.'
અમે ક્યારેય તને ક્ષમા ન આપી શકીએ. અમે ક્યારેય તને સદેહે સ્વર્ગનો
અધિકારી ન લેખી શકીએ, ક્યારેય નહીં.

(ક્ષમાર્થમાં પ્રસ્થાન કરે છે, અલોપ થાય છે.)

યુધિષ્ઠિર : પણ, આપ મને સાંભળો તો ખરાં. સવિતાનારાયણ, મને સાંભળો. હું જ્યેષ્ઠ
પાંડુપુત્ર આપને વિનંતી કરું છું, થોભી જાવ. ગયા, મને સાંભળ્યા વિના ગયા.
હરો, દુર્યોધને કોને કહે છે ?

વાયુ : સાંભળ, જ્યેષ્ઠ પુત્ર સાંભળ.

યુધિષ્ઠિર : કોણ ?

વાયુ : જેણે આ જન્મ, પલાંઠી વાળી નથી, જે ક્યારેય થંભ્યો નથી, અને જે
મનોવેગી છે તે અમે.

યુધિષ્ઠિર : વાયુદેવ પ્રણામ. આપ તો અમારા બલાઢ્યના જનક છો. હું સદેહે સ્વર્ગ
આવું એમાં આપનો તો વિરોધ જ ન હોય ને ?

વાયુ : છત્રીસ વર્ષથી વત્સ; તું શાસન કરી રહ્યો છે તે દેખાઈ આવે છે. આ
રાજકૌશલ તારામાં પૂર્વે નહોતું.

યુધિષ્ઠિર : આપ મને અભિનંદન આપી રહ્યા છો કે કટાક્ષ કરી રહ્યા છો ?

વાયુ : હે પાંડુપુત્ર ! તમે ચારેય પાંડુપુત્રોએ, દેહે સશક્ત પણ ભોટપણાંની સીમા
સુધી જતાં ભોળપણના ભંડાર બલાઢ્યને, ભીમને તમે સૌએ સોગર્હુ જ
લેખ્યો છે. એ જીવંત પર્યંત તમારું ચલવ્યું ચાલ્યો છે, તમારું થંભ્યો થંભ્યો
છે. તમારી જ ઉશ્કેરણીથી કંઈ કેટલાય નિયમ એણે તોડ્યા છે. એનું
દુષ્ટતનયાને સતત ચાહવું અને મા કુંતા તરફ તથા તારા ભણી, યુધિષ્ઠિર,
તારા ભણી સ્નેહાધીન થવું કેવું નીવડવું છે તે તું જાણે છે ? વ્યવહારમાં ભૂંડો
કેવળ ભીમ જ થયો છે, મારો પુત્ર, ભીમ. તમને સૌને એણે ચાહ્યાં છે, પણ
તમે કોઈએ એને ક્યારેય ચાહ્યો નથી. જ્યારે જ્યારે તાત્ત્વિક કટોકટીમાં તમે
મુકાયાં ત્યારે ત્યારે તમારું ક્રિયાપદ વૃકોદર જ બન્યો છે, મારો વૃકોદર.
(અટકીને) યુધિષ્ઠિર, સદેહે સ્વર્ગે તું આવે અને ભીમને સદેહે સ્વર્ગ નહીં ?
એ હું સાંખી શકતો નથી. હોઠ સાજા હોય તો ઉત્તર ઝાઝા હોય એની મને
જાણ છે માટે અલમ્. અમે પ્રસ્થાન કરીએ છીએ.

યુધિષ્ઠિર : પણ મને...

વાયુ : અલમ્, શાંતમ્ પાપમ્, (પ્રસ્થાન).

યુધિષ્ઠિર : તમે પણ મને નહીં સાંભળો ? તમે તો મારા પ્રિય બલાઢ્યના પિતા. તમે પણ
મને અન્યાય કરશો ?

(અગ્નિદેવનો ખડખડાટ હસવાનો અવાજ)

યુધિષ્ઠિર : આ કોણ અટ્ટહાસ્ય કરી રહ્યું છે ? કોણ અટ્ટહાસ્યથી કટાક્ષ કરીને અમને
કુટિલ ઠેરવી રહ્યું છે ? કોણ છે એ ? કોણ છો આપ ? અમને દર્શનનો લાભ
કેમ નથી આપતા ? કોણ છો ?

અગ્નિ : અસત્યોને બાળી ભસ્મ કરતો હું...

યુધિષ્ઠિર : પવિત્ર અગ્નિદેવ ? પ્રણામ.

અગ્નિ : હું તને કદાચ ઉદંડ લાગીશ, પણ આખું બ્રહ્માંડ જાણે છે કે હું આકરો છું
અને એટલે નિર્દોષ છું. તું મને પ્રણામ કહીશ તો પણ હું તારું કલ્યાણ નહીં
વાંચી શકું, વત્સ.

યુધિષ્ઠિર : આપનો ક્રોધ ક્યારેય અસ્વાભાવિક લેખાયો નથી, પ્રભો.

અગ્નિ : દંભીઓને ક્રોધ નથી હોતો. જે હૈયે પવિત્ર છે, એ તપે છે.

યુધિષ્ઠિર : આ હું ક્યાં નથી જાણતો ? પણ મેં આપનો કયો એવો અપરાધ કર્યો કે આપ
મારા પર ક્રોધિત છો ?

અગ્નિ : સ્મરણ છે, યુધિષ્ઠિર તને સ્મરણ છે ?

યુધિષ્ઠિર : શેનું ?

અગ્નિ : દ્રુપદે કામેષ્ઠિ યજ્ઞ કર્યો હતો. અને એ વેરની જવાબાઓમાંથી જન્મી હતી
મારી પુત્રી યાજ્ઞસેની - દ્રૌપદી.

યુધિષ્ઠિર : જાણું છું ને. અને એની જવાબાઓમાંથી અમે અસ્પૃશ્ય રહ્યાં નથી. જો
આપની પુત્રી ન હોત તો કુરુક્ષેત્રનું યુદ્ધ જ ન હોત. ક્ષમા ચાહું છું અગ્નિદેવ,
પણ આપની પુત્રીના અહમ્ના કારણે અમે પાંડવોએ શું ગુમાવ્યું છે, એની
આપને શું જાણ જ નથી ? અમે છત્ર જેવા ભીષ્મપિતામહ ગુમાવ્યા, ગુરુ
દ્રોણ ખોયા, અમારા સો-સો પિતરાઈ ભાઈઓ ગુમાવ્યા. આ બધું કોના
કારણે ? અગ્નિદેવ, દુઃશાસનની છાતીમાંથી ખોબે-ખોબે લોહી બલાઢ્યે કેમ
પીધું ? કોને માટે ? કોને કારણે એણે ...એણે ગદાયુદ્ધના નિયમો વિરુદ્ધ જઈ
ઉરુભંગ કર્યો ? કોને કારણે ?

અગ્નિ : વસ્તુ સમજીને તમે મારી દીકરીને વેંચી છે. એને દૂતના દાવમાં તમે મૂકી
છો. મારી દીકરીની અવમાનના કરનાર તને, તને હું સદેહે સ્વર્ગે કઈ રીતે
જોઈ શકું ? કઈ રીતે ? તેં મારી પુત્રીને અન્યાય કર્યો હતો અને કરી રહ્યો
છો. (અગ્નિદેવ પ્રસ્થાન કરે છે.)

યુધિષ્ઠિર : તમે તમારો સંશય કહીને ચાલ્યા, પણ મને સાંભળો તો ખરા. આક્ષેપ કરીને
આમ ચાલ્યા જવાનું ? આ અન્યાય છે, અન્યાય.

(કથાગાન)

માનવ સાથે દેવો રમશે, રમશે આટાપાટા ?

જોઈ શકે એમ આંખો પર કોણ બાંધતું પાટા ?

માનવ સાથે દેવો રમશે, રમશે આટાપાટા

આટા... પાટા...

(અંધકાર)

અંક-૧

દશ્ય-૨

સૂત્રધાર : કંઈ કેટલાં જપતપ કરો, દેહને કંઈ કેટલાં કષ્ટ આપો ત્યારે દેવ સાક્ષાત્ દર્શન આપે અને અતિશય આનંદનું કારણ બને; પણ, જ્યેષ્ઠ પાંડુપુત્ર માટે દેવોનું પ્રકટ થવું દુઃખદાયક બન્યું છે.

દેવોએ પ્રકટ થઈ કહ્યું : 'અમે તારાથી પ્રસન્ન નથી' આ જાણીને ધર્મરાજનું ચિત્ત ગ્લાનિયુક્ત છે.

સદેહે સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ અંગેની મળતી જાણકારી દુઃખદાયક બનશે એની કોને જાણ હોય ?

છમ લીલું છમ

વૃક્ષ હોય

ને

ફળદાયી ના હોય ?

હોય, એવું હોય -

છટાદાર છાયાની નીચે

શીતળતા ના હોય ?

હોય, એવું હોય

પુષ્પ સૂંઘો

ને સુગંધ

કંટક થઈ ભોંકાય

એવું હોય ? ના હોય.

જ્યેષ્ઠ પાંડુપુત્રે આ કલ્પ્યું પણ નહોતું

કે પુષ્પ કાંટા જેમ ભોંકાય - એથી,

મૂંઝાયેલા મૂંઝાયેલા યુધિષ્ઠિરે પ્રથમ વાર

પિતા યમરાજનું આહ્વાન કર્યું.

યુધિષ્ઠિર : આચારશુદ્ધ પુણ્યાત્મા માટે

ધર્મરાજ છે

દુરાચારી, પાપાચારી માટે

કઠોર યમરાજ છે

એવા

વિવસ્વાન અને સંજ્ઞાના પુત્ર

હે પિતા

પધારો.

(મૌન)

મારી મા કુંતાના

નિમંત્રણથી

મને વર રૂપે પ્રદાન કરનાર

યમ એથી નિયમબદ્ધ

હે પિતા,

પધારો.

ધર્મભીરુ આ પુત્ર તમારો

દર્શન ઝંખે આજ,

હે યમરાજ !

(આકાશવાણી)

અવાજ : વત્સ.

યુધિષ્ઠિર : કોણ ?

અવાજ : યમ એથી નિયમબદ્ધ

એમ વચનબદ્ધ

તારા પિતા -

યમરાજ... નહીં - તારે માટે ધર્મરાજ

યુધિષ્ઠિર : પ્રણામ, પિતાશ્રી -

અવાજ : કલ્યાણમસ્તુ -

જીવનપર્યંત મેં ચીધેલા માર્ગે ચાલેલા હે જ્યેષ્ઠ પાંડુપુત્ર ! તારાં સત્ કર્મોને કારણે તું ધર્મરાજ કહેવાયો છે - આ પૃથ્વી પર એકાધિક સંગ્રામોની કટોકટીની ક્ષણોમાં પણ તે મને, તારી સ્થિર મતિને કારણે સહાયભૂત થવા નોતર્યો નથી, તો આજ પહેલી વાર આમ મૂંઝાયેલો કેમ લાગે છે ?

યુધિષ્ઠિર : આપ અપ્રગટ કેમ છો, પિતા ? મને આપના દર્શનનો અધિકારી કેમ નથી લેખતા ?

અવાજ : (હસીને) હું તારી સાથે ને સાથે જ હતો, પુત્ર !

યુધિષ્ઠિર : હેં ? એ કઈ રીતે ?

(યમ અટ્ટહાસ્ય કરે છે - હાસ્ય સમેટે છે અને પ્રકટ થઈને)

વિદુર : (મૃદુ અવાજે) પુત્ર -

યુધિષ્ઠિર : કોણ ? આ...પ ?

વિદુર : માંડવ ઋષિના શાપે કરીને હું યમ, પૃથ્વી ઉપર વિદુર રૂપે જન્મ્યો. દેવલોકે યમ કિંવા ધર્મ, પૃથ્વીલોકે વિદુર - કહે, કેમ મૂંઝાયો છે ?

યુધિષ્ઠિર : આપે તો મને ધર્મને અનુસરતાં, ધર્માચરણ કરતાં નરી આંખે જોયો છે. તો અન્ય દેવોને સદેહે-સ્વર્ગે મારા આવવા સામે કેમ વિરોધ છે ? (અટકીને) મારે મન દેવોની પ્રસન્નતા વિશેષ ઇચ્છનીય છે, મારે સ્વર્ગે નથી આવવું.

વિદુર : અમે તો દેવાધિદેવ ઇન્દ્ર કહે એમ આજ્ઞા અનુસાર વર્તનારા, દેવલોકે પણ દાસ જ, વત્સ.

યુધિષ્ઠિર : (નિઃશ્વાસ સાથે) હં....
 વિદુર : (સખેદ) પૃથ્વીલોક પર દાસીપુત્ર, દેવલોકે દાસ.
 યુધિષ્ઠિર : તો ?
 વિદુર : દેવાધિદેવ ઇન્દ્રે ત્રણેય દેવને તારી પાસે પૃથ્વીલોક પર સંવાદ માટે મોકલ્યા હતા -
 યુધિષ્ઠિર : સંવાદ તો અરસપરસ હોય ને ? દેવોએ પોતાની વાત કહી, પણ, મને વાત કરવાનો અવસર ન આપ્યો - આ અન્યાય નથી ?
 વિદુર : દાસને સ્વામીનો ન્યાય-અન્યાય વિચારવાનો ન હોય, વત્સ. દેવોએ પૃથ્વી પરથી પાછા જઈ મહારાજા ઇન્દ્રને જે કહ્યું હશે તે પ્રમાણે શચિપતિ નિર્ણય કરશે - મને એ કહેશે તેમ મારે કરવાનું રહેશે.
 યુધિષ્ઠિર : તો, હું શું કરું ?
 વિદુર : ઊતરી શકે તો અંદર ઊતર. અકળ અંધકાર અડાબીડ હશે, વત્સ. પણ, લોચન મીચીશ તો બધું ઊકલશે. તમને પાંડુપુત્રોને માના ઉદરના રક્ષિત અંધકારની ઓળખ જ નહીં હોવાથી, આ અંધકાર અજાણ્યો લાગશે. આમ છતાં પાછા પગે ચાલી નાંખ - જવાય એટલે દૂર-સુદૂર (અટકીને) હવે અમે જઈએ.
 યુધિષ્ઠિર : (ક્ષણાર્ધ રોકાઈને) મને પ્રશ્નરહિત કરો, કુશાગ્ર વડીલ !
 વિદુર : બોલ, શું પૂછવું છે ?
 યુધિષ્ઠિર : મનં તો અતળ પાતાળ છે. હું જઈ જઈને ઊંડાં જળમાં કેટલે જઈશ ? અને જઈશ તોય વીતેલી પળનાં બિંબ હાથવગાં થશે ખરાં ? જળ નિસ્તરંગ તો હોતાં નથી એટલે પડેલાં બિંબ પાણીમાં વીંખાઈ નહીં ગયાં હોય ?
 વિદુર : તારે કહેવું છે તે અસંદિગ્ધ કહે, વત્સ - હું તારે માટે દેવ નથી. મારી જેમ તું પણ પુરુનો વંશજ છે.
 યુધિષ્ઠિર : વીંખાયેલા બિંબ મારી વીતેલી ક્ષણોને યથાતથ પ્રગટ કરી શકે ખરાં ?
 વિદુર : ક્ષણ વીતે છે, તૂટીને શીર્ષાવિશીર્ષા નથી થતી - તર્કનો આયુધ તરીકે ઉપયોગ ન કર. વત્સ, અતીતની મંજૂષમાં તમામ ક્ષણ સચવાય છે, મંજૂષ ખોલ અને ખપની છે તે ક્ષણોની સંમુખ થા. એ નિમિત્તે તને તું જો. આ અહોભાગ્ય લેખાય, વત્સ.
 (વિદુર જાય છે એટલે યુધિષ્ઠિર અવઢવમાં ઊભા છે અને)
 કથાગાન : ઊંડાં ઊંડાં જળમાં પળનાં
 બિંબ પડેલાં શોધે;
 નિજનો મારગ મેળવવાને
 નિજને એ અવરોધે -
 સ્થિર મતિનો જાતક નિજને
 હળવેથી સંબોધે -
 યુધિષ્ઠિર : (હળવાશથી) હસ્તિનાપુર નરેશ..... (અને દશ્ય પૂરું થાય છે)

(ક્રમશઃ)

આસ્વાદ

કવિ રમેશ પારેખની કાવ્યરચના

'નદીએ હબસણ ન્હાય'

લાભશંકર ઠાકર

કવિ રમેશ પારેખની કાવ્યરચના 'નદીએ હબસણ ન્હાય' એક સજીવ શિલ્પ, કહું કે શબ્દશિલ્પ જેવી લાગે છે. આવી સરંચના અપૂર્વ સૌંદર્યનો ભાવબોધ કરાવે છે. કાવ્ય, રચાયું છે, ૨૧-૮-૧૯૮૪ના રોજ તે કવિના 'વિતાન સુદ બીજ' સંગ્રહમાં છે. રમેશના 'છ અક્ષરનું નામ' નામના સર્વસંગ્રહમાં આ રચના પૃષ્ઠ ૪૦૬ ઉપર છે.

સાંભળો અને શબ્દપ્રત્યક્ષ જુઓ રચનાના પ્રારંભમાં ઊપસતા હબસણના ચલત ચિત્રશિલ્પને.

નદીએ હબસણ બેવડો પવન પહેરી ન્હાય;

સ્તન ચોળે પેડૂ ઘસે, સાબુ કાળો થાય.

હબસણ શું પહેરીને ન્હાય છે ? બેવડો પવન પહેરીને. પવનનું વિશેષણ અપૂર્વ છે. બેવડો પવન એટલે કેવો ? ગુજરાતમાં દેશી દારૂને 'બેવડો' કહે છે. શું તે બેવડો ગટગટાવીને ન્હાવા બેઠી છે ? પવન તો પારદર્શક હોય. તે બેવડો કે ત્રેવડો હોય તોય કંઈ અપારદર્શક ન હોય. હા, તે સર્વથા નિર્વસન ન્હાઈ રહી છે. હા, તેણે બેવડો પીધો પણ હોય. એમ ન હોય તો વ જોનારને તો મદનો અનુભવ કરાવી રહી છે અને મદનને જગાડી રહી છે. હાસ્તો, નદીએ બેસીને હબસણ ઓપન સ્કાય ન્હાઈ રહી છે. તે સ્તન ચોળે છે, પેડૂ ઘસે છે. હબસણના કાળા વર્ણનો પ્રભાવ સાબુ પર પડે છે ? દૂરથી દશ્યગમ્ય હબસણને વર્ણવી રહેનાર કહે છે : 'સાબુ કાળો થાય.' ના, વર્ણન કરનાર દ્રષ્ટા એમ નથી કહેતો કે મારી દષ્ટિ 'કાળી થાય.' હા, ભાવક તો એવું અવશ્ય ફીલ કરે છે કે હબસણના શરીરની પ્રેક્ષ્ય રૂપલીલાથી પ્રભાવિત થઈ છે, દ્રષ્ટાની દષ્ટિ. હાસ્તો, આ ભાવક એવી નિખાલસ કેહિયત આપે કે દ્રષ્ટાના શબ્દવર્ણનથી ભાવકની મનોમય આંતરદષ્ટિ પ્રભાવિત થઈ છે.

સમુચિત ડિસ્કન્સથી દ્રષ્ટા હબસણને જોઈ રહ્યો છે અને વર્ણવી રહ્યો છે. હા, સાંભળો અને નેત્રપ્રત્યક્ષ જુઓ હબસણનાં રૂપને.

નિતંબ પર ખંજન પડ્યાં, તેમાં ચમચીક જળ

જળને તગ તગ તાકતા આખા નભના સળ.

હાસ્તો, છે અને અવશ્ય છે, પ્રેક્ષકની દષ્ટિમાં મુવી કેમેરા. તે ફટથી જ જુએ છે, એક જ સ્પોટથી, એવું નથી. તે ન્હાતી હબસણને એનસર્કલ પણ કરે છે. એમ એવા એનસર્કલિંગમાં કેમેરા ક્લોઝ અપ પ્રત્યક્ષ કરે છે : 'નિતંબ પર ખંજન પડ્યાં.'

હા, ગાલમાં ખંજન (ડિમ્પલ) જોયાં પણ છે અને તેનાં વર્ણન પણ આ ભાવકે વાંચ્યાં છે. પણ નિતંબ પરનાં ખંજન આ પૂર્વે કદી વર્ણનમાં ય પ્રત્યક્ષ નથી જોયાં. હા, કેમેરામેનને પ્રોપર ડિસ્કન્સ તો મળ્યું છે અને કેમેરાની ઝૂમ કરવાની ય ચંત્રતંત્રતા હોવાથી તે નિતંબ પરનાં ખંજનને બ્યુ-ટિ-ફુલી પ્રત્યક્ષ કરે છે. નિતંબ પર ખંજન પડ્યાં છે અને 'તેમાં ચમચીક

જળ' છે. તે જળને 'તગ તગ તાકતા આખા નભના સળ'ને ય છબિકારે પ્રત્યક્ષ કર્યા છે. ના આવું અપૂર્વ સુંદર વર્ણન તેની સર્વ સામગ્રીની રૂપલીલા સમેતનું આ પૂર્વે આ ભાવકે કદી જોયું ય નથી અને વાંચ્યું ય નથી. હા, કેમેરાની દષ્ટિ નભને ય, એના સળ સાથે નિતંબના ખંજનના ખાડામાં પ્રત્યક્ષ કરે છે !

હબસણ સહજ એવી અનાયાસતાથી દશ્ય જગતના કેન્દ્રમાં આવી જાય છે. ના, નભ સીધું અને સ્વતંત્ર જોવાયું નથી. તે ય નિતંબના ખંજનની સાપેક્ષતામાં દશ્ય બનીને ઝિલાયું છે. હા, રચના ચુસ્ત, ઘન, કોમ્પેક્ટ એવી ત્રેવડથી જાણે સં-રચાઈ રહી છે.

જોઈએ કેમેરાદષ્ટિ અને એના સર્જકની ભાવદષ્ટિ હવે વર્ણનીયના રૂપને કેવું પ્રત્યક્ષ કરે છે.

ડુંગર ઝૂક્યા છાતીએ લઈ મદર્ભુ લાહ્ય એના હાડેહાડથી સ્ખલન ઢાળના થાય.

સર્જક કવિએ ડુંગરનું વર્ણન કર્યું છે. હા, 'ડુંગર ઝૂક્યા છાતીએ.' આ વર્ણનમાં વર્ણનીય તો હબસણનાં સ્તનો છે. તે ડુંગર જેવા ઉન્નત છે. હા, તેના ભારથી (સ્તનો) ઝૂક્યાં છે.

આ બે પંક્તિમાં સર્જક કવિ એકસાથે હબસણના દેહને પણ પ્રત્યક્ષ કરે છે અને સમાંતર 'મદર્ભુ' લાહ્યને પણ સંકેતે છે. હા, હબસણ ફીમેલ છે. પ્રેક્ષક પુરુષ છે. તેની મદર્ભુ લાહ્ય, ડિઝાયર ઓફ સેક્સ, ઉત્કટ કામેષણા નિરંકુશ ભાવથી વર્ણવાઈ છે. હાસ્તો, ઉત્કટ કામેચ્છાને કારણે ડુંગરના 'હાડેહાડથી સ્ખલન ઢાળનાં થાય.'

સર્જક કવિ ડુંગરનું વર્ણન કરી રહ્યા છે. ડુંગર ઝૂક્યા છાતીએ એવા વર્ણન-કથનમાં હબસણનાં સ્તનોનો ય વર્ણનસંકેત અનુભવાય છે ? તે, સ્તનો ડુંગર જેવા ઉન્નત છે. વળી તે નિજ ગૌરવથી ઝૂક્યા છે... હા, કવિ ડુંગર અને સ્તનોને જાણે યુગપદ વર્ણવી રહ્યા છે. કવિ લેશમાત્ર ઈનહિબિશન વિના મદર્ભુ લાહ્યને પણ પ્રત્યક્ષ કરે છે. સ્ખલન ઢાળના થાય એવા સંકેતમાં ભાવક ડુંગરના ઢાળમાંથી વહેતા નદ-ઝરણને ય જોઈ, કલ્પી શકે. હાસ્તો, પ્રકૃતિના વર્ણન-સંકેતમાં ટેબુઝ શા માટે ? માણસને સંસ્કૃતિ રોકે, અટકાવે. એ શિષ્ટતાના આવરણમાં ઢંકાયેલી હોય તો ય પોપચું ઉઘાડીને ઉન્નયના પણ ન થાય. હાસ્તો વર્ણન તો નિર્વસન નહાતી હબસણનું છે અને એને નિર્નિમેષ એનસર્કલિંગ કરી જોતા પુરુષ દ્રષ્ટાનું છે.

આવો, વર્ણનીયના વર્ણનને સાંભળીએ, જોઈએ.

બિલ્વોરી ઉન્માદમાતં તરફડતું જળ ચૂપ ચંપાયું રૂંવે રૂંવે સીસમ સરખું રૂપ.

આમ તો બિલ્વોરી શબ્દ છે. પણ કવિની વાણી શ્રવણીય પ્રભાવકતા ધારણ કરે છે. ઉન્માદને, કહો કે વિશેષને એ બિલ્વોરી વિશેષણથી પ્રત્યક્ષ કરે છે. કોણ આવા ઉન્માદમાં છે ? તરફડતું જળ. કેમ ? તે ચંપાયું છે. કોનાથી ? હબસણના સીસમ સરખા રૂપથી તે જળ રૂંવે રૂંવે ચંપાયું છે. હા, શ્રાવ્ય અભિવ્યક્તિ પ્રભાવક છે. જળ સાથે કોઈ આત્મભાવથી તદ્દૂપ, તન્મય છે ? છેસ્તો. કોણ ? કેમેરામાંથી તાકી રહેલો પ્રેક્ષક. હાસ્તો, કાવ્યકળા તો અર્ધસંકેત કરે. તે પૂર્ણ સંકેત રૂપે ભાવકની ચેતનામાં વ્યંજિત થાય.

આ સંરચનામાં પ્રકૃતિનો પ્રભાવ વર્ણવાયો છે. ઉદ્દીપન અને આલંબન- વિભાવ તો

છે, ન્યૂડ થઈ નદીના જળમાં નહાતી હબસણ. એનાથી પ્રભાવિત થયો છે પુરુષ દ્રષ્ટા. તે દ્રષ્ટાનો નિજ અનુભવ ટેન્જિબલ, હા સ્પર્શીય ઉત્કટતાનો છે. તેનું રૂંવે રૂંવું ચંપાયું છે.

ના, પણ આ શુંગાર નથી; કેમ જે કેમેરામાંથી તાકતી દષ્ટિ પુરુષની છે. જે પુરુષ વિશે હબસણ લેશ માત્ર સભાન નથી. હા, હબસણ રતિ, કામનો ઉદ્દીપનવિભાવ બને છે. પણ ના, તે આલંબન વિભાવ બનતી નથી. પરસ્પર, પરસ્પરથી સર્વથા અલગ, ભિન્ન છે. તન્મય થઈને રૂપમુગ્ધ બનીને તાકતી પુરુષની દષ્ટિ એમ સમીપ નથી. બે વચ્ચે ડિસ્ટન્સ છે, દૂરતા છે. હાસ્તો, દ્રષ્ટા પુરુષનો હું (આઈ) પણ એમ સીધો સંકેતાયો નથી. ને સર્વથા અદશ્ય છે.

સાંભળો, જુઓ, કહું કે ટેન્જિબલી અનુભવો હવે પછી પ્રત્યક્ષ થતું રૂપ.

સૂરજને છુટો મૂકી તડકો એકલ પંડ નાગોછમ તૂટી પડ્યો હબસણ પર શતખંડ.

તડકો વર્ણવાયો છે. તે તૂટી પડ્યો છે. કામાસક્ત અનવરુદ્ધ આક્રમણનું આ વર્ણન છે : 'તૂટી પડ્યો.' હા, તડકો તૂટી પડ્યો છે. તે તેના મૂળ પ્રભવ સ્થાનને, સૂર્યને, છુટો મૂકી, તૂટી પડ્યો છે. તે ય સર્વથા એકલપંડ. અને વળી નેચરલી, નાગોછમ.

ઉત્કટ કામોદ્રેક અને સંયોગસુખની અરુદ્ધ કામના અહીં સીધી ગતિમાન રૂપમાં વર્ણવાઈ છે. તડકાનાં વિશેષણો તેની ઉત્કટ ડિઝાયરને સેન્સ્યુઅસ રૂપમાં પ્રત્યક્ષ કરે છે. હા, તે નાગોછમ, શતખંડ, નદીમાં નગન નહાતી હબસણ પર તૂટી પડ્યો છે. હા, શીતખંડ, ટુકડા ટુકડા થઈને તૂટી પડ્યો છે. 'તૂટી પડવું' પ્રયોગ અહીં આ વિશિષ્ટ સંદર્ભના અર્થભાવને પ્રત્યક્ષ કરે છે; વળી શરીર સીધું શરીરથી ભોગ્ય છે. તેવું ભોજન (મનપૂર્વક, પણ) શરીરથી ભોગ્ય છે. શત ખંડ તૂટી પડવાનું પ્રયોજન વ્યંજનાથી સંકેતાય છે. તે નિર્વસન હબસણના આગળપાછળના, ઉપરનીચેના ઉદ્દીપક, પરમ પ્રેરક એવાં અંગાંગો ભોગ્ય છે. તડકો (કહો કે સર્વાંગથી) તૂટી પડીને હબસણના સર્વાંગને ભોગવી રહ્યો છે.

કહો, ગમે તેવા પ્રોપર ડિસ્ટન્સથી તાકી રહેલા, હબસણની દષ્ટિમર્યાદાથી દૂર, છદ્મ, અદશ્ય એવા તાકનારા પુરુષનો રતિકામ આમ તડકાના નામથી વર્ણવાયો છે, તે સેલ્ફ પ્રોજેક્શનથી ? છે.

હા, આ આલેખન દ્રષ્ટાની અંગત દષ્ટિથી જેટલું થયું છે તેટલું જ તે બિનંગત દષ્ટિથી થયું છે. સાંભળો પછીની પંક્તિઓ :

હબસણ કહણ વીજળી સળકે જોબનભેર જીવ બની ભડથું બને, નજરુંમાં અંધેર.

હાસ્તો, અદશ્ય કથક હબસણના રૂપના પ્રભાવને પ્રત્યક્ષ કરી રહ્યો છે. તે હબસણને 'કહણ વીજળી' કહે છે. તેનો પ્રભાવ વિદ્યુત સમાન છે. હા, કહણ વીજળીના વિશેષમાં પ્રયોજાયેલા બે 'ઠ' તેની પ્રભાવકતાનો શ્રવણીય સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. હાસ્તો, કાવ્ય તે સર્વથા ઓડિબલ ઘટના છે. હા, ભલે તે વિદ્યુતનું વિશેષણ હોય, પણ વર્ણ્યમાન તો છે, હબસણ. હા, તેનો, હબસણનો પંચેન્દ્રિયગમ્ય પ્રભાવ પ્રેક્ષક, દ્રષ્ટા ઝીલી રહ્યો છે, તેમ ભાવક પણ ઝીલી રહ્યો છે. હા, વિદ્યુત જેવાં પ્રભાવક હબસણનાં અંગાંગો છે. તેની પ્રત્યક્ષ થતી યંત્રતંત્રધર એવી હયાતીની અસરો વર્ણવાઈ રહી છે. યંત્ર એટલે શરીર. તંત્ર એટલે

શરીરનાં ક્રિયાકારક અંગો. કહણ વિશેષણ આ રૂપાંગનાની માંસપેશીઓને, તેના પ્રભાવક આ અને તે સમુચ્ચયોને સંકેતે છે. તે તો કહણ વીજળી સમા, જોબનભેર, સળકે છે. હા, તેનો પ્રભાવ કોના પર પડે છે ? અદૃશ્ય દ્રષ્ટા પર અને તેનાથી પ્રેરિત આ મારા-તમારા જેવા ભા-વ-ક પર. હાસ્તો, દ્રષ્ટા (જોનાર, વર્ણન કરનાર) અને તેના પ્રભાવસાતત્યમાં જે અનુસર, અનુચર છે તે ભાવકની સ્થિતિ ય પ્રભાવિત એવા અદૃશ્ય દ્રષ્ટાએ વર્ણવી છે. જીવ બની ભડથું બને, નજરુંમાં અંધેર.

હા, ગમે તેવી અતિશયોક્તિથી વર્ણવાયેલી ઘટના એમ સત્યથી દૂર નથી.

ઉત્કટમાં ઉત્કટ ઈચ્છા આમ તો પ્રાણૌષણ છે. હા, તે જીવ માત્રનું પાયાનું સત્ય છે. પણ બીજી પ્રબળ ઈચ્છા તે કામેષણા, ડિઝાયર ઓફ સેક્સ છે. મહર્ષિઓને ય, તપશ્ચર્યા ત્યજીને, આગ આગ ભડથું થઈ જતા નથી વર્ણવાયા આપણા પ્રાચીન કથાસરિત્સાગરમાં ?

કામેષણા સહજ એવી શરીર-પ્રાણ સાથે અંતર્નિહિત આવતી અને યોગ્ય બળે જાગતી પ્રબળ એષણા છે. કુદરતે તેને સહજ એવી પાયાની એષણા રૂપે મૂકી છે. હાસ્તો, કુદરત તો જીવનસાતત્યની પ્રેરક છે. ના, કુદરતને, ધ નેચરને કોઈ માનવીય સંસ્કૃતિની ફલાણી-ઢીંકણી દાર્શનિકતામાં લેશમાત્ર રસ નથી. જીવજાતિનું સાતત્ય જ, ધ નેચરનું, મૂળ ફંક્શન છે. બ્રહ્મચર્ય (celibacy)ની ચર્યા તે તો માત્ર અને માત્ર રમૂજપ્રેરક કિસ્સાઓ હોય.

સર્જક કવિ રમેશ પારેખની આ સજીવ ચલત્ શિલ્પ જેવી ડાયનેમિક સંરચના કોઈ મૂલ્યની છોછ રાખ્યા વગર, સીધા બેઝિક હ્યુમન વાસ્તવના ઉપાદાનને કાવ્યપ્રત્યક્ષતાનો ઘાટ આપવામાં તલ્લીન છે. ‘હું માનવી માનવ થાઉં તો ઘણું’ એ તો માત્ર ભાવના છે. અને તે ઉપરછલ્લી છે. હા, એવીયે ભાવના, કોઈ ભાવકને સેવવી પડે તે હાસ્યજનક નથી ? તે ય પાછી શીખ તો પોતાને જ પ્રથમ વ્યક્તિ એકવચનમાં અપાઈ છે. હાસ્તો, આંતરનિરીક્ષણો આવા ભાવકને જે દર્શન કરાવતા હશે તે તો સર્વથા વિપરીત જ હશે ને ? હ્યુમન કલ્ચરે આપી આપીને દંભને, જૂઠને જન્મ આપ્યો છે.

ટુ બી ઈઝ ટુ બી રિલેટેડ. આ રિલેશનના સાતત્યમાં સમાજ પણ રચાય. તેના નિયમો પણ હોય. જે સમયાન્તરે બદલાતા પણ રહે. સંસ્કૃતિના નામે હવડ, ખાબોચિયાં રચાય તો કોઈને ગાનું પડે : ઝટ ડહોળી નાખો રે મનજળ થંભ થયેલાં.

આ રચના અનાવશ્યક છોછ, ટેબુઝ કોરાણે મૂકીને મનુષ્યના ઈનેટ, નેચરલ ભાવસત્યને સંકેતે છે. હા, આ રચનામાં હબસણનું શરીર જેટલું વર્ણવાયું છે, તેટલું જ પુરુષનું ‘મન’ સંકેતાયું છે. છતાં આ રચનાનું સત્ય અનોખું છે. તેમાં પુરુષની દષ્ટિનું કમણ (ગતિ) છે પણ ફિઝિકલ આક્રમણ, બળાત્કાર નથી. એમાં દષ્ટિની ગમે તેટલી સંનિકટતા હોવા છતાં, ફિઝિકલ દૂરતા છે. ના, નથી હબસણના તન પર આક્રમણ થયું કે નથી તેના મનને લેશ માત્ર ક્ષુબ્ધતાનો અનુભવ થયો. ના, એક ક્ષણ માટે પણ નગ્ન નહાતી હબસણ અન્યની, પુરુષની દષ્ટિ પરત્વે સભાન થઈ નથી. કામુક દ્રષ્ટાની દષ્ટિને કામુક કહી શકાય, છતાં આ ક્ષણે, તે અનાક્રમક હોવાથી, ભાવક એમ કહેવાનું પસંદ કરે કે દ્રષ્ટાની દષ્ટિ રૂપમુગ્ધ છે. હા, કોઈ પુષ્પિત વેલને, તેના રૂપસૌંદર્યને કોઈ કેમેરાની દષ્ટિથી દૂરથી, સંનિકટ જઈ, એનસર્કલ કરતાં કરતાં નિરખી રહે તેમ અહીં અજબ નૈકટ્ય અને ગજબ દૂરનાં સર્જઈ છે. હા, ઘટના ઘટી છે, તે ઓપનસ્કાય ઘટી છે. હા, ઓપનસ્કાય ઘટના એમ કોઈની પણ

નજરે પડે. હબસણ ઓપનસ્કાય એવી દષ્ટિસૃષ્ટિની સંમોહક સામગ્રી છે. દ્રષ્ટાના દષ્ટિક્ષેપમાં તે સહજ એવા સ્નેહાસક્ત ભાવથી ઝિલાય છે. ના, એમ નૈતિકતાનો પ્રશ્ન ઓપનસ્કાય ઘટનાઓમાં સળવળતો નથી. તેવા પ્રશ્નો તો બંધ એવાં સાંસ્કૃતિક ઘરોમાં જાગે. નૈતિકતા તે સાંસ્કૃતિક સર્જન છે. પ્રકૃતિમાં તેવું એથિકસનું મૂલ્ય જ નથી. હા, આમ આ ક્ષણોમાં હું જે કંઈ કાંતી રહ્યો છું તે મારી ચેતનામાં જાગે છે તેથી કંતાય છે. સાંભળો હવે સર્જક કવિએ રચેલા આ અપૂર્વ કાવ્યનો અંત.

હબસી બનવાની કરે પડાપડી સહુ કોય

રમેશ કર જોડી કહે : બાપુ એમ જ હોય.

હા, ‘સહુ કોય’ એવા કથનમાં તો વ્યાપક સત્યનો સંકેત છે. હબસી એટલે નર હબસી, હા, પુરુષ હબસી. કાવ્યરચનાના કેન્દ્રમાં, કહો કે કેમેરાની દષ્ટિસૃષ્ટિમાં સતત ફોકસમાં હબસણ છે. યેસ, ધ વુમન. કહો કે અ યંગ બ્લેક વુમન. પુરુષની દષ્ટિએ તે ભોગ્ય છે. અન્યથા સ્ત્રીની દષ્ટિએ પુરુષ ભોગ્ય છે. સહજ એવી કામક્રીડામાં પરસ્પર ભોગ્ય અને ભોક્તા બનનારા પ્લેયર છે. હા, એ પરમ સુખદાયક ક્રીડાના નર-નારી પ્લેયર્સ છે. ભારતીય પ્રાચીનોએ ઉપરચ-ચોનિના સુખને સર્વોચ્ચ કહ્યું છે. સંસ્કૃતિ તો ઘણી, ઘણી જ ગૌણ છે. પ્રભાવક તો પ્રકૃતિ છે. તેણે, પ્રકૃતિએ, male અને female-ને સર્વોચ્ચ સુખની ક્રીડાના પ્લેયર્સ બનાવ્યા છે. કેન્દ્રમાં, દષ્ટિપટ પર, નિર્વસન હબસણ પ્રત્યક્ષ થયા કરી છે, તેથી ‘સહુ કોય’ પુરુષો ‘હબસી’ બનવાની કરે પડાપડી. કાવ્યાન્તે સિગ્નેચર કરીને કવિ રમેશ (પારેખ) કર જોડી કહે : બાપુ એમ જ હોય. હા, ન અન્યથા હોય. પ્રકૃતિના સત્યની પડછે સાંસ્કૃતિક સત્ય તો ઘણું જ દુર્બલ, રાંક અને અપંગ હોય. કવિ રમેશે કાવ્યની અંતિમ પંક્તિના અંતિમ શબ્દ પર ફૂદડીનું ચિહ્ન મૂકીને કાવ્યના અંત પછી નોટ્સ મૂકી છે, આ શબ્દોમાં : ‘કવિશ્રી કાલિદાસને સપ્રેમ અર્પણ.’

કાલિદાસ સ્ત્રી-પુરુષના સંનિકટ સ્નેહના કવિ છે તેથી અર્પણના અધિકારી છે. પણ ‘કાલિ’ એટલે બ્લેક; અને ‘દાસ’ એટલે સેવક. હા, હબસણ કાલિ (ધ બ્લેક વુમન) છે અને તે આ કાવ્યમાં પરમ સેવ્ય, ભોગ્ય રૂપમાં ધરાવવામાં આવી છે. હા, અર્પણ કવિએ હસીને કર્યું છે.

આ આખી રચના રમેશ પારેખે દોહરામાં રચી છે આ માત્રામેળ હંદ છે. ૨૪ માત્રાના રૂપમાં, ૧૩મી માત્રાએ યતિ(વિરામ) છે.

દાદા દાદા દાલદા, દાદા દાદા દાલ.

[ડિસેમ્બર : ૨૦૦૮]

r

ભૂલસુધાર (ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૦)

૧. પૃ. 52 પર પ્રથમ લીટીમાં ‘૧૦મી જાન્યુઆરી’ની જગ્યાએ ‘૨જી જાન્યુઆરી’ વાંચવું.
૨. પૃ. 58 પર પ્રથમ લીટીમાં ‘ઈ.સ. ૧૯૮૦’ને બદલે ‘ઈ.સ. ૧૯૮૦’ વાંચવું અને બીજી લીટીમાં ‘૧૯૬૧’ને બદલે ‘૧૯૧૬’ વાંચવું.
૩. પૃ. 39 પર ‘ગોરખ આયો !’ના કવિ ‘રાજેન્દ્ર શાહ’ને બદલે ‘રાજેન્દ્ર શુક્લ’ વાંચવું.

મીરાં તારળેકર;
અનુવાદક : કાજલ ઓઝા વૈદ્ય

શ્રી મીરાં તારળેકર જી. એસ. એસ. મહાવિદ્યાલયમાં (બેલગાંવ) મરાઠીનાં પ્રોફેસર છે. લગભગ પંદરથી વધુ પુસ્તકો અને આઠથી વધુ કાવ્યસંગ્રહો સાથે 'સાંભળ હે દ્રૌપદી !' એમનો આગવો કાવ્યસંગ્રહ છે. લગભગ ૫૦ કવિતાઓ દ્રૌપદીને સંબોધીને આજની નારીના હૃદયમાંથી નીકળતા સંવેદનને વ્યક્ત કરે છે. ૨૦૦૫માં લખાયેલી આ કવિતાઓ મરાઠી ભાષાની ઉત્તમ કવિતાઓમાં ગણાય છે.

(૧) મન વહેંચી શકીશ સપ્રમાણ

....ને શરૂ થયો પછી તો,
જગતથી તદ્દન વેગળો પરીકથા સરખો
અનોખો સંસાર...
કુંતી માતાએ સોગંદ લીધા
કહ્યું, પાંચેયને એક રાખજે
કાયા-વાચા-મન
સમાન ભાગે વહેંચી આપજે
કાયા આપીશ તું,
વાચા પણ
ને મન ?
વહેંચી શકીશ સપ્રમાણ ?
શું કરીશ તું ?
કેમ નિભાવીશ વચન ?
નહોય આ દામ્પત્ય
આ તો આત્મસમર્પણનું છળ
તારા મનના મત્સ્યવેદને હજી ક્યાં વળી છે કળ
તારા મનની માછલીની અકબંધ સળવળ
સૌંદર્યએ ધ્વંસ કર્યો
સ્વપ્ન હતું, કે સત્ય ?
કે પછી
પૂર્વજન્મનો સંકેત કોઈ
મૃત્યુદંડ સરખી આ શિક્ષા
તું જ ક્યાં સમજે છે...

ઊભી છે એકલી
સ્વયંને ત્યજીને
અવાક
કળાતી નથી વિધાતાની રમત
વિસ્તરેલી આ ગૂંચવણની જાળ.

(૨) વધ થયો તારો

એક અમાનુષી સન્નાટો
પ્રસરી રહી છે તારી ચોતરફ
જ્યાં જુઓ ત્યાં પિશાચ-પ્રેતોનો વિસ્તાર
રક્તના સુકાયેલા ડાઘા
જોઈ રહી છે પાંચાલી
રક્તની ઉષ્ણધારાઓ રેલાઈ તારા સમસ્ત અંગ પર
કેમ થયો નહીં તને વિજયનો આનંદ ?
શું ધગધગતું હતું હૃદયમાં ?
કહે મને, ફક્ત એટલું જ...
અને એ જ રાત્રે સખી, વધ થયો તારો
ગાઠ નિદ્રાધીન
તારા પુત્રોને ચિત્તામાં ફેરવીને
અશ્વત્થામાએ પૂરો કર્યો પ્રતિશોધ
દ્રોણ વધનો
અંત....
અંત થયો એ ક્ષણે
તારી આશાના કૂણા કિરણનો
સુખનું અંતિમ અવલંબન પણ પૂરું થયું
નજર સામે સરકી ગયું એમનું બાળપણ
છાતીએ વળગીને ધાવેલું ધાવણ
તેં પૂછ્યું ક્યાં ગયાં ?
મારા પાંચના એ દસ ચરણ
પોક તારી
આકાશને ધ્રુજાવી ગઈ
આકાશ થઈ ગયું મટમેલું - કાળું
સ્તબ્ધ બ્રહ્માંડ
ક્ષણાર્ધમાં પીગળી ગયું
દેવો પણ માથાં નીચાં ઘાલીને બેસી રહ્યા

નજર કેમ મેળવે ?
 એ પણ લજિજત...
 ઘનઘોર જંગલોને વીંધીને
 અગ્નિ જેમ પ્રસર્યો શોક તારો
 વૃક્ષો ઊભાં સૂકાયાં
 કડકાટ કરતાં તૂટ્યાં
 સૂકા પર્ણો ઊડતાં રહ્યાં
 આકાશમાં પક્ષીઓના ચિત્કાર
 અરણ્યનાં પંખીઓ ક્યાં શોધે તને, સખી
 ઊભાં ઊભાં થરથરે જંગલો
 હિંસક ભયથી ત્રસ્ત
 ઊઘડી ચંચુ
 પીડાથી પ્રાણ પંખી થઈને ઊડી ગયાં
 શોકનો શ્યામ પ્રવાહ ધસમસે
 સરોવરોમાં ઊભરાયો
 તારી માછલી સખી
 તારા સુધી પહોંચવા
 કાંઠે આવીને અફળાતી
 જંગલે ચીસ પાડી હવાને કહ્યું
 શોધ, શોધ જઈને પ્રિય સખીને
 ક્યાંય અટકીશ નહીં, ક્ષણ માટે પણ
 પદચાપ ન થાય, જોજે !
 જંગલની જૂઈ લઈ જા થોડી
 રેશમમાં પરોવીને
 સણસણતો આવ્યો પવન
 દૈવનું આ કેવું ક્ષત-વિક્ષત ચિત્ર
 અર્ધદગ્ધ
 સ્મશાનવત્ શાંતિ વિસ્તરે
 ફૂલો સઘળાં ચોતરફ વેરાયાં
 પુત્રોના છિન્ન-વિચ્છિન્ન શબો પર
 હવાની લહેર માના પાલવની જેમ ફેલાઈ ગઈ હળવેથી
 ને પછી
 અશ્રુ લૂછતી વળી ગઈ પાછી
 સખી, હજી ક્ષણ પહેલાં તો સ્વપ્ન જોયું

પુત્રવિવાહની ધામધૂમનું
 પરંતુ કાળની થપાટે વિખેરી નાખ્યું
 નિયતિએ તને જ કેમ આપી
 દુઃખની આ વજનદાર ગાંસડી
 કે પછી, તું એટલે જ સ્વયં કાળે ચીતરેલા
 અપ્રતિમ ચિત્રની કલાકૃતિ છે
 જગત સમક્ષ
 સ્ત્રી-જાતિનો આદર્શ પ્રસ્થાપિત કરી તને
 પણ કોણ સમજે ? કઈ રીતે ?
 વેદનાના કઠોર રંગ કેમ પૂર્યા કાળે ?
 આને કોઈ ક્યારેય લૂછશે ખરું ?

(૩) બંધનમુક્ત

સખી,
 સાંભળીને તારી કથા ?
 લૂછી નાખ હવે
 આંખોનાં આ જળ.
 એવું ન માન
 કે તારું કોઈ નથી
 અરે !
 દરેક કાળજામાં ખૂંચે છે
 તારી પીડાની બટકી ગયેલી કહાની.
 જો સખી
 ક્ષિતિજને પેલે પાર વિસ્તરી છે
 તારી બંધનમુક્ત પ્રતિછબિ
 શ્રદ્ધા રાખજે
 હવે આવો અન્યાય કોઈ સહેશે નહીં
 તારી પીડામાંથી જન્મ લેશે
 વારંવાર
 નૂતનસ્ત્રીની
 તદ્દન નવી તેજોમય કથા.

r

શતદલપદ્યમાં પોઢેલો : કવિશ્રી ન્હાનાલાલને સ્મૃતિવંદના (૧૮૭૭-૧૮૪૬) |
નરોત્તમ પલાશ

૧૮૦૦થી આરંભાયેલા અર્વાચીનયુગમાં ગુજરાતી ભાષાના ઉત્કર્ષ અર્થે સભાન પ્રયત્નો આરંભાયા તેનાં ઐતિહાસિક પ્રમાણો ઉપલબ્ધ છે. વડોદરાનરેશ શ્રીમાન ખંડેરાવ ગાયકવાડની સહાયથી કવિશ્રી દલપતરામ, ‘ગુજરાતી’ની સ્થિતિ સુધારવા યત્નશીલ બન્યા. સૂરતમાં દુર્ગારામ મહેતાજીએ ‘માનવ ધર્મ સભા’ સ્થાપી અને તેના વિચાર-પ્રચાર માટે ગુજરાતી ભાષાનું ખેડાણ શરૂ કર્યું. ભોળાનાથે ગુજરાતી ભાષામાં ‘પ્રાર્થના-માળા’ આપી અને શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યજીએ ‘મહાકાલ’ દ્વારા ગુજરાતી ભાષાને તત્ત્વચર્યા માટે પ્રયોજી. જૂનાગઢની આજુબાજુ નથુરામ શર્મા અને સ્વામી સહજાનંદ ગુજરાતી ગદ્યને પલોટી રહ્યા, બરાબર આવા સમયમાં કવિશ્રી ન્હાનાલાલ, ગુજરાતી ભાષાના આકાશમાં પૂર્ણચંદ્ર રૂપમાં ઊગી નીકળ્યા ! ૧૮૭૭ની સોળમી માર્ચે અમદાવાદમાં જન્મ, સ્વભાવે તોફાની અને અભ્યાસમાં બેધ્યાન ન્હાનાલાલની ૧૮૮૩માં માણેકબા સાથે સગાઈ થઈ, આ સમયે માણેકબાની ઉંમર માત્ર ત્રણ વરસની ! ૧૮૮૭માં ઘરેથી ભાગીને ન્હાનાલાલ વડતાલ આવ્યા, ૧૮૮૮માં ફરી ભાગ્યા અને ૧૮૮૨માં પંદર વર્ષની ઉંમરે પહેલી કવિતા લખી ! ૧૮૮૩માં મોરબી મુકામે ગુરુવર્ય કાશીરામ દવે પાસે સાહિત્ય અને ઇતિહાસના સંસ્કાર પામી સ્વસ્થ થયા. હસતો ચહેરો, પણ ગુસ્સે થાય તો ધરતીકંપ સર્જે એવા ન્હાનાલાલના હાથે ૧૮૮૮માં ‘વસંતોત્સવ’ રચાયું ! કવિ તરીકે ન્હાનાલાલનો, ગુજરાતી ભાષાનો અને સાથે સાથે ડોલનશૈલીનો આ ભાગ્યોદય હતો. ૧૯૦૧માં ઇતિહાસ લઈને ન્હાનાલાલ એમ.એ. થયા તથા સાદરાની સ્કોટ કોલેજમાં જોડાયા. ૧૯૦૪માં રાજકુમાર કોલેજ, રાજકોટમાં આવ્યા, ૧૯૦૮માં સિલોનનો પ્રવાસ કર્યો, ૧૯૧૩માં રાજકોટ સંસ્થાનમાં ન્યાયાધીશ તરીકે અને નાયબ દીવાન તરીકે નિયુક્ત થયા. ૧૯૧૪માં કાશ્મીરનો પ્રવાસ, ૧૯૧૬થી પુનઃ રાજકુમાર કોલેજમાં, ૧૯૧૮માં કાઠિયાવાડ કેળવણી ખાતાના ઉપરી અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોર આવ્યા તેની સાથે સૌરાષ્ટ્રનો પ્રવાસ, ૧૯૨૧માં અસહકારની ચળવળમાં જોડાઈને સરકારી નોકરીનો ત્યાગ કર્યો અને શેષ જિંદગી માત્ર કવિ તરીકે ગુજરાતી ભાષાને અર્પણ કરી.

કવિ જીવતો હોય અને ઠેર ઠેર તેની જન્મજયંતી ઊજવવામાં આવે તેવું વિરલ માન ગુજરાતીમાં એક માત્ર ન્હાનાલાલને પ્રાપ્ત થયેલું છે. ૧૯૨૭માં ન્હાનાલાલને પચાસ વર્ષ પૂરાં થયાં તે નિમિત્તે મુંબઈ, અમદાવાદ, નડિયાદ, વડોદરા, સૂરત, ડાકોર, રાજકોટ અને પોરબંદર જેવાં સ્થળોએ તેમનો સુવર્ણ મહોત્સવ ઊજવવામાં આવ્યો. ૧૯૩૭માં ન્હાનાલાલને સાઠ વર્ષ પૂરાં થયાં તો ખૂબ ઉલ્લાસભર આખા ગુજરાતે તેમની ષષ્ટિપૂર્તિ ઊજવી ! ૧૯૪૨માં દલપતવંશની એકસો અગિયાર વર્ષની અખંડ સાહિત્યોપાસનાની ઉજવણી થઈ ! ગાંધીજી જેવા મહારથી સાથે મતભેદ પડ્યા હોવા છતાંય જનતાએ ‘કવિશ્રી’,

‘કવિસમ્રાટ’ અને ‘મહાકવિ’ જેવાં બિરુદોથી જેમને વધાવ્યા તે ન્હાનાલાલ, ગુજરાતી ભાષાની સૌથી વિરાટ માંહેની એક પ્રતિમા, ૧૯૪૬ની નવમી જાન્યુઆરીએ પોતાની તેજપાંખો પસારી, ક્ષર મૂકીને અક્ષરધામમાં વિરમી ગઈ !

શતદલપદ્યમાં પોઢેલો

ન્હાનાલાલનો સાહિત્ય-રાશિ શતદલમાં વિકસેલો છે. સો ઉપરાંતના એમના અંથોમાં કવિતા, નાટક, નવલકથા, લઘુનવલ, નવલિકા, ચરિત્ર, વિવેચન, ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને અનુવાદાદિનું વૈવિધ્ય છે. ન્હાનાલાલ સ્વભાવથી કવિ છે, તે ‘ગુજરાતની ભૂગોળ’ લખે તો પણ તેમાં કવિતાનો પદ્ય-પરાગ ઊડતો અનુભવાય ! એમનું સાહિત્ય-પુદ્ગલ ભાવનાથી બંધાયેલું છે અને એમાં કરોડરજજુના સ્થાને ઇતિહાસ રહેલો છે. ‘અર્ધ શતાબ્દીના અનુભવ બોલ’માં ન્હાનાલાલ ઉચ્ચારે છે : ‘મહારા તો અર્ધી સદીના જીવનશ્રમ ભારતનો ઇતિહાસ અને ભારતની કવિતા જીવવાના હતા.’ ઇતિહાસમાં કવિતાનું દર્શન અને કવિતામાં ઇતિહાસની રંગલીલા ન્હાનાલાલની સર્જન સૃષ્ટિનું રહસ્ય છે.

કવિ તરીકે ન્હાનાલાલનો પર્યાય મુગ્ધતા છે. આવી અને આટલી લલિત પદાવલી ન્હાનાલાલની વિશેષતા છે, તેમ પ્રણયની સુકુમારતા એમનું જીવાતુભૂત તત્ત્વ છે. એમની કવિતા દામ્પત્યની રસમસ્તીનો આલેખ છે તેમ એમનાં નાટકો પ્રેમનું સૂક્ષ્મ વિવેચન છે. કવિતા અને નાટકને આપણે સંયુક્તપણે દામ્પત્યનું મહિમાગાન કરી શકીએ. ન્હાનાલાલે ભલે એક માત્ર નવલકથા ‘સારથિ’ આપી પણ એનો વિષયફલક, ભાષા અને દર્શન – ન્હાનાલાલ પછીના કેટલા નવલકથાકારોનું માર્ગદર્શન કરે છે તેનાં લેખાંજોખાં હજુ મંડાણા નથી. ન્હાનાલાલ જે સમયમાં જીવ્યા તે સમય જુઓ, બે-બે વિશ્વયુદ્ધોનો એ સમય મનુષ્યના ઇતિહાસનો સૌથી વધુ રહસ્યમય, પરિવર્તનશીલ અને દગાખોર સમય છે. ‘સારથિ’ને આ દષ્ટિએ તપાસતાં જણાશે કે હવાઈ લાગતી આ નવલકથા, બે-બે વિશ્વયુદ્ધોનાં, ૧૯૧૪થી ૧૯૩૯ વચ્ચેના પચ્ચીસ વર્ષને તપાસે છે. ન્હાનાલાલ જેવા સંવેદનશીલ ચિંતનપરક ઇતિહાસવિદને આ સમય હલાવી મૂકે તે સહજ છે. ન્હાનાલાલનું જે દર્શન છે એને ન્હાનાલાલ પોતે ‘ઇતિહાસની અમૃતાક્ષરી’ તરીકે ‘સારથિ’માં મૂકવા યત્નશીલ બન્યા છે. કહો કે આ કાળબ્રહ્મની મીમાંસા ‘સારથિ’નું ફલક છે. બે વિશ્વયુદ્ધો વચ્ચે જે જે બન્યું તેને એશિયા અને યુરોપ ખંડોના પૂર્વ ઇતિહાસની પાર્શ્વભૂમાં મૂકીને ભાવિનાં ઔઘાણ પારખે છે. ન્હાનાલાલ શ્રદ્ધાળુ કૃષ્ણભક્ત છે, ભગવદ્ ગીતાનો અનુવાદ પણ એમણે આપ્યો છે. ‘સારથિ’ એમને આત્મસાત્ છે. ‘કુરુક્ષેત્ર’ અને ‘હરિસંહિતા’ બધા જ રથની દોરી આ ‘કૃષ્ણ’નામધારી ‘સારથિ’માં છે ! ન્હાનાલાલ ભાખે છે કે બ્રિટન મહારથી (અર્જુન) બને અને ભારત સારથિ બને તો વિશ્વસંસ્કૃતિનો ઉદય નિશ્ચિત છે. અલ્પ વાર્તાતત્ત્વ આ નવલકથાની મર્યાદા છે તો ન્હાનાલાલના કલ્પનોત્થ ચક્ષુએ વાંચેલી – સંસ્કૃતિસમન્વયની આ આદર્શ અને પ્રેરક નવલકથા તેનું જમા પાસું છે.

૧૯૧૮માં જેની પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રકાશિત થઈ તે ‘ઉષા’, એલચીના દાણા જેવી ન્હાનાલાલની સુગંધિત લઘુનવલ છે. ન્હાનાલાલ કહે છે : ‘આ વાર્તા માત્ર રેખાચિત્ર છે, ધ્વનિસૂચન છે, તર્જની નિર્દેશ છે પણ વ્યંજના અને ધ્વનિ રસમીમાંસાના ચતુર મીમાંસકોને કાજે કાંઈ ઓછાં છે ?’ (પ્રસ્તાવના) હમણાં હમણાં ચર્ચાતા લઘુનવલોનાં લક્ષણોથી અજ્ઞાત

‘ઉષા’, એક જ situationમાં એક જ પ્રમેય ઉપર વજાતી કથા, પાત્રોની અન્ય સામાજિક વિગતોનો અભાવ, લાગણીનાં કેન્દ્રોનું વિઘટન અને આ બધા જ દ્વારા શક્ય તેટલી દૂર રખાતો ‘સામાજિક વાસ્તવ’ – આપણી સર્વપ્રથમ કાવ્યમય લઘુનવલ છે. ગુજરાતી ગદ્યને ન્હાનાલાલે જે ભાવમયતા પ્રદાન કરી તેનો સર્વોત્તમ નમૂનો ‘ઉષા’નું ગદ્ય છે.

ન્હાનાલાલ જેને ‘નવલિકા’ તરીકે ઓળખાવે છે તે ‘પાંખડીઓ’ (૧૯૩૦) એના ઊર્મિરસિત આછાં કથાનકો અને નીતરતા ગદ્યના કારણે ભારે સુવાસિત છે. કવિના જીવનના અનેક કરુણ-મધુર પ્રસંગો અહીં પાંખડી રૂપે વેરાયાં છે. ગુજરાતી ભાષાની તરલતા અને કમનીયતાનાં દર્શન અહીં છે. ન્હાનાલાલ જાણે નરસિંહ, મીરાં, દયારામનો નિચોડ છે !

‘કવીશ્વર દલપતરામ’, ‘આપણાં સાક્ષરરત્નો’ અને ‘ચિત્ર-દર્શનો’ ન્હાનાલાલની અનોખી ચરિત્ર-ચિત્રણકલા છે. કવિપિતા દલપતરામ, સયાજીરાવ, દયાનંદ, ગાંધીજી અને મીરાં, પ્રેમાનંદ, દયારામ, નર્મદ, ગોવર્ધનરામ, કાન્ત, કલાપી જેવા સર્જકોની મિતાક્ષરી જીવનઝરમર ન્હાનાલાલની રસભરપૂર શૈલીમાં ઝબોળાઈને અવનવા સ્વાદ-સુગંધયુક્ત બની છે. ભવ્યતાના પૂજક ન્હાનાલાલના હાથે કોઈ વસ્તુ અત્ય રહેતી નથી. ન્હાનાલાલનાં ચરિત્રોની ખૂબી એ છે કે તે સંસ્કૃતિના સમગ્ર સંદર્ભની વચ્ચે ગૂંથાઈને મોતી માફક ઝગમગી ઊઠે છે.

‘સાહિત્યમંથન’ અને ‘જગત-કાદંબરીઓમાં સરસ્વતીચંદ્રનું સ્થાન’ ન્હાનાલાલ દ્વારા થયેલી સીધી જ સાહિત્યવિવેચના છે. સાહિત્યપદાર્થની ઊંડી સૂઝ અને કવિ, કવિતા કે છંદને સમજવા માટે ન્હાનાલાલ કેટલા મર્મગામી છે તેનાં તુષ્ટિકર દર્શન અહીં છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નું ન્હાનાલાલે કરેલું વિવેચન તો આપણા વિવેચનસાહિત્યનું એક મીઠું સંભારણું છે. કવિકુલગુરુ કાલિદાસને રવીન્દ્રનાથ મળ્યા તેનો ઇતિહાસ જાણે કે ઘરઆંગણે મનીષી ગોવર્ધનરામને ન્હાનાલાલ મળ્યા એમાં દોહરાઈ છે !

‘ઉદ્બોધન’, ‘સંબોધન’, ‘સંસારમંથન’ અને ‘અર્ધશતાબ્દીના અનુભવ બોલ’ જેવાં વ્યાખ્યાનો, ન્હાનાલાલના વ્યક્તિત્વને એક નવું જ પરિમાણ બક્ષે છે. વ્યાખ્યાન માટે ન્હાનાલાલે યોજેલી કે ઉદ્ગારેલી ગદ્યશૈલી ગુજરાતી ભાષાનો રોમાંચ છે. ધર્મવિચાર, ઇતિહાસનાં લક્ષણો કે સમાજહિતચિંતન – વગેરે સૌમાં ન્હાનાલાલની આર્ષદષ્ટિ અને અનોખી રજૂઆત એક અવનવ આલોક રચે છે ! સાંભળનારનાં હૈયાં ભરી દેવાની ક્ષમતા આ વ્યાખ્યાનોમાં છે.

‘ગુજરાતની ભૂગોળ’ ન્હાનાલાલનું એક અનોખું નજરાણું છે. મહાસુદર્શનના આરા ભાખતો કવિ, બાળકો માટે સાવ સરળ ભાષામાં ભૂગોળ લખે તે હકીકત જ ન્હાનાલાલના વિચક્ષણ વ્યક્તિત્વની દ્યોતક છે. ‘બે હાથની વચ્ચે શરીર, એમ મહી અને સાબરમતીની વચ્ચે ખંભાત શહેર છે.’ / ‘કાળમીઠનો એ કાળો ખડક ખરેખર, કાળકાના સિંહાસનને યોગ્ય છે.’ / ‘માધવપુરથી દક્ષિણાદે પ્રાચી સુધીનો કંઠાળ, વાદળિયા દરિયાની ચૂંદડીને મૂકેલી જાણે લીલી કોર હોય એવો હરિયાળો છે.’ – ન્હાનાલાલે જાણે ભૂગોળની કવિતા રચી છે.

ભગવદ્ ગીતા, મેઘદૂત, ષોડશ-ગ્રંથો, શિક્ષાપત્રી અને ઉપનિષત્પંચક ન્હાનાલાલના અનુવાદો છે. ગીતાની નાનકડી પ્રસ્તાવના, ‘મેઘદૂત’ માટે ‘રસમૂર્તિના સૌંદર્ય-મંદિરે મારી

ફૂલપાંખડી’, ‘શકુન્તલાનું સંભારણું’ એક વધુ પાંખડી છે. ‘શિક્ષાપત્રી’માં કુટુંબધર્મની ઋજુતા અને ‘ષોડશ-ગ્રંથો’માં મધુરાભક્તિ તરફની પક્ષપાત – ન્હાનાલાલ જાણે રસના, સૌંદર્યના, જ્ઞાનના અને ધર્મના પૂજારી છે. ન્હાનાલાલ ભારતની આ ભવ્યતાની આરતી ઉતારતા જાણે થાકતા જ નથી ! ઇતિહાસ કહે છે કે ન્હાનાલાલનો ઉદય થયો એ મહાતિથિએ ચાર ચૈસાની ગુજરાતી ભાષા, ચાર લાખની સુવર્ણ-મુદ્રિકામાં ફેરવાઈ ગઈ !

સંસ્કૃતિવિમર્શ સંદર્ભે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય | પ્રવીણ દરજી

: ૧ :

‘સંસ્કૃતિ’ શબ્દ સદા સદા માટે બહુપાર્શ્વી રહ્યો છે. તેને વ્યાખ્યાયિત કરવાનું કામ દુષ્કર છે. સમાજ બદલાય છે, પરિસ્થિતિઓમાં પરિવર્તન આવે છે, વિભિન્ન વસ્તુઓ પ્રત્યેના વિભાવો કે દષ્ટિકોણ બદલાય છે એટલે સંસ્કૃતિમાં નવા નવા અર્થો ઉમેરાતા જાય છે. તેનાં અર્થઘટનો પણ એમ બદલાય છે. કહો કે મનુષ્યચેતના સાથેનું તેનું સતત અને તીવ્ર અનુસંધાન રહ્યું છે. ક્યારેક આ સંજ્ઞામાં પ્રવેશ કરીએ છીએ ત્યારે એવું પણ લાગે કે કોઈ નિબિડ અરણ્ય વચ્ચે આવીને જાણે ઊભા ન હોઈએ ! વૃક્ષો, વનરાજિ, તરુશ્રેણીઓ, પગથીઓ, રસ્તાઓ એ સર્વની ગીચતામાંથી બહાર નીકળવું કે માર્ગ ખોળવો મુશ્કેલ જણાય. પરંપરાઓ, રૂઢિઓ, બદલાતી ભાષા કે ભાષારૂપો, આપણી રુચિ અને તેમાં આવતા બદલાવ, રીતરસમો, પ્રણાલીઓ, સામાજિક, ધાર્મિક માળખાં, કળા-વિજ્ઞાનની શોધો, શાસકીય અભિગમો, સત્તા અને તેની ખંચતાણ, બે વિરોધી બળો કે ભાવનાઓ વચ્ચેના સંઘર્ષો, વિવિધ માનવજૂથો, તેમની વિભિન્ન પ્રકારની જીવનપદ્ધતિઓ, વિભિન્ન વ્યાવસાયિક જૂથો, સંસ્થાઓ, તેમના ઉપક્રમો, માનવે કરેલી શોધો, શાસ્ત્રો, તેમણે દર્શાવેલાં મૂલ્યો કે માર્ગો, ધર્મને નિમિત્તે આવિર્ભાવ પામેલી વિવિધ વિચારધારાઓ, ઈશ્વર, સમય, મૃત્યુ, અસ્તિત્વ જેવા સદા રહસ્યમય લાગ્યાં કરતાં તત્ત્વો અને તદન્વયે થયેલો વિમર્શ, શિક્ષણ, જ્ઞાન, જ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓ અને તેમની ઉપલબ્ધિઓ, માણસની આ સર્વ વચ્ચે શાશ્વત મૂલ્યોને સમજવા-પામવાની નિજી મથામણ, સાધના, સત્ય સમાજની કે લોકપગથારે રહી જીવનારા ઘણાંની આ સર્વને સમયે સમયે શબ્દમાં મૂકવા માટેની પ્રબળ ઇચ્છા, તે સંદર્ભે ચાલી આવતી સાહિત્યિક પરંપરાઓ, ઉત્તમ કૃતિઓ કે ઇતર કળાઓનું પ્રાગટ્ય, તેમાંથી જન્મેલા વાદો, માન્યતાઓ, માનદંડો, આત્મા, ચિત્ત કે દેહ સુધીની ચિંતનલીલાઓ, તેનું નિદિધ્યાસન – આવું આવું સંખ્યાતીત યાદ કરતા જ રહીએ અને છતાં બીજું ઘણું ઉમેરવાનું રહે એ સઘળાના પિંડરૂપ સંસ્કૃતિ છે. આપણે કેવા હતા, કેવા છીએ તેના સંકેતો તો તેમાંથી મળી જ રહે પણ કેવા હોઈશું તેની રેખાઓ પણ તેમાંથી અવશ્ય ખોળી શકાય. ભાષા અને સંસ્કૃતિ પરસ્પરને જે રીતે ગૂંથતાં અને ઉકેલતાં રહ્યાં છે એ રીતે ઉભયનો પ્રાણપ્રદ સંબંધ છે. કોઈ પણ યુગનાં ભાષા-સાહિત્ય સંદર્ભે એ રીતે અભ્યાસીઓ સંસ્કૃતિ સુધી પોતાની તપાસ વિસ્તારી શકે. તેમ સંસ્કૃતિવિમર્શ સંદર્ભે કોઈ પણ ગાળાના સાહિત્યનું પણ નિરીક્ષણ-પરીક્ષણ થઈ શકે. ભાષા દ્વારા પ્રકટ થતી કૃતિ માત્ર ‘કૃતિ’ નથી હોતી. અનેક વસ્તુઓનો

સમવાય હોય છે. કહો કે એવી લિખિત કૃતિના ગર્ભમાં અનેક ઓગળેલી, સંકેતો પ્રકટ કરતી કૃતિઓ પણ નિહિત હોય છે. તેથી સંસ્કૃતિના વ્યાપક પરિપ્રેક્ષ્ય વચ્ચે મૂકીને કૃતિને જોવાનો અભિગમ કૃતિના નવા – અર્થ-દર્શન સમક્ષ મૂકી આપવામાં અનેકશઃ ઉપકારક બની શકે તેમ છે. આજના આ સંદર્ભે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની તપાસ અનિવાર્ય બની છે, એવી તપાસ એટલી જ રસપ્રદ પણ બને તેમ છે. પ્રાંતીય ભાષા-વિચારના તાર ભારતીય સાહિત્ય કે ભારતીય સંસ્કૃતિ સાથે, તેના આગવાપણાને ટકાવીને, અનુસંધિત થતા જોવાય.

: ૨ :

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના કાલખંડ સંદર્ભે એકથી વધુ મત રહ્યા છે. ભોગીલાલ સાંડેસરા ઈ. ૧૪૫૦થી ૧૮૫૦ સુધીનો ચાર શતાબ્દી સુધીનો જે સમય છે તેને વાસ્તવિક અર્થમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના યુગ તરીકે ઓળખાવે છે, તો અનંતરાય રાવળ હેમચંદ્ર (૧૦૮૮-૧૧૭૨)થી દયારામ (૧૭૭૭-૧૮૫૩) સુધીના સમયને મધ્યકાલીન સાહિત્યનો યુગ લેખે છે. અલબત્ત, સમય અહીં ચર્ચાનો મુદ્દો નથી. પણ મહત્ત્વનું હેમચંદ્રથી દયારામ સુધીના સમયપટ ઉપર ગુજરાતી સાહિત્ય કેવે કેવે રૂપે રચાતું રહ્યું, કેવી કેવી ધારાઓમાં એ પ્રકટતું રહ્યું, કેવાં કેવાં સ્વરૂપ (forms) કે પ્રકાર (genre)માં તે આગળ વધ્યું, તેવાં સ્વરૂપોની અનિવાર્યતા શામાંથી ઊભી થઈ, તે કાળનું Poetics કયું હતું અને સૌથી વધુ મહત્ત્વનું તો એવા સાહિત્યના જન્મની ભોંય કેવી હતી – કઈ હતી તે છે. તે સમયના આ સાહિત્યની ભાષાનું લક્ષ કે લક્ષ્ય શાં હતાં, કયા સ્તરેથી એ ભાષા ઊઠતી રહી છે એ સઘળું પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે પાણિનિ જેવા અઠંગ વ્યાકરણની ભાષાગઠનની યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓને ભેદીને, ગીર્વાણગિરા જેવાં વિશેષણોને ઓળંગીને સંસ્કૃત ભાષા પોતાની રીતે, પેલા લોકને, તેના વિભિન્ન સમયના ભાષક અને એના જીવનસત્ત્વ સંસ્કારસત્ત્વને લઈને વિના રોકટોક પલટા લેતી લેતી આગળ વધી અને પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, શૌરસેની અપભ્રંશ કે મારુ-ગુર્જર જેવા પડાવો પાર કરી, સત્તરમા શતકમાં, પ્રેમાનંદ સુધીમાં તે અર્વાચીન સમયને પરિચિત એવો, તેનો ચહેરો પ્રકટ કરે છે. ભાષા અને મનુષ્યચેતના પરસ્પરાશ્રિત રહી કેવાં કેવાં રૂપ ધારણ કરે છે, તે જાણવા કદાચ આ મધ્યયુગીન સાહિત્ય ઘણીબધી સામગ્રી સંપડાવી આપી શકે તેમ છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો સમય સમયગ રહ્યો નથી. અનેક ચઢાવ-ઉતારનો એ કાળ છે. સાથે કંઈક અંશે એકથી વધુ સંસ્કૃતિના મુકાબલાનો ને સંઘર્ષનો પણ આ સમય છે. પ્રજા ઘાંઘી થઈ જાય, હતવીર્ય બની જાય, કાચબાની જેમ સંકોચાઈ રહેવાનો જ લગભગ વિકલ્પ રહે તેવી રીતનું ત્યારનું જનજીવન હતું. એક તરફ તેની પાસે પોતાની પરંપરાઓ હતી, પ્રાચીન સાહિત્ય અને તેનું ભાવનાત્મક વિશ્વ હતું, શ્રદ્ધાસ્થાનો હતાં, તો બીજી તરફ એ સર્વના પ્રણશનો ઓથાર પણ હતો. અસ્તિત્વના ને નિજી ઓળખના પ્રશ્નો પણ હતા. લૂંટફાટ, ચોરી, ધાડ, વિધર્મીઓનાં આક્રમણો, પડોશી પ્રદેશોનો ને તેમના શાસનનો રંજાડ અને મુસ્લિમ શાસન, એ શાસન દરમ્યાન પ્રજાને તેમની કટ્ટરતાનો થતો અનુભવ, ધર્માન્તર, આ બધા પણ શારી નામે, બેબસ કરી મૂકે તેવા પ્રશ્નો પણ હતા. દુર્ભાગ્ય તો એ હતું કે આનો કશો અંત પણ દેખાતો નહોતો. પ્રજાચેતના સામે પોતાની સંસ્કૃતિના

રક્ષણનો, સાથે પોતાને એ વિપરીત બળો વચ્ચે ટકાવી રાખવાનો કે ટકી રહેવાનો મુદ્દો પણ રહ્યો હતો. બે સંસ્કૃતિઓના મુકાબલામાં બનતું આવ્યું છે તેમ, એક તરફ પ્રજા પોતાના સંરક્ષણ માટે કાં તો મુકાબલા માટે એકત્રિત થાય, પ્રતીકાર કરે અને એમ ન થાય તો સમન્વયનો કશો માર્ગ શોધે, કેટલાક કડવા ઘૂંટ ગળે ઉતારી દે. આત્મખોજ કરે, અન્યનું કશુંક સારું હોય તો અપનાવે, સમરસ થવાના પ્રયત્નો કરે.

મધ્યકાળના ગુજરાતી ડાહ્યા માણસો સામે, કવિઓ સામે, આવું એક અસ્થિર, સંઘર્ષમય સાંસ્કૃતિક વાતાવરણ હતું. તેનો મુખ્ય હેતુ પ્રજાને નિજ-સ્થ કરવાની, ટકાવી રાખવાની, તેનાં સમાજ-સંસ્કૃતિ સાથે જોડી રાખવાની અને એ વચ્ચે ઘડી એક સુખનો અનુભવ કરાવી આપવાનો હતો. મધ્યકાળનું આખું સાહિત્ય એમની કૃતિગત વિશેષતાઓ સાથે મુખ્યત્વે પ્રજાજાગરણ, પ્રજાબોધ, સંસ્કાર-સંસ્કૃતિ-ધર્મ-જીવનબોધ તરફ મોં રાખીને ઊભું છે. આ દેશમાં ગોસાંઈ મહારાજ તુલસીદાસજી અને સ્વામી રામદાસ જેવા રામભક્તિનો માર્ગ અપનાવી હિન્દુ સમાજને ટકાવી, કંઈક આક્રમકતા તરફ દોરે છે તો અન્ય સંતોએ આત્મદોષથી આત્મશોધ સુધીની માત્રા વડે પ્રજાના ત્યાસને નિયમિત રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ગુજરાતમાં પણ પ્રસંગોપાત્ત એવા ભારતીય વિચારકંપના પ્રભાવો ઝીલાતા રહ્યા છે. પ્રજાનું મુખ બને તેવો કવિ, આવા સંતો, ધર્મપુરુષો – ગુરુઓ – કથાકારો – ભજનિકોએ સર્વ પ્રજાસંસ્કાર – સંસ્કૃતિને પ્રરક્ષવા એમ શબ્દ તરફ વળે છે. અને એમ અનેક ધારા રૂપે મધ્યકાલીન સાહિત્ય મળવું શરૂ થાય છે. ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યનો આ સમય ઘણીબધી રીતે સંસ્કાર-સંસ્કૃતિની રીતે પણ વિમર્શયોગ્ય બની રહ્યો છે. મુનશી જેવા ‘જીવનનું કચ્ચરિયું’નું તારણ કાઢી દુઃસહ અનુભવ કરતા જણાય છે તો આનંદશંકર ધ્રુવ જેવા તત્કાલીન પ્રજાનો માત્ર ‘ધર્મની નાડી’માં જ ધબકાર બચ્ચાનું કહે છે તો અન્યો ‘આનંદ’ અને ‘સંસારના રંગરાગ’નાં પણ દર્શન કરે છે. ગોવર્ધનરામ જેવાનું તારણ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવું છે : ‘આ કવિઓ વિના ગુજરાતનું લોકજીવન રણ જેવું વેરાન અને શુષ્ક બની જાત, ગુજરાત હૃદયની સચેતતા ખોઈ બેઠું હોત. ગુજરાતી ભાષાને એમણે ઘડી, પળોટી, કેળવી, તેને ભાવક્ષમ, અર્થવાહી અને મધુર બનાવી એ સેવા તો જુદી.’

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં નિતાંતપણે, મેથ્યૂ આર્નોલ્ડના શબ્દોને સહેજ ભિન્ન રીતે યાદ કરીને કહીએ તો, સંસ્કાર, સંસ્કૃતિ, પ્રજાચેતના, તેમના મર્મ-ધર્મ કહો કે, સમસ્ત જીવન પ્રવેશી ગયું હતું. ભાષા- ચેતના અને પ્રજાચેતનાનો આવો યુગપદ્ આવિર્ભાવ કદાચ બીજે ભાગ્યે જ જોવા મળશે.

: ૩ :

સંસ્કૃતિવિમર્શ સંદર્ભે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની સમગ્ર રૂપે તપાસ કરવાનું અહીં ભૂમિકારૂપ આ લેખમાં શક્ય ન બને તે સ્વાભાવિક છે. વળી એ ગાળામાં જે રીતે અનેક ધારાઓ – પ્રવાહો જોવા મળે છે તેનો પણ અહીં વિગતે પરિચય આપી શકાય નહિ. વિભિન્ન લેખકોના સમગ્ર અર્પણનો કે બધા જ ગૌણ કવિ-લેખકોનો પણ અહીં ખ્યાલ આપવો શક્ય નથી. અહીં સંસ્કૃતિવિમર્શ સંદર્ભે થોડાક સંકેતો પ્રસાર્યા છે, થોડુંક આચમન કરાવવાનો આશય રહ્યો છે. આ સમયમાં લખનારાઓની સામે, અગાઉ ઉલ્લેખ્યું છે એમ આપદ્ ધર્મ રૂપે એમનો સમાજ રહ્યો છે, એ સમાજ સાથે સંકળાયેલી અનેક બાબતો પણ.

એ રીતે Social commitment સાથે તેઓ લખે છે, પણ એ Commitment પાછળ તેમનું Conviction હતું એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબત છે. એવા Convictionને વિવિધ સ્વરૂપે, વિવિધ ભાષાસ્તરોમાં અભિવ્યક્ત કરવાની તેઓની સતત મથામણ દેખાય છે. એક તરફ એ બાબત તેને સાંસ્કૃતિક – સામાજિક ક્ષેત્રનો કડખેદ બનાવે છે તો બીજી તરફ ભાષાનાં – લેખનનાં કેટલાંક સ્પૃહણીય રૂપો પણ તેની પાસેથી મળે છે. પેલું Conviction તેને વિભિન્ન સાહિત્યસ્વરૂપો પાસે પણ દોરી જાય છે. પોતાની રીતે કે સમાજનું એસ્થેટિક લઈને એ આગળ વધ્યો છે તેનાં દષ્ટાંતો પણ મેજર કવિઓમાંથી મળે. સુંદર ઘાટવૂટવાળી રચનાઓ પણ એકાધિક મળી આવે. પણ સમગ્ર રૂપે જે તારણ નીકળી આવતું જણાય છે તે તો Literature is Symptomatic of the State of its society એવી સમજનું જ.

‘સિદ્ધ-હેમ પ્રાકૃત વ્યાકરણ’માં હેમચંદ્રે ટંકેલા સંખ્યાબંધ દુહાઓ ઉપર નજર નાખતાં જણાશે કે ગુજરાતીની આરંભકાળની એ પ્રસાદીમાં લોકસંસ્કૃતિનાં અનેક વાનાં પ્રકટ્યાં છે. વીરત્વની સાથે નારીચેતનાનાં ત્યાં ઝિલાયેલાં રૂપ પણ નોંધ લેવા યોગ્ય છે. રસ-મર્મયુક્ત અને સરળ દુહાઓની એ રીતિ આગળ ઉપર જતાં લોકસાહિત્યની વિશિષ્ટ સંપદા બની રહે છે. નરસિંહ પૂર્વેના જૈન સાહિત્યમાં મળતા રાસ-ફાગુઓ વગેરેમાં કૃતિઉપશમ વૈરાગ્ય કે આત્મબોધનો લગભગ હોય છે. બારમાસી-વિરહકાવ્યોમાં પણ અંતે ધર્માભિમુખતા જ હોય છે. કૃતિમાં આત્મજ્ઞાનની સાથે સાથે સ્થળ-નગર અર્થાત્ ભૂ-ભાગનાં વર્ણનો આધ્યાત્મિક અને ભૌગોલિક પરંપરાઓને પ્રત્યક્ષ કરી આપે છે. યુદ્ધનાં વર્ણનો અને તે પાછળનું ભારતીય મન પણ ચોક્કસ સંદર્ભે રચનાના એક બીજા ખૂણ તરફ દોરી જતાં જણાય. ‘વસંતવિલાસ’ જેવી રસભરપૂર કૃતિનો અજ્ઞાત, જૈનેતર કવિ, એક બીજે છેડેથી વસંતના પરિસર વચ્ચે સૌ પ્રેમીઓને રસોત્સવ માટે નિમંત્રી રહે છે. આનંદ-ઉત્સવપ્રિય, કામ જેવા પુરુષાર્થને સત્કારનારું ઉત્કટ મન આપણી રસાનંદ પરંપરાને ઘાટી કરી આપે છે. તો વસંતનું પંખી-પ્રકૃતિ સમેતનું સમગ્ર ચિત્રણ નાયક-નાયિકાને માટે ઉદ્દીપનરૂપ બનવા ઉપરાંત પ્રકૃતિ અને પર્યાવરણના મહિમાને પણ પરોક્ષ રૂપે દઢાવે છે. ‘પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર’ જેવી મહત્ત્વની ગદ્યકૃતિ ધર્મકથા બની જતી હોવા છતાં પૂર્વભવને આ ભવ સાથે જોડતું કૌતુકરસિક કથાવસ્તુ, નગરવર્ણન અને પ્રકૃતિના વર્ણનને લઈને જન્મ – પુનર્જન્મ, પ્રકૃતિ સાથેનો માનવીનો અભિન્ન સંબંધ વગેરે માન્યતાઓ સાથે ભાવકને જોડી આપે છે.

: ૪ :

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય માટે મહત્ત્વનો સ્ત્રોત છે – ધર્મ, ધર્મની વિભિન્ન વિચારધારાઓ. તેને આગળ વધારનાર ધર્મગુરુઓ, સંપ્રદાયો, સંતો, ભજનિકો. જૈન પરંપરાની સાથે હવે આવે છે ભક્તિપ્રણાલી. ભાગવત, વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રભાવ, વલ્લભાચાર્યનો જીવન પ્રત્યેનો અભિનવ દષ્ટિકોણ, સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય, શિવશક્તિ પૂજા, વેદાન્ત જે તેનો જ્ઞાનમાર્ગ, વિવિધ કોમોમાંથી આવી રહેલા સંતો અને તેમની સરળ, હૃદયગમ્ય વાણી, તેમની એકેશ્વરવાદની સમન્વયાત્મક ભૂમિકા – કહો કે ગુજરાતના પ્રજાજીવનમાં ભક્તિના શાંત-સહજ વિવર્તો જગવે તેવી લહર ઉપર લહરો આવતી રહી. અહિંસા-તપ-દાન-ક્ષમા જેવા સર્વધર્મમાન્ય એવા સંસ્કારોમાં વલ્લભાચાર્ય હવે ઉમેરે છે

ઉત્સવપરંપરા, આનંદના ઓઘ, તો સ્વામીનારાયણ પંથના સ્થાપક સહજાનંદ તેમાં ઉમેરી રહે છે. સાત્ત્વિક જીવનપદ્ધતિ અને આચારશુદ્ધિ; અને પેલા અનેક વર્ગમાંથી આવેલા નિર્મળ સંતો તેમના સાદગીપૂર્ણ, નિખાલસ અને અહમહમિકાથી મુક્ત એવા વ્યક્તિત્વથી સહજતા ને સરળતાનો જાદુ વિસ્તારી રહે છે. આ સર્વની સાથે રામાયણ-મહાભારત-ભાગવત ઉપરાંત પુરાણોનો પ્રભાવ તો હતો જ. મધ્યકાળ ઘણીબધી રીતે ભારતીય રસ-રહસ્યોથી અહીં ભર્યો ભર્યો બની રહે છે. ગુજરાતી પ્રજાના આંતરચૈતન્યનાં એ બધાં ધારક- બળો છે તો એ સમયના કવિઓ માટે એ સૌ અખૂટ સ્ત્રોત છે. ગોવર્ધનરામને યાદ કરીને કહીએ તો, ‘દરેક ગામે પોતાનો આછોપાતળો પણ કવિ નિપજાવ્યો. જેણે નાનકડો સ્થાનિક દીવડો બની લોકોનાં હૈયાંને લીલાં રાખ્યાં. આ સૌએ વિષમ પરિસ્થિતિમાં સમાજને એક ડગલું આગળ લઈ જવાનું કામ કર્યું. નૈતિક બળ અને આશ્વાસન આપ્યાં.’

પ્રેમલક્ષણભક્તિના કવિઓની કવિતાનો જાદુ પેલા સંતોની વાણી જેવો જ પ્રભાવક રહ્યો. કૃષ્ણ-રાધા-ગોપી, તેમનો પ્રેમ, એ નિમિત્તે નાયક-નાયિકાની મન:સ્થિતિ, ઈશ્વર અને ભક્ત વચ્ચેનો નાતો, પ્રારબ્ધ, કર્મ, આત્મબોધ, શ્રદ્ધા જેવાં તત્ત્વો અનેક સંસ્કાર-સંસ્કૃતિની લકીરો રૂપે કાવ્યમાં આવિર્ભાવ પામે છે. નરસિંહ – મીરાં – મુક્તાનંદ – પ્રેમાનંદ – બ્રહ્માનંદ – દયારામ – દાસીજીવણ – રાજે જેવા સંખ્યાબંધ પ્રમુખ-ગૌણ કવિઓએ ગુજરાતનાં સ્ત્રી-પુરુષને રાધા-કૃષ્ણ સમક્ષ ને એમ જીવનની લીલા સમક્ષ ખડાં કરી દીધાં. શુદ્ધ થતા જીવનનું નવા રૂપે પલ્લવન થતું જણાય છે. મૂળ નામ સાથેના છેદાઈ રહેલા સંબંધને પુનઃ સ્થાપિત કરી આપવાનું કાર્ય આ અને આવા અનેક સંત કવિઓ કરી આપે છે. નરસિંહે ભક્તિશૃંગારનાં અને જ્ઞાનવૈરાગ્યનાં તેનાં પદોમાં એ સમયની ગુજરાતી કવિતાની ટોચ દર્શાવી છે. એનાં પદો અનેક રીતે મોંઘી જણાસ બન્યાં છે. તેનાં પ્રભાવિયાં-પદોના ઝૂલે ગુજરાત સતત ઝૂલતું રહ્યું છે. ‘પ્રેમરસ’ની સાથે ‘તત્ત્વ’ને ગાતી કવિતા અનેક વાર ઉપનિષદની ને અદ્વૈત તત્ત્વદર્શનની સમીપ પહોંચે છે. તુલસીદાસજીને જેમ તેણે પણ જનમ જનમ અવતાર માગીને ઈશ્વર સાથે ધરતી અને જીવનના મહિમાનો ઉત્કટપણે સ્વીકાર કર્યો છે. આધ્યાત્મિક રીતે દેહદશા ટળી ને ગોપી થવાનું કહેતો નરસિંહ પુરુષ પુરુષારથ લીન થયું જે સખી રૂપે ગીત ગાવા તૈયાર થયો એવું કહે છે – ત્યાં ઈશ્વર-ભક્ત ઉપરાંત નારી-પુરુષ-જેન્ડરનો ખ્યાલ બદલાય ત્યારે ભક્તિમાં પણ કેવાં સુખદ પરિણામો મળી રહે તે પણ અનુભવાય છે. આત્માતત્ત્વ ચીન્યો નહિની તેની વાત પણ આપણી તત્ત્વપરંપરા સાથેના અનુસંધાનની જ છે. મીરાં એ રસ્તે જ આગળ કૃષ્ણપ્રેમની કવિતા રચે છે. તેણીએ કૃષ્ણને એક મનુષ્યની જેમ આપણી સામે ખડો કરી દીધો છે. તેનાં પદોમાં સમર્પણભાવની પરાકોટિ છે. એકએકથી ચડિયાતાં પદો આપી તે ‘લોક’ હૃદય સુધી પહોંચી છે. તેનામાં ઊઘડી આવેલા સમાજનું ચિત્ર તે કાળના અનેક વિષયરંગો ઝીલીને આવ્યું છે. દયારામ જેવા કવિએ સાંપ્રદાયિકતાની સાથે નિર્મળ ભક્તિરસની ગરબીઓ દ્વારા પ્રેમલક્ષણભક્તિ ધારામાં વિશિષ્ટ સ્થાન મેળવ્યું છે. નરસિંહની જેમ તેણે પણ પૃથ્વી પ્રેમને પોતાની રીતે ‘વ્રજ વહાલું રે, વૈકુંઠ નહિ આવું, મને ન ગમે ચતુર્ભુજ થાવું’ એમ ગાવું છે. નાટ્યતત્ત્વસભર તેની ગરબીઓ ગુજરાતના નારીસંસ્કાર જીવનનું ઘરેણું બની છે. તેની ગરબીઓમાં કૃષ્ણ-ગોપીભક્તિ સાથે સમાજ પણ ભિન્ન રૂપે, આવ્યો છે. જશોદાનું વાત્સલ્યભર્યું માતૃત્વ તે

કાળની અનેક માતાઓને સ્પર્શી ગયું હશે. 'ષડ્ઋતુવર્ણન'નું પ્રકૃતિવર્ણન રાધાકૃષ્ણના વિરહની પડછે આસ્વાદ્ય પરિવેશ રચી રહે છે. સુમાર વિનાનું તેનું લયવૈવિધ્ય નવસંગીત – નવલયના સંદર્ભે ચકાસવા જેવું છે. ગરબી સ્વરૂપને નૂતન રૂપે પ્રયોજવામાં તેની subjectivityનો જ તકાજો હશે ને ?

: પ :

જ્ઞાનમાર્ગી ધારામાં અનેક – બુદ્ધિઓ, ભાણદાસ, પ્રીતમ, ધીરો, નિરાંત જેવા – કવિઓનું – સ્મરણ થાય પણ અખાનું એ ધારામાં કંઈક વધુ મહત્ત્વનું પ્રદાન રહ્યું છે. આપણો પ્રમુખ વેદાન્તી કવિ એ જ. અંગત જીવનાનુભવોથી અને સમાજ સાથેના કેટલાક કટુ પ્રસંગોથી તે ત્રસ્ત હતો જ પણ સાથે તેનામાં પરમ તત્ત્વની ઓળખ માટે અંદરનો ધખારો ય હતો. આ બંને પર્યંતે તેને વેદાન્ત તરફ વાળે છે. 'અનુભવચિન્દુ' અને 'અખેગીતા'માં તેની શોધનું શમન છે તો તેનો અભિનવ આનંદ પણ છે. છપ્પામાં તેનું સમાજચિકિત્સક તરીકેનું રૂપ ઊપસ્થિત છે. 'ભાષાને શું વળગે ભૂર' કહેનાર અખાએ અહીં ભાષાને અનેક સ્તરેથી યોજી છે. ધર્મ, તદ્દજન્ય અજ્ઞાનતા વિચારજડતા, બાહ્યાચાર વગેરે ઉપર તેણે અહીં ઉગ્રતાથી કટાક્ષ કર્યા છે. છપ્પાનું સ્વરૂપ તેને આ માટે કંઈક વધુ અનુકૂળ પણ પડ્યું છે. સરળ, તળપદી, ધારદાર ભાષામાં સમાજની અનેક બદીઓ, ગંદવાડ પ્રકટ્યાં છે. વેદાન્તનો તાર તેને આપણી મૂળ સંસ્કૃતિ સાથે જોડે છે તો તેની છપ્પામાંની પ્રહારકતા ઉગ્ર ચિકિત્સક તરીકેની, Turning point માટેની મથામણ કરતા કવિ તરીકેની ઓળખ આપી રહે છે. સમાજ સાથે પ્રગાઠ રૂપે સંકળાયેલી તેની છપ્પાની ભાષા અભ્યાસ માટે નવી દિશા સૂચવે છે. વેદાન્તી રહીને અખાએ ભક્તિનો, તેના ભીના હૃદયનો પણ પરિચય કરાવ્યો છે. તેની વેદાન્તી કવિતામાં ભાર વર્તાતો નથી. તેની લોકોક્તિઓમાં આપણા સમાજના પરંપરાગત ઘણા ખ્યાલોનું બળકટ પ્રતિબિંબ ઝિલાયું છે. શિવ અને શક્તિના ભક્તિપ્રવાહમાં ભાલણ જેવાનું સ્મરણ કરી શકાય. એમ તો શામળનું 'શિવપુરાણ', વલ્લભના ગરબા, ભાણદાસની ગરબીઓ વગેરેનું પણ પ્રદાન રહ્યું છે. ભાલણે તેના આ પ્રકારના 'શિવભીલડીસંવાદ' અથવા 'સપ્તશતી' જેવા અનુવાદમાં આ પરંપરાને આગળ જરૂર લંબાવી છે. પણ તેના કાદમ્બરીના અનુવાદમાં તેમજ રામના બાળરૂપનાં પદોમાં ગુજરાતનાં તે કાળનાં કેટલાંક સંવેદનોને નિજી રીતે પ્રકટ કર્યાં છે જે સંસ્કૃતિવિમર્શ સંદર્ભે યાદ કરવાં જેવાં છે.

વૃત્તાંતકાવ્યોમાં સંસાર – પ્રકૃતિ – તેના વિશિષ્ટ સંદર્ભો – વિવિધ ભાવોને જાગ્રત કરવાનું કંઈક વિશેષ રૂપે અનુકૂળ પડે તેમ છે. ભાષા તેવા કવિઓમાં મહત્ત્વની હોય તો પણ ભાવજગત જે રીતે આકારિત થાય છે તેનું એક જુદું મૂલ્ય રહ્યું છે. કદાચ સંસ્કૃતિવિમર્શનો મુદ્દો આવાં વૃત્તાંતકાવ્યોના સંદર્ભે વધુ સારી રીતે ઉદ્ઘાટિત થઈ શકે. પ્રેમાનંદ જેવા મધ્યકાલીન સાહિત્યના વિશેષ નોંધ માગી લેતા આખ્યાનકારનાં આખ્યાનો રાસ-ભવાઈ કરતાં પણ વધુ નજીકથી જીવનદર્શન, ધર્મનીતિ, સંસ્કારદર્શન પાસે મૂકી આપી શકે તેમ છે. પ્રેમાનંદ એક પ્રમુખ કવિનું કૌશલ પણ દાખવતો હોઈ ત્યાં વૃત્તાંતકથા વધુ અસરકારક બની આવિર્ભાવ પામે છે. 'નળાખ્યાન', 'રણયજ્ઞ', 'સુદામાચરિત', 'ઓખાહરણ', 'મામેરું' વગેરે અનેક આખ્યાનો ગુજરાતના સંસ્કાર-સંસ્કૃતિને કળામય રીતે

પ્રકટાવે છે. જે 'ગુજરાતીતા'થી એને વિવેચકોએ સતત નવાજ્યો છે એ 'ગુજરાતીતા' એક રીતે તો ગુજરાતનું સમગ્ર સંસ્કાર-જીવન, તેની રીતભાતો, પ્રણાલીઓ – પરંપરાઓને જ રૂપાન્તરે પ્રકટ કરે છે. પૌરાણિક કથાવાર્તાનો તાર આપણી સંસ્કૃતિ સાથે જોડાયેલો છે એ ખરું, પણ પછી પાત્રોથી માંડી નિરૂપણ સુધીનાં અનેક વાનાંમાં તે કાળના મનુષ્યને ઘડી જીવતરમાં ઘડી એક સુખ મળે અને મૂળ સંસ્કાર સાથે તેનું અનુસંધાન થઈ રહે તે તેનું ઉદ્દિષ્ટ રહ્યું છે.

ઓખાની સાથે ગુજરાતની અનેક કન્યાઓની ઇચ્છાઓ જાગ્રત થતી રહી હશે ! રુક્મિણીની કૃષ્ણના સમયસરના આગમનની ઉત્સુકતા અનેક કન્યાઓની ત્યારે ઉત્સુકતા બનતી આવી હશે ! 'મામેરું'માં વડસાસુએ લખાવેલી પહેરામણી, નરસિંહની બાપ તરીકેની વિવશતા, સુદામાની વહેલ, સુદામાપત્નીનો અન્ન લાવવા માટેનો તકાજો, કુન્તા – અભિમન્યુનો રક્ષાપ્રસંગ, નળાખ્યાનમાં દમયંતી-સ્વયંવર વગેરે અનેક અનેક પ્રસંગો આપણા સંસ્કારકોષને જાગ્રત કરીને ભારતીયતાના મૂળ સુધી લઈ જાય છે. ક્યારેક વિધિવિધાનોનાં રહસ્યોને પણ તે ઉદ્ઘાટિત કરી આપે છે. પ્રેમાનંદ સિવાયના અનેક ગૌણ કવિઓની આખ્યાનકૃતિઓનો, રાસ-પ્રબંધ વગેરે કથાધારિત કૃતિઓનો, સામાજિક સંદર્ભે અભ્યાસ કરી શકાય તેમ છે. નાકર, વિષ્ણુદાસ, વિશ્વનાથ જાની વગેરે તે સંદર્ભે તરત યાદ આવે. સમાજનાં અનેક સ્તરો, તેમના વ્યવહાર અહીં નજર સામે આવી રહે છે.

પ્રેમાનંદે આખ્યાનને પારિમાર્જિત કરીને જિવાતા જીવનની લગોલગ, માનવની સામે રહીને, માનવ અને તેના સમાજના અનેક કથારસોને વહેવડાવ્યા. ને એમ કંઈક ઉચ્ચ વર્ગની રુચિને સંતોષી, તો તેની સામે શામળ જેવા પદ્યવાર્તાકારે વાર્તાના માધ્યમ વડે તેની ફરતેના સમાજ-સંસારને ઝીલ્યો – એક 'વાણિયાના કવિ' તરીકે Popular cultureના સ્તરે રહીને. તેણે પહેલીવાર નારીના ચપળ, બહુમુખી, સાહસીત્સુક વ્યક્તિત્વને વ્યાપક રૂપે આપણી સમક્ષ પ્રસ્તુત કર્યું. 'નર-નારીની ચાતુરી', 'ચરિત્ર', તેમનું 'શૂરપણું' અને શાણપત' તેમજ 'પરાક્રમ' બધું આજના નારીવાદી વિવેચકોને પણ અમુક અંશે ઉત્તેજે એ રીતે પ્રકટ કર્યું. 'જનમનરંજન'ની સાથે તેનો ઉદ્દેશ 'અદ્ભુત' ને 'જનભાવનું' વર્ણન પણ કરવાનો રહ્યો હતો. 'મદનમોહના'ના આ વાર્તાકારે લોકપગથારે આવીને સાદી ભાષા-કડી-વાત-વિવેક-શિક્ષા કથ્યાં છે. સંસ્કૃતિજન્ય અભ્યાસમાં નીચલા વર્ગ માટેનું સાહિત્ય કેવું ઉપકારક બની શકે તે એની આ સાહસ-ચમત્કારભરપૂર વાર્તાઓ વાંચતાં સમજાય. વર્ગભેદ, વર્ગસંઘર્ષ વચ્ચે આવી કૃતિઓ પેલા 'જનમનરંજન'નું મોટું કામ કરવાની સાથે તેવાઓની જીવનશ્રદ્ધા અને જીવનરસને પણ ટકાવી રાખે છે. પ્રેમાનંદ – શામળ જેવાની સાહિત્યસૃષ્ટિ વિવિધ પ્રકારના સંદર્ભોનો એ રીતે સ્ત્રોત બની છે. નવ્ય ઇતિહાસવાદીઓનો કૃતિવિભાવ અહીં ખપમાં લઈ શકાય.

આ સિવાયના મધ્યકાલીન અનેક સર્જકો અને તેમની કૃતિઓને સંસ્કૃતિ અંતર્ગત તપાસી શકાય તેવી થોકબંધ સામગ્રી મળી શકે તેમ છે. પદ્મનાભનો 'કાન્હડદેવપ્રબંધ' ઐતિહાસિક તથ્યાધારિત છે. 'રણમલ્લ છંદ'ની જેમ આ કૃતિ અહીં હિન્દુ-મુસ્લિમ રાજા વચ્ચેનું વેર-ખટરાગ અને યુદ્ધમાં તેની પરિણતિ તેમજ હિન્દુ રાજાનો બહાદુરીભર્યો મુકાબલો – રાજપૂત જાતિને, તેમની વીરતાને, ધર્માભિમાન અને સ્વદેશભક્તિને અનેકશઃ પ્રકટ કરી

આપે છે. વીરમદેવનું કપાયેલું તાસકમાંનું મસ્તક એકતરફી પ્રેમ કરતી પિરોજાની સામે અવળું ફરી જાય – એ કવિકલ્પના હોવા છતાં છેવટે તો મુસ્લિમ શાસકો સામેનો હિન્દુ રોષ જ પ્રકટ કરી રહે છે. ધીરાની રચનાઓનું લોકોને રહેલું આકર્ષણ કે વસ્તા જેવાની લોકલોકઈ માટેની પ્રતિક્રિયાઓ તેમજ ભોજા ઉપરાંત કબીરપંથી અન્ય કવિઓ કે એવા અનેકીઅનેકે મધ્યકાળના સાહિત્યમાં તે કાળની પ્રજાના ખમીરને નાનાવિધ રૂપે ટકાવી રાખ્યું છે. સાહિત્ય સિવાયની ઇતર કળાઓમાં પણ એનો પ્રસાર થયેલો જોઈ શકાય.

મુખ્યત્વે ધર્મનો આશરો લઈને આગળ વધતા આખા યુગના આ સાહિત્યમાં એમ જીવનની અનેક ધારાઓ સમયે સમયે ઓછેવત્તે અંશે ઝિલાતી રહી છે. કદાચ આવા કવિ-સંતો-ધર્માચાર્યોએ જ હિન્દુ સમાજને અન્ય સંસ્કૃતિઓ સામે સંધિયારો આપી, તેમનાં ધર્મ, સંસ્કાર અને આત્મા ઉપર અન્ય કોઈની હકૂમત સ્થાપવા દીધી નથી. પરભવનું ભાથું તો અહીં બંધાવી આપવાનું ઉદ્દિષ્ટ હતું જ પણ તે સાથે આ કવિઓએ તેઓને જીવનના પ્રકૃતિથી મન:પ્રકૃતિ સુધીના પર્યાવરણ વચ્ચે ધબકતા રાખ્યા છે. સંભવ છે કે આ દિશાનો અભ્યાસ સર્જકના ઉત્તરદાયિત્વ કે કાર્યનો નવો નકશો પ્રસ્તુત કરી રહે. મધ્યકાલીન સાહિત્ય ખુદ આજે આપણી સંસ્કૃતિનો એક હિસ્સો બની ચૂક્યું છે ત્યારે એક બીજી રીતે પણ આપણે અને આજનું આપણું સાહિત્ય તે કાળના માનવસંઘર્ષ – સંસ્કૃતિસંઘર્ષમાંથી તેમજ વિભિન્ન સાહિત્યસ્વરૂપો અને કેટલીક સક્ષમ કૃતિઓમાંથી ઘણું અંકે કરી શકે તેમ છે. મીરાં, દયારામનાં પદ-ગરબી-લય, પ્રેમાનંદની આખ્યાનરીતિ, અખાના છપ્પા, નરસિંહનાં પદો ને તેનો ગૂલણા વગેરે જરા જુદે રૂપે આપણે ત્યાં વિનિયોગ પામી રહ્યાં છે, એ વડે નવી સંવેદનાઓને કેટલાક સર્જકો અભિવ્યક્ત કરી રહ્યા છે – એ બાબતને શું કહીશું ? શબ્દ-સંસ્કૃતિની નોળવેલ આવનાર સમયધારાને પણ પુષ્ટ કરવામાં ઉપકારક નીવડી શકે છે એવા કોઈ સત્ય રૂપે જ તેની નોંધ લઈશું ને ?⁵

s મ. સ. યુનિ., ગુજરાતી વિભાગ, વડોદરાના ઉપક્રમે યુ.જી.સી. ડી.આર.એસ. અન્વયે રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદમાં ૧૨-૧૨-૦૮ના રોજ આપેલું વ્યાખ્યાન.

r

કવિતા

(૪૩૩) અક્ષરા : સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી કવિતા : સંપા. યોસેફ મેકવાન, ૨૦૦૮, નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, ન્યૂ દિલ્હી, ૨૨+૨૨૯, રૂ. ૮૫/- (૪૩૪) મધુમય પૃથિવીર ધૂલિ : પ્રવીણ ગઢવી, ૨૦૦૮, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૧૦+૧૧૪, રૂ. ૮૦/- (૪૩૫) તેજવિસોટા ત્રાસ : કિશોરસિંહ સોલંકી, ૨૦૦૮, ઇમેજ પબ્લિકેશન, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૬૦, રૂ. ૫૦/-

દૃશ્ય-શ્રાવ્ય

કેમ મકનજી ક્યાં ચાલ્યા ?

[પ્રયોગ : ૨-૩-૦૮; એચ. કે. આર્ટ્સ પ્રેક્ષાગાર]

પ્રા. જનક હ. દવે

ઘણુંખરું આજના દિવસ સુધી અમુક લેખક એવા તોરમાં જીવે છે કે, “એ એકમએવ નાટકનો સર્જક છે. તેનાં લખાણના એક તસુ ભાગને બદલવાનો કે તેમાં ઘટતો ફેરફાર કરવાનો – પ્રેક્ષકો સાથે પ્રબળ પ્રત્યાયનના વિવિધ પાસાઓને પ્રસારવાનાર દિગ્દર્શકને કોઈ હક નથી. આવા અહમ્ના ગઢમાં પુરાઈ રહેલાઓએ જ રંગભૂમિની કુસેવા કરી છે. કારણ કે આવા મદમોહીયોનાં નાટકોને પછી કોઈ સ્પર્શતું નથી હોતું.

યુરોપમાં પણ પેલા ‘ડ્યુક ઓફ સેક્સે મેનેન્જન’ના પ્રવેશ સાથે દિગ્દર્શકની અનિવાર્યતા ઊભી થઈ. ભલેને પછી ‘પ્રકૃતિવાદ’ સાથે નાટ્યનિર્માણ આરંભાયું હોય, પણ નાટ્યકારને અભિપ્રેત અર્થ અને વિભાવનાને તાદૃશ સાક્ષાત્કાર કરાવનાર દિગ્દર્શક-સર્જક તરીકે પ્રસ્થાપિત થયો. આ પરંપરા આજ લગણ ચાલુ જ છે.

ગુજરાતમાં અદ્યતન નાટકો લખનારાઓમાં મોખરેનું સ્થાન ધરાવનાર અગ્રગણ્ય કવિ કરતાં પણ વિશેષે કરી, ઉત્તમોત્તમ નાટ્યકાર તરીકેનું બિરુદ ધરાવનાર સર્વશ્રી સિતાંશુ યશસ્વન્દ્રની અન્ય કૃતિઓ કરતાં “કેમ મકનજી ક્યાં ચાલ્યા ?” કૃતિ આગવી-અનોખી છે. નાટકના નાયક મકનજીને તેના જીવનની કથાને સાગરને ન ભેટનારી નદી જેવો સર્જ, નાટકની પ્રેક્ષકો સાથેનો સંબંધ બંધો બનાવ્યો છે. શરૂથી અન્ત પર્યન્ત સહદયોની મકનજી તરફ વહેતી રહે છે.

પહેલાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે દિગ્દર્શક ઉપર્યુક્ત નાટકનું પુનઃ સર્જન કરે છે. નાટકના શ્રી પી. એસ. ચારીએ લેખકની વિભાવના અને તેના અર્થઘટનને ક્યાંય આંચ ધી નથી.

નરસિંહથી લઈને સાહિત્યના અનેકાનેક વહેણથી પૂર્ણતયા ભીંજાયેલ કવિ-નાટ્યકાર યશસ્વન્દ્રે કૃષ્ણ-સુદામાનું દર્શન નરદમ માનવચમત્કાર દ્વારા કરાવ્યું છે. નાટકનું વસ્તુવિધાન અને તેનો ક્રમિક વિકાસ સાધવા લેખકે લોકનાટ્યનો આશરો લીધો છે. નાયક, છોકરો અને સમૂહનાં ગાન-નર્તન સાથે નાટકને રસપ્રદ રીતે ઉદ્ઘાટિત કર્યું છે. વેશ રમવાની વાત દ્વારા પ્રેક્ષકો સાથેનો સીધો સંપર્ક શરૂ થઈ જાય છે અને એ છેક સુધી પ્રેક્ષકો પરનો કબજો જમાવી રાખે છે. કલાકારોને નાટકપણું ભજવવું છે – કેવા પ્રકારનું નાટક અને કેવું તેનું પાત્રની પ્રસ્તાવના સાથે આપણી સમક્ષ ‘મકનજી’ નામધારીના જીવનનો ખેલ શરૂ થાય છે. કહો કે તેની કપરા ચઢાણવાળી યાત્રા. આ યાત્રિક મકનજી મૂળસંગ સત્તાણી (પણ સત્તાહીન) જીવન સાથે જોડાયેલ ઘટ સાથે ઘડાયેલ સુખદુઃખનાં સોપાનો સર કરવા મથે છે.

‘બર્નર્ડ શો’ની માફક આ નાટકમાં રંગનિર્દેશો વિપુલ પ્રમાણમાં છે, પણ તેની ખૂબી એ છે કે એ ‘નટ’ કે ‘નટો’નું ભાષાકર્મ – ક્રિયાકર્મ બની રહે છે.

હુકમચંદ શેઠે મકનજી પાસેથી નાણાં પાછા મેળવવાના બહાને ઘરવખરીનાં પોટલાં બહાર ફેંકાવ્યાં ત્યાંથી જ નાટ્યાત્મક પરિસ્થિતિમા મંડાણ થાય છે. નાટકના અન્ત પર્યન્ત આ પોટલા જ અજબગજબનાં પ્રતીકો અને નાટકની ગતિવિધિના સંકેતો બની રહે છે. અજાણે અને ઓચિન્તાનો સંસાર શરૂ થઈ જાય છે મકનજીનો. હુકમચંદની ઉપજાવેલી વાતે પૈસા ચૂકવી દેવાની ધમકી, તોડ કાઢવાની વાત ઘરમાં (ભાભી) બેસી છોકરી રહે અને ઓરડાનાં તાળાની ‘ચાવી બે’. આ બે ચાવીઓ તો નાટકનાં રહસ્યપૂર્ણ પ્રતીકો છે – “એક ચાવી તારી ને બીજી બળિયાને હાથ.”

બાળવયના મિત્ર ‘અમથાભાઈ’ની શોધ અને એ શોધના આટાપાટામાં અટવાયેલ મકનજી. પત્ની અમથાભાઈ નામને એક ગપ ગણે છે. અન્ય લોકો પણ ગપ ગણે છે. પણ મકનજીને મન તો એ એકાત્મરૂપ છે. પત્ની દાળ, ચોખા, લોટ, મીઠું લઈ આવવા મકનજીને શેઠને ત્યાં મોકલે છે. અહીંથી નાટક રહસ્યપૂર્ણ વર્ણક લે છે. દીકરીએ ‘લટકણિયા’નું ‘આસમાની મોતી’ લાવવા બાપને લટકણિયું આપ્યું. એ પણ નાટકમાં બહોળા પ્રમાણમાં ફેલાયેલા પ્રતીકો પૈકીનું એક અગત્યનું અંગ બની રહે છે. આ સર્વમાં પોટલી અને પોટલીમાંના ‘પૌંવા’ – ‘તાંદુલ’ તો હાઈ છે આ નાટકનું.

સ્ત્રી મકનજીથી કંટાળી ગઈ છે. દીકરીને લટકણિયું આસમાની મોતી સાથે અબીહાલ જોઈએ. કરજ કરીને પણ હુકમચંદના દાદાનું ઘર મેળવવા ‘પત્ની આગ્રહ કરે છે – તાળું બે ચાવી. એક ચાવી શેઠિયા પાસે તેનો ગર્ભિત અર્થ મકનજી સમજે છે પણ પત્નીને સમજાવવી મુશ્કેલ છે. નાટ્યકારે પહેલા અંકને અંતે મકનજીનાં મુખે એકોક્તિ દ્વારા, “દીકરીનું એરિંગ હમણાં કેમ ન મળે ? ભૂખ ભાંગવા સૂકો રોટલો કેમ ન મળે ? આવા કેટકેટલા પ્રશ્નો મનજી માનેલ અને જીવનના આધારરૂપ મિત્ર અમથાભાઈને પૂછી પોતાને જે પ્રાપ્ત કરવું છે એ માટે તેની તરફ પોતે આવી રહ્યો છે એવું ‘અહયાત’ મિત્રને સંબોધી ફરી રઝળપાટ શરૂ કરી દે છે. ચિઠ્ઠીના સરનામે પોળ, પોળને ઘરે ઘરે શોધે છે અમથાભાઈનું ઘર.

બીજા અંકમાં ‘ઉરફે’ નામધારી કહેવાતા લોકનેતાનું આગમન મતદારોને મળવાને બહાને. વાણી-વચનોથી થાકેલાઓ, દરિદ્રનારાયણો દૂર ભાગે છે. પણ નેતાઓ તો પહોંચેલી માયા, મતદારોને ભોળવવામાં વાર શી ! જ્ઞાતિ, જાતિ, મંડળો, વ્યક્તિઓને હજારો રૂપિયે ખરીદી લીધા. લોકોમાં પરિચિત બનેલ મકનજી પોતાની વિરુદ્ધ હોવાને ખ્યાલે તે મળતિયાઓને મકનની પાછળ પડવા કહે છે. કારણ કે વાંજણી કલ્પના અને રેતીમાંથી તેલ કાઢવાનાં સ્વપ્નાં સેવનારને હાથો, પ્યાદું બનાવવાનો છે.

બારાક્ષરી, કક્કાના અક્ષરો દ્વારા નેતાઓનું નામકરણ, મતનો પ્રચાર વર્ષોથી થતી લોકોન્નતિ, વિકાસ, વૃદ્ધિની ઠગારી વાતો. આ દ્વારા લેખકે રાજકારણ, અપરાધીકરણના અટપટા નેતાઓના ખેલોને અહીં પ્રયોજ્યા છે. ઉરફે હરીફ ઉમેદવાર ગોરધનને સામ, દામ, દંડ, ભેદથી મહાત્ કરવાના પૈતરા, ષડ્યંત્ર રચી મેદાને પડે છે ઉરફે મકનજીને એ (ઉરફે) ગામ નાથમઢીના મંદિરે અમથાભાઈને મળવાનું કહેણ મોકલાવે છે. મકનજીનો સામાન તેમાં શું વગેરે. અને બિસ્તર આદિમાં કપડાં ભેગી સો સોની નોટોની થપ્પી અને પોટલામાં સોનાની લગડીઓ અને ઉપર પાથરવાના ‘પૌંવા’ એટલે કે મકનજીનાં ‘તાંદુલ’. મકનજીનાં પત્નીએ

અમથાભાઈને મળવા કરેલ અર્જન્ટ તારની વિગત. અને કરસન અને ભીમાને પોતાનો ફોટો એટલે કે અમથાભાઈનો ફોટો છે એવું સમજાવી મકનજીને દેખાડવાનો, પણ આપવાનો નહીં તેવા સૂચન સાથે ચમચાઓને રવાના કરે છે.

બીજી તરફ ગોરધનની રાજરમત ઉરફેને પાડવા આકાશપાતાળ એક કરી, ખૂનામરકી, મારામારી કરીને પણ ઉરફેને હરાવવાની ગંદી રાજરમત રમાઈ રહી છે. દુશ્મન ઉમેદવારનાં વાહનો પર ઘાંસ લઈ જવાની યોજના. પૂછતાછ કરતાં આવા સંજોગોમાં ભટકતા ભટકતા મકનજીનું ગોરધનના માણસોને મળવું. મારામારી વચ્ચે તેનું સંતાવું ને બચવું. પોતાના હાથે જ ખતમ થયેલાઓને શહીદ ગણી તેઓના નિવાપાંજલી પત્રો પણ તૈયાર. અપરાધીકરણ અને રાજકારણ સોળે કળાએ ખીલ્યું અહીં ચૂંટણીના મેદાનમાં.

આગળના તબક્કે ચિઠ્ઠી સાથે મકનજીનો પ્રવેશ. ઉરફેને – અર્થાત અમથાભાઈને જીવનનો આધાર, ભેરુ ગણી ભેટે છે. ઉરફે તો ઓળઘોળ થઈ જાય છે તેના પર. વહાલનો વરસાદ વરસાવે છે મકનજી પર, પણ તેમાંથી દઝાડનાર એસિડ વરસે છે, એ ભલોભોળો મકનજી નથી સમજતો ઉરફે તો રાજરમત મુજબ પાસાઓ નાખે રાખે છે. ઉરફે : ભાભીએ મિષ્ટાન્ન કે કંઈક...? મકનજીની તાંદુલ ન આપવાની આનાકાની. પોટલું આપવાની તૈયારી પણ આ તો ઉરફેનો રાજકારણી ફાંસલો, ફસાવ્યો મકનજીને તેમાં. પોટલું, ટૂંકને ખુલ્લાં કરાવ્યાં. નોટો અને લગડીઓ સોનાની. આ સઘળું મતદારોને વહેંચવાનું છે. ‘આમાં મારું કંઈ નથી, હું કશું નથી જાણતો મને મુક્ત કરો, જવા દો.’ પણ હવે મકનજી આ ફસામણીમાંથી મુક્ત થઈ શકે તેમ નથી. બાજુના ઓરડે નજર મકનજી ઉરફેને ઉઘાડા પાડવાં, રોષ, પ્રકોપ પ્રગટ કરે છે. પણ હવે સર્કજામાંથી છૂટી શકે તેમ નથી. ઉરફે અને તેના માણસો, “ઉરફે એટલે ‘અમથાભાઈ’ છે એવું સ્વીકારવા જોરજુલમ કરે છે. મકનજી ઉરફેની અસલિયત જાણી જતાં ઉરફેને અમથાભાઈ તરીકે સ્વીકારવાની ના પાડે છે. ઉરફેને અમથાભાઈ તરીકે ‘હા’ પડાવવાનાં આક્રમણ સાથે, નાટ્યાત્મક પરાકાષ્ટાએ બીજો અંક પૂરો થાય છે.

મકનજીને યાત્રાનો આખરી પડાવ નજીકમાં હોવાની શ્રદ્ધા છે. એટલે ફરી સાચા એક આત્મીય જીવનના આધાર સમ અમથાભાઈને શોધ ચાલુ રાખે છે. એવામાં એક વૃદ્ધ રસ્તામાં મળે છે, એનો ભત્રીજો નાટકકંપનીમાં જોડાયેલ છે, તેની શોધમાં નીકળ્યો છે. બંને કંપનીનું સરનામું શોધે છે. નટી રાધિકાનું ગાન. કામ નામની ચર્ચા. દિગ્દર્શક મકનજીને ઉરફેના મિત્ર તરીકે ઓળખે છે. મકનના મનમાં તો અમથાભાઈને મળવાની અધીરાઈ છે. વાવડ મળ્યા છે કે અમથાભાઈ કચ્છના રણની પેલે પાર, ક્યાંક સિંધ, રાજસ્થાનમાં ‘સુંદરગઢ’ નામના ગામમાં છે. રાધિકા, “ત્રેમ પદારથની ઘવાયેલ”નું ગીત ગાય છે. છેલ્લી પંક્તિ – પિયુજી મારો પાપી સાવ ખાલી. પિયાલી મને આપી.” મકનજીના જીવનનો પ્યાલો ખાલીખમ છે. મનમાં દીકરીના આસમાની મોતીની વાત ઘોળાયા કરે છે. જીવનની નિરર્થકતા, ક્યાંય જવાનો અર્થ નથી જોતો મકનજી. ઘરની ચાવી ફરી એક અદકું પ્રતીક બને છે. અનંતકાળના ઘરમાં વસવા એ આખરી ઘરની ચાવીરૂપ ગોળીઓ ગળવા... ત્યાં તો દિગ્દર્શક અટકાવે છે. સ્વપ્નિલ મકનજીને “જાગવાનું સાચી સવારનું સ્વપ્નું જોવું છે. કાળી રાતમાં ઘેરાયેલાને આકાશમાં રાતું પરોઢ નિરખવું છે.” સુંદરગઢના વાવડ મકનજીને મળ્યા છે. પણ એ ક્યાં !

પાકિસ્તાનમાં કે ભારતમાં ? – સત્યની શોધ કરતાં દાવલપીર જેવા મકનને સરહદના સીમાડા ક્યાં નડવાના ?

“મકનના ઘરેથી લાવેલા ‘તાંદુલ’ નાથમઢીમાં લોહીભીનાં થઈ વીખરાઈ ગયા.” લાકડીમાં પગરખાં લટકાવી ગીત ગણગણતા મકનજી મંજીલ તરફ પ્રયાણ કરે છે, બાલસખા અમથાભાઈને મળવા. અંતરનો અવાજ તેને તાંદુલ ખાઈ જઈને પાછો ફરવા કહે છે. આંધી ને તોફાન તપતું રણ તપતો મકનજી. પણ અમથાભાઈને એક વખત જોવા, ઝાંખી કરવાની જિજ્ઞાસા તેને છોડતી નથી. મકનજી અવાજને ડૂબી જવા આથમી જવાનું કહી, પોતે આગળ ધપવાનો મક્કમ નિરધાર કરે છે. થાકેલા ત્રસ્ત, લથડતા, તરસથી ત્રસ્ત મકનજીને આગળ જતાં ગોવાળ મળે છે. રાણા વાવ, કોણે બંધાવી વગેરે વાર્તાલાપ. ચાલતાં ચાલતાં પહોંચ્યા મકનજી પોતાને ગામ શેઠ સેવકલાલ, સુમન તેની આગતાસ્વાગતા કરવા અધીરા બન્યા છે. મકનજી ‘ઘર’ જોતાં ભૂતકાળમાં સરી જાય છે. મકનજી મૂળના ઘરનું વર્ણન કરતાં, એ સ્થાને જુએ છે એક ‘હવેલી !’ આ કોની હવેલી ! વહુ (બહાર આવી) આ તો તમારી હવેલી. અરબસ્તાન જઈ કરોડો રળી, તાર કરી ગુરુવારે સાંજે તમારો માણસ મોકલી હવેલી ખરીદેલી તે ભૂલી ગયા ? મકનજી શૂન્યમનસ્ક. મકનજીને ભ્રમિત અવસ્થામાં જોઈ વહુ એમ્બ્યુલન્સ મગાવવા ફોન કરવા જાય છે. દીકરી : મારા માટે શું લાવ્યા ? મકનજી : હું સાવ ખાલી હાથે આવ્યો છું. દીકરી : નારે, તમેતો ‘લટકણિયું’ બસરાથી આણી મારા રૂમમાં મોકલી દીધું છે – કેટકેટલાં એરિંગ, બંગડીઓ, મોતી. મકનજી : બસરાનાં મોતી, એરિંગ ! વળી પાછો અવાજ – અંતરાત્મા તેને ઢંઢેળે છે. – અવાજ : પોતાના હકના ‘તાંદુલ’, કોઈ અફીણિયા ખ્યાલ માટે રાખી મૂકવાને બદલે જે જાતે જ ખાય છે, એ જ ઘડીએ થાય છે ઈતિહાસના ચમત્કાર, ભગવાનના નહીં હોં મકનજી ! ‘નરદમ માણસના ચમત્કાર.’ મકનજી : ઉરફે સાહેબે કર્યું હશે બદલા રૂપે, આ કામ. મકન : હું અરબસ્તાનમાં વેપાર કરી રળ્યો એવું લોકો માને છે. દિગ્દર્શક : અમથાભાઈએ ના કર્યું હોય, પ્રત્યક્ષ મળ્યા વગર ? મકન : “હવે તમે બંને બે નહીં પણ એક જ છો.” આ બંને ચાવી મારે હાથ. ને હું મારા અમથાભાઈ તારે હાથ.

નાયક દ્વારા, “હાજ એનું નામ મકનજી” ગાનનું પુનરાવર્તન લેખકે મકનજીની લાંબી ખેપનો થાક ઉતારી હવેલીમાં ત્રણેને ઉત્તમ કીમતી પહેરવેશમાં ઉદ્યાનમાં ચા-બિસ્કિટ ખાતા દેખાડવા છે. અને નાટ્યાન્તે મકનજીને પ્રેક્ષકોનું અભિવાદન કરતા રંગમંચ મધ્યે રાખી, મકનજીની કારુણિકાને સુખાન્ત નાટ્યસ્વરૂપ આપ્યું લેખકે.

ભવાઈના નાયક, દિગ્દર્શક અને અન્ય સમૂહ – કોરસરૂપ પાત્રો દ્વારા નાટકનાં દર્શ્યોનું દર્શ્યાત્મક સંકલન લયસંવાદિતા અને ગતિક્રિયા સાથે, રસપ્રદ નાટ્યાત્મક પરિસ્થિતિ સર્જનાર તેમજ ઉત્સુકતા અને ઉત્તેજના પેદા કરનાર બની રહે છે.

સન્નિવેશ = (દર્શ્યબંધની કોઈ ભાંજગડ નહીં) ૫x૩ની ફેમો જડ રંગમંચ પર ખોડેલી નહીં, પણ હરતી-ફરતી, એ દ્વારા નગર, પોળ, ઘર, સ્થળ, સ્થાન અને ધંધારોજગારની બજારો અને તેમાં અલગ અલગ વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલાઓની મૂક અભિનયનયુક્ત શારીરિક ક્રિયાઓ દ્વારા ઊભું થતું વાતાવરણ નાટકને દર્શ્યાત્મક અને અર્થપૂર્ણ બનાવવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. આ ફેમોને ઊંચકનારની ગતિ દ્વારા અપાતા અલગ અલગ

આકારો ફરતા રંગમંચની અવેજી પૂરી પાડે છે. સંગીત – ગીતો આ નાટકનાં પ્રાણરૂપ છે. નાટકને અવિરત જીવંત રાખનાર શ્વાસ છે, તેના વગર કેવળ કથાવસ્તુવાળું નાટક ફીસ્કું બિનઅસરકારક બની રહેવાની ભીતિ અસ્થાને નથી. લેખકની ગીતરચનાઓમાં “અભિધા, લક્ષણ અને વ્યંજના સમન્વિત રીતે રાસ રમે છે અને એ જ નાટકને ધબકતું રાખે છે.” નટ, ગાયક, દિગ્દર્શક શ્રી નિમેષ દેસાઈની બંદીશ, તેની તરજો કેવળ શ્રાવ્ય સ્વરૂપે ન રહેતાં, પ્રેક્ષકોના હૃદયને સ્પર્શી જાય છે. ‘નામોના પાડનાર’ ગીતનું પુનરાવર્તન તેમજ જે તે દર્શ્યોને ઉપસાવનાર ગીતો વખતે લોકો ઝૂમી ઊઠવા સાથે ખુદ ગાવા પણ માંડેલા. વ્યવસાયી રંગભૂમિમાં ગીતોની બોલબાલા હતી એવા સંજોગો નવી રંગભૂમિમાં પણ સર્જવાનાં ચિહ્નો દેખાય છે, શ્રી યશસ્વન્દ્રની ગીતરચનાઓ પછી.

આ નાટક સમૂહગત રીતે રજૂ થત્યાં પાત્રોવાળું બની રહેતું હોઈ વ્યક્તિગત પાત્રોને વિશિષ્ટ ગણનારૂપ દર્શાવવામાં સમગ્ર નાટકને અન્યાય થાય તેમ છે. પ્રત્યેક નાનાં-મોટાં પાત્રોએ પોતાના ભાવોની અભિવ્યક્તિ સુપેરે નિભાવી છે.

જગતમાં આજ પર્યન્ત સત્યની શોધ કરનાર અને એ દ્વારા સમષ્ટિના તારણહાર બનનારોને – અસત્યનાં અનિષ્ટ તત્ત્વોએ મહાત કર્યાં છે – મોતને ઘાટ ઉતાર્યાં છે. જિસસ, સોક્રેટીસ, અબ્રાહમ લિંકન, મહાત્મા ગાંધી કે અન્ય મહાન વિભૂતિઓને ધર્મ, સુરાજ્ય સમાજને નવો માર્ગ સત્યનો પથ બતાવવા જતાં શા હાલ થયા છે આજ પર્યન્ત એ સૌને સુવિદિત છે.

મકનજી સત્યમંડિત, સાચુકલા, સહૃદયી, દિલોજાન મિત્ર ‘અમથાભાઈ’ની શોધમાં બરબાદી નોતરે છે – પોતાની અને પરિવારની. આખરે કોઈ ‘અપ્રત્યક્ષ બળ’ તેને ઉગારી લે છે.

સામાન્ય રીતે આપણો પ્રેક્ષકવર્ગ કેવળ મનોરંજનીય નાટકો જોવા ટેવાયેલ છે. પ્રસ્તુત થયેલું નાટક પણ ભારોભાર મનોરંજન પૂરું પાડે છે. પણ હસાવવા સાથે આઘાત પહોંચાડનાર આંતરપ્રવાહ જો પ્રેક્ષકોને ન સ્પર્શે તો નાટક ફારસરૂપ બની જવાની ભીતિ રહે.

વ્યવસાયી રંગભૂમિના કલાકારોએ, દિગ્દર્શકોએ આ નાટકને ધંધાદારી પ્રસ્તુતિની એરણ પર ચડાવી. તેમાં રહેલા હીરને પારખવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ નાટક આજનું, આવતીકાલનું અને પછીના કાળનું બની રહે તેમ છે. જો ભજવનારમાં દષ્ટિ, પ્રતિબદ્ધતા સાથે આંતરસૂઝ કેળવાયેલી હોય તો સફળતા અચૂક તેને આવી વરશે. આ નાટકના દિગ્દર્શક શ્રી ચારીએ આવા ગુણો સાથે પોતાની જાતને પુરવાર કરી છે. અભિનંદન, અભિનંદન, અભિનંદન.

‘ત્રિવેણી’ (વડોદરાસ્થિત સંસ્થા) દ્વારા આજ પર્યન્તના અનેક સફળ નિર્માણોની હરોળમાં આ નાટકે પણ પોતાનું યોગ્ય સ્થાન પ્રસ્થાપિત કર્યું છે. સંગીત નાટક અકાદમીનો સાથ અને પર્ફોર્મિંગ આર્ટ સેન્ટરના નાટ્ય, સંગીત, નૃત્ય વિભાગના સહકારથી આ નાટક લોકભોગ્ય બની શક્યું છે.

પદ્મશ્રીનું બિરુદ પામનાર સાક્ષર શ્રી ભોળાભાઈ પટેલનું સન્માન નાટકની રજૂઆત દ્વારા કરી સંસ્થાએ એક નવો ચીલો ચાતર્યો છે.

આવું આંદોલન જગાડવાની અત્યારે જરૂર પડી છે. કારણ કે દિવસે દિવસે ગુજરાતી માધ્યમની શાળાઓ ઘટતી જાય છે અને અંગ્રેજી માધ્યમની વધતી જાય છે. આમેય આપણા વિદ્યાર્થીઓનું ગુજરાતી નબળું જ રહ્યું છે, તેની ફરિયાદો ચાલુ છે, ને તે વધતી જાય છે. અંગ્રેજી માધ્યમથી ગુજરાતી ઘણું જ નબળું પડી ગયું છે. તેના દાખલા ઘેર ઘેર જોવા મળે છે. જો આમ જ ચાલ્યા કરે તો ગુજરાતી ભાષા ખતમ થઈ જાય અથવા મિશ્રભાષા બને તેના અણસારા દેખાઈ રહ્યા છે.

દેશમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ શરૂ થયું ત્યારથી જ અંગ્રેજી શબ્દોનો પ્રવેશ શરૂ થઈ ગયો હતો. કેટલાક ભાષાપ્રેમીઓને આ ગમતું નહોતું, તેનું પણ આંદોલન ચાલેલું છે અને ગુજરાતી બોલતી-લખતી વખતે ગુજરાતી શબ્દો જ વાપરવા, ફેશન ખાતર અંગ્રેજી શબ્દો ન વાપરવા, જેનો પર્યાય ન હોય તેટલા જ અંગ્રેજી શબ્દો સ્વીકારવા, આવો આગ્રહ ભાષાપ્રેમીઓ રાખતા હતા. પણ તેનાથી ગુજરાતીનું રક્ષણ થયું નહીં ને અંગ્રેજી શબ્દોનો પ્રવેશ ચાલુ જ રહ્યો.

અંગ્રેજી શબ્દોની સૂઝ પ્રત્યે કટાક્ષો થતા રહ્યા. સૌથી મોટો કટાક્ષ રમણભાઈ નીલકંઠે ‘ભદ્રંભદ્ર’ લખીને કર્યો.

અંગ્રેજી ભાષાના પ્રભાવમાંથી ગુજરાતીને બચાવવાના પ્રયત્નો સતત ચાલતા રહ્યા છે, પરંતુ તેનું પરિણામ દેખાતું નથી. ગુજરાતી ભયજનક સ્થિતિમાં મુકાઈ છે ને તેના લીધે ‘ગુજરાતી બચાવો’ આંદોલન જગાડવું પડ્યું છે. તથા ‘માતૃભાષા-વંદના યાત્રા’ તથા ‘વાંચે ગુજરાત’ તેને બચાવવાના પ્રયત્ન રૂપે છે.

હવે વાસ્તવિક સ્થિતિ જોઈએ અને માણસના અંકુશમાં ન હોય તેનાં પરિવર્તનનાં કુદરતી પરિબળો પણ જોઈશું.

પ્રેમાનંદે ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ કરવા અને તેની સમૃદ્ધિ વધારવા પાઘડી નહીં પહેરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. નર્મદ પણ ગુજરાતીની સમૃદ્ધિ વધારવા ઝઝૂમ્યો હતો અને ઉમાશંકર જોષીએ પણ ‘મળી માતૃભાષા મને ગુજરાતી’ વાળું કાવ્ય રચી માતૃભાષાનું ગૌરવ વધાર્યું હતું. બીજા અનેક લેખકોએ ગુજરાતીનું ગૌરવ વધારવા ઘણા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના પૂર્વ કુલપતિ સ્વ. મગનભાઈ દેસાઈએ શિક્ષણમાં ‘ગુજરાતી માધ્યમ’નું આંદોલન ચલાવ્યું હતું. તે આગળ જતાં ‘પછાત’માં ખખ્યું અને ‘મગનમાધ્યમ’ તરીકે કટાક્ષનો વિષય બન્યું.

ગુજરાતી માધ્યમના કારણે ગુજરાતના તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓ નબળા અંગ્રેજીને કારણે રાષ્ટ્રીય સ્પર્ધાઓમાં પાછા પડે છે તેવી ફરિયાદો થવા માંડી અને વધતી જ ગઈ. આ એક વાસ્તવિકતા હતી અને તેમાં સચ્ચાઈ હતી એટલે ‘ગુજરાતી માધ્યમ’નો આગ્રહ છોડી દેવામાં આવ્યો. અંગ્રેજી માધ્યમનો સ્વૈચ્છિક સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો. ત્યારથી અંગ્રેજી માધ્યમની શાળાઓ વધતી ચાલી છે અને ગુજરાતી ભયમાં મુકાઈ છે.

હવે સવાલ એ આવે છે કે ગુજરાતીને અંગ્રેજીના આ ‘આક્રમણ’માંથી બચાવી શકાશે ? સ્પષ્ટ જવાબ છે, ના. અહીં આક્રમણ શબ્દ અવતરણ ચિહ્નોમાં મૂક્યો છે એટલે વાસ્તવમાં તે આક્રમણ છે જ નહીં. આક્રમણ ત્યારે જ કહેવાય કે મારી મારીને બળ જબરીથી ફરજ પાડવામાં આવે. અંગ્રેજીની બળજબરી કોઈ કરતું નથી. લોકો પોતાની મેળે, રાજીબુશીથી, સ્વેચ્છાએ અંગ્રેજીને અપનાવી રહ્યા છે એટલે આક્રમણને બદલે ‘સ્વીકાર’ શબ્દ વાપરવો જોઈએ. આ સ્વીકારના કારણે અસંખ્ય અંગ્રેજી શબ્દોના પ્રવેશથી ગુજરાતીનું સ્વરૂપ મિશ્રભાષા જેવું થતું જાય છે કટાક્ષમાં તો ‘ગુજરેજી’ નામ પણ અસ્તિત્વમાં આવી ગયું છે.

ભાષામિશ્રણો અને ભાષા પરિવર્તનની પ્રક્રિયાને ઐતિહાસિક સંદર્ભમાં તો જણાશે કે ‘ગુજરાતી’ એ કોઈ સ્વતંત્ર ભાષા છે જ નહીં.

પ્રાચીન સમયમાં એટલે કે આજથી લગભગ ૫ હજાર વર્ષ પૂર્વે ભારતમાં આર્યોનું શાસન હતું. આર્યોની માતૃભાષા સંસ્કૃત હતી અને રાજવહીવટની ભાષા સંસ્કૃત હતી. તે સમયે ભારતમાં વિવિધ અનાર્ય જાતિઓ પણ હતી અને તેમની જુદી જુદી બોલીઓ હતી. આર્યોના શાસનકાળ દરમિયાન લગ્નસંબંધો વગેરે દ્વારા આર્યો-અનાર્યોનાં જાતિમિશ્રણો થયાં તેની સાથે સાથે આર્યોની, સંસ્કૃત અને અનાર્યોની લોકબોલીઓનાં ભાષામિશ્રણો થયાં અને તેમાંથી એક મિશ્રભાષારૂપ ‘પ્રાકૃત’ એવા નામે અસ્તિત્વમાં આવ્યું, તેમાં સંસ્કૃત અને લોકબોલીઓનાં ભાષામિશ્રણો થયાં અને તેમાંથી એક મિશ્રભાષારૂપ ‘પ્રાકૃત’ એવા નામે અસ્તિત્વમાં આવ્યું, તેમાં સંસ્કૃત અને લોકબોલીઓના શબ્દોનું મિશ્રણ છે. આ મિશ્રભાષારૂપમાં જ પહાલીર અને બુદ્ધે પોતાના ઉપદેશો આપ્યા અને તેનાં ગ્રંથો આ મિશ્રભાષારૂપમાં જ થયા આ મિશ્ર ભાષારૂપ જ તે સમયની દેશની જનવાણી હતું.

આ મિશ્ર ભાષા સ્વરૂપ આગળ જતાં બદલાયું અને તે ‘અપભ્રંશ’ નામ પામ્યું. જૈનમુનિ હેમચંદ્રાચાર્યસૂરિના સુવિખ્યાત વ્યાકરણગ્રંથ ‘શબ્દાનુશાસન’માં વ્યાકરણના નિયમોનાં દષ્ટાન્તો તરીકે જે દૂહાઓ આવે છે તે અપભ્રંશ ભાષામાં છે. આ અપભ્રંશ ભાષા આગળ જતાં બદલાઈ, નરસિંહ મહેતાના સમયમાં ‘જૂની ગુજરાતી’નું સ્વરૂપ પામી, પ્રેમાનંદના સમયમાં ‘મધ્યકાલીન ગુજરાતી’ બની અને દલપત-નર્મદના સમયમાં ‘અર્વાચીન ગુજરાતી’ બની. આ ગુજરાતીનાં મૂળ સંસ્કૃત અને લોકબોલીઓમાં પડેલાં છે.

જે ભાષાપ્રેમીઓ ‘ગુજરાતી’ને બચાવવાની વાત કરે છે તે કઈ ગુજરાતી ? નરસિંહના સમયની જૂની ગુજરાતી ? કે પ્રેમાનંદના સમયની મધ્યકાલીન ગુજરાતી ? કે નર્મદના સમયની અર્વાચીન ગુજરાતી ?

ઘડીભર એમ માની લઈએ કે ભાષાપ્રેમીઓ નર્મદના સમયની અર્વાચીન ગુજરાતીને બચાવવાની વાત કરે છે, પણ નર્મદના સમયની ગુજરાતી આજે ‘આઉટ ઓફ ડેટ’ – જૂની લાગે છે.

ઘડીભર એમ માની લઈએ કે અત્યારે હાલ ૨૦૧૦ની સાલમાં ગુજરાતી જે રીતે બોલાય છે તેને ભાષાપ્રેમીઓ જાળવી રાખવા માગે છે તો શું તેમાંથી અંગ્રેજીના તમામ શબ્દો કાઢી નાખવા ? અને અંગ્રેજી ઉપરાંત જિલ્લો, ખાસ, બરફ, કિલ્લો, કાયદો, ખબર, તારીખ, માફી, રકમ જેવા અરબી શબ્દો, દીવાલ, ગુલાબ, રકાબી, પ્યાલો, કાકા, બાગ,

જલેબી, શહેર, સરકાર, ગુનો જમીન જેવા ફારસી શબ્દો, ચમચો, છોગું, કલગી, તોપ, જાજમ જેવા તુર્કી શબ્દો, બટાટા, કાજુ, કોફી, ઈસ્ત્રી, પગાર, સાબુ, તમાકુ, તિજોરી, ટોપી જેવા પોર્ટુગીઝ શબ્દો તેમજ જળવળ, હલકટ, નિમણુંક, અટકળ, નિદાન, જંજાળ જેવા મરાઠી શબ્દો. બાબુ, બિપિન, રજની, મહાશય, દીદી જેવા બંગાળી ચા જેવા ચીની અને હાઈકુ, કરાટે, સુડોકુ જેવા જાપાની શબ્દો તેમાં છે. તે બધા કાઢી નાખવા ? કોણ કાઢે ? કોણ કોનું માને ? વગેરે જેવા પ્રશ્નો ઊભા થાય.

હવે બીજી વાત,

વિશ્વ આખું પરિવર્તનશીલ છે, દરેક વસ્તુ જડ કે ચેતન, ધીમી કે ઝડપી ગતિથી, દેખાય તે રીતે કે ન દેખાય તે રીતે સતત પરિવર્તન પામતી રહે છે. આ પરિવર્તનને કોઈ રોકી શકતું નથી. રોકવાની કોઈ શક્તિ પણ નથી. નાનો છોડ વિકસીને વૃક્ષ બને છે, નાનું બાળક વિકાસ પામી યુવાન બને છે. લીલાં પાંદડા પીળાં પડે છે. ઝરણાં ભેગાં મળી નદી બને છે. બે નદીઓ ભેગી થઈ, એક બની આગળ વધે છે અને નવું નામ ધારણ કરે છે. પરિવર્તનોનાં આ દૃષ્ટાન્તો છે. નાનું શહેર વિકાસ પામી નગર કે મહાનગર બને છે. આદિવાસી યુવક શહેરની કોલેજમાં અભ્યાસ કરી, શહેરમાં સ્થિર થઈ, 'નગરવાસી' બને છે. આ પણ પરિવર્તન છે.

જેમ બે નદીઓ ભેગી થાય તેમ બે ભાષાઓ પણ ભેગી થાય છે અને નવું નામ પામે છે. ભાષામિશ્રણો કે પરિવર્તનોને કોઈ રોકી શક્યું નથી. કારણ કે 'આક્રમણ'ને મારી હટાવાય પણ 'સ્વીકાર'ને શી રીતે હટાવાય ?

અકબરના સમયમાં રાજભાષા ફારસી હતી અને તેમાં રાજવહીવટ ચાલતો હતો. ભલે તે ફારસી નામે ઓળખાઈ પરંતુ તે અરબી-ફારસીનું મિશ્રણ જ હતું. ભારતમાં આ બે ભાષાઓની સાથે ત્રીજી હિન્દી ભળી અને ત્રણ ભાષાઓનું મિશ્રણ થયું અને તેને 'ઉર્દૂ' એવું નવું નામ પણ મળ્યું. દુનિયાની કોઈ ભાષા એના જૂના સ્વરૂપે રહી જ નથી. દરેક ભાષા પરિવર્તન પામી છે, કાંતો મિશ્રણ પામી છે. હવે વાત સંસ્કૃતિની કરવી પડશે.

આપણે બધા દંભ કરીએ છીએ. ભારતીય સંસ્કૃતિનાં ગુણગાન ગાઈએ છીએ અને યુરોપીય સંસ્કૃતિને અપનાવતા જઈએ છીએ. આપણે પોશાક પાશ્ચાત્ય અપનાવ્યો, પેન્ટ, શર્ટ, ટાઈ, કોટ વગેરે... સ્ટેન્ડીંગ કીચન અપનાવ્યું, બૂફે ડીનર અપનાવ્યું, બર્થ ડે સેલીબ્રેશન અપનાવ્યું. રસોડું, કીચન, ડ્રોઈંગરૂમ વગેરે યુરોપીય સંસ્કૃતિનું અપનાવ્યું અને બીજું ઘણું ઘણું અપનાવ્યું અને એટલું બધું અપનાવ્યું છે કે હવે આપણી અલગ ભારતીય સંસ્કૃતિ રહી જ નથી. બા-બાપા ગયા અને મમ્મી-પપ્પા આવ્યા છે.

અત્યારે વિશ્વ આખામાં સંસ્કૃતિ સમન્વયની પ્રક્રિયા ચાલી રહી છે. કોઈ એક સંસ્કૃતિ મુખ્ય હોય અને તેમાં બીજી સંસ્કૃતિઓ ભળે અને એ રીતે એક 'ગ્લોબલ સિવિલિઝેશન' તૈયાર થાય, આ પ્રક્રિયા અત્યારે ચાલુ જ છે. દુનિયાના દેશો, પ્રજાઓ, ધર્મો અને સમાજો 'વૈશ્વિક એકતા' તરફ જઈ રહ્યા છે. 'યત્ર વિશ્વં ભવત્યેક નીડં'ની ક્રિયા અત્યારે ચાલી રહી છે અને તેના લાભો ઘણા છે. જૂનું પકડી રાખવા માગતા લોકોને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછવા જેવા છે :

૧. ડામરના રસ્તા ઉખાડી નાખી ધૂળિયા રસ્તા બનાવવા ?

૨. મોટર, ગાડી વગેરે છોડી ગાડું અપનાવવું ?

૩. પેન્ટ છોડી ધોતિયું પહેરવું ? માથે પાઘડી બાંધવી ?

૪. કેલ્ક્યુલેટર છોડી મોઢે ગુણાકાર વગેરે કરવા ?

૫. ઈસવીસન છોડી સંવતમાં વ્યવહાર કરવો ?

૬. કોમ્પ્યુટર વાપરવાનું બંધ કરી, જૂની પદ્ધતિના પ્રિન્ટીંગપ્રેસ શરૂ કરવા ?

૭. ઝેરોક્ષ મશીનો બંધ કરી, હસ્તલિખિત કોપીઓ કરવી ?

આપણા પૂર્વજો જે રીતે જિંદગી જીવતા હતા તેનાથી તદ્દન જુદી આપણે જીવીએ છીએ. આપણે શું ગુમાવ્યું ? પૂર્વજો કરતાં અનેકગણું મેળવ્યું છે. પૂર્વજો તો અનેક અભાવો વચ્ચે જીવ્યા. આજે જે જોઈએ તે આપણે મેળવી શકીએ છીએ. ખરું સુખ આજે જ છે. આજના જેવું સુખ અને સગવડો પહેલાં ક્યારેય ન હતાં. ખુરશીમાં બેસીને કોઈ પણ માણસ આખી દુનિયા સાથે મોબાઈલ દ્વારા સંપર્ક કરી મહત્વનાં કામો પતાવી શકે છે. વિદેશમાં ભણવા મૂકેલા દીકરાની ચિંતા કરતાં મા-બાપ તેના બેડરૂમમાં દીકરાને સૂતેલો કે સ્ટડી રૂમમાં અભ્યાસ કરતો કે ડ્રોઈંગ રૂમમાં તેના મિત્રો સાથે વાતચીત કરતો પોતાના કોમ્પ્યુટરમાં કે ટી.વી.માં જોઈ શકે છે. સમય, શક્તિ અને નાણાંની કેટલી બધી બચત ! ટી.વી. અને કોમ્પ્યુટરના માધ્યમથી દુનિયાનું કોઈપણ જીવંત દૃશ્ય ડ્રોઈંગરૂમમાં બેઠાં બેઠાં નિહાળી શકાય છે. આ સુખ શું ઓછું છે ? અને તે નવી જીવનશૈલી અપનાવવાથી એટલે કે સંસ્કૃતિ સમન્વયથી શક્ય બન્યું છે.

'ગુજરાતી બચાવો' આંદોલનવાળાઓને હું દિલથી અભિનંદન આપું છું પણ ગુજરાતી અંગ્રેજી મિશ્રિત બનતી જશે. કારણ કે આપણી સંસ્કૃતિ સાથે વિદેશી સંસ્કૃતિનું પણ રાજખુશીથી કરી રહ્યા છીએ. એટલે ગુજરાતી અંગ્રેજીના મિશ્રણની પ્રક્રિયા થાય જ. બહારની સંસ્કૃતિ આવે એટલે સાથે તેની ભાષા પણ આવે જ. ગાય રડું આવે તેમ, સંસ્કૃતિ મિશ્ર થાય તો ભાષા મિશ્ર થયા વિના રહે જ નહીં. કારણ અને સંસ્કૃતિ અભિન્ન છે અને ભાષા દ્વારા સંસ્કૃતિ વ્યક્ત થાય છે. આજની તિને વ્યક્ત કરવા મિશ્રભાષા અનિવાર્ય છે.

r

કવિતા

(૧૧) અનુભૂતિ : ડૉ. પુલિન વસા, ૨૦૦૯, ૧૮, નંદનવન

સોસાયટી, માંડવી-કચ્છ, ૬+૬૨, રૂ. ૧૦૦/- (૧૨) ભીની

સોડમ : ડૉ. નવિની પુરોહિત, ૨૦૦૯, ગુજરાત પુસ્તકાલય સ.

સ. મંડળ, રાવપુરા, વડોદરા, ૧૦+૧૪૮, રૂ. ૧૫૦/- (૧૩) એક

પ્યાલી ઝાકળ : રાજીવ ભટ્ટ 'દક્ષરાજ' ૨૦૦૯, નાદબ્રહ્મ પ્રકાશન,

તળાજા, પૃ. ૭૬, રૂ. ૬૦/- (૧૪) જખ્ખોનો જીર્ણોદ્ધાર : મનહર

ગોહિલ, ૨૦૦૯, જિજ્ઞેશ ગોહિલ, ૫૦૩, વિજયનગર, તરસાલી,

વડોદરા, ૧૮+૬૮, રૂ. ૮૦/-

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન

‘મેળો’ વિશે | નવનીત જાની

[મેળો : માવજી મહેશ્વરી, ૨૦૦૭, આર. આર. શેઠની કંપની, પૃ. ૧૦૮, કિં. રૂ. ૧૫૦/-]

માવજી મહેશ્વરી મારે મન ખૂબ આશાસ્પદ વાર્તાકાર રહ્યા છે. સમકાલીન છીએ એટલે એક જ સમયમાં પસાર થવાનો અનુભવ મન: ભાગીદારીની સાખ પૂરે એમાં નવાઈ નથી. એમનો એક વાર્તાસંગ્રહ ‘અદૃશ્ય દીવાલો’ અને ભૂકંપ-સંવેદનાલેખસંગ્રહ ‘તિરાડની આરપાર’ પ્રકાશિત થયો છે.

એમણે ‘મેળો’ નિમિત્તે દીપક-જ્યોતિની પ્રણયકથા આલેખી છે. ‘કચ્છમિત્ર’ દૈનિકની રવિવારની પૂર્તિમાં હપ્તાવાર છપાયેલી આ કથા એક નાનકડા ગામડામાં આકાર લે છે.

મામાના ઘરે રહીને એમ.એ.નો અભ્યાસ કરતો દીપક વેકેશનમાં ઘરે આવ્યો છે. મિત્ર મજીદ સાથે મેળો જોવા નીકળે છે અને મેળામાંની નિરસતા જોઈ નિરાશ થાય છે. “બન્ને એક ખુલ્લા મેદાનમાં આવી ગયા. દીપકની આંખોને એક ધક્કો વાગ્યો. એ જે મેળાની કલ્પના કરતો ચાલ્યો આવતો હતો એવું કશું જ ન હતું. એ થોડો નિરાશ થઈ ગયો. તેનાથી બોલાઈ ગયું : મજીદ યાર ! અહીં તો કાગડા ઊડે છે.” (પૃ. ૪)

એ દરમિયાન એની મુલાકાત ગામમાં રહેતા દયાશંકર માસ્તરની દીકરી જ્યોતિ સાથે થાય છે. દીપકનું મજીદના ઘરે રોજ આવવું-જવું છે. એ જ રીતે મજીદની બહેન રોમતની બહેનપણી હોવાના નાતે જ્યોતિનું પણ મજીદના ઘરે રોજનું આવવું-જવું છે. બંને વચ્ચે પરસ્પર આકર્ષણ જન્મે છે અને પ્રેમ ઉદ્ભવે છે. પ્રેમના ભાવિ અંગે જ્યોતિ સાશંક છે. એ દીપકને એક પત્રમાં જણાવે છે, “હું જાણું છું જે વલોપાત મારા હૈયામાં છે એ તારા દિલમાં પણ હશે જ. છતાં છોકરા-છોકરી વચ્ચેના સામાજિક દરજ્જા પ્રમાણે વેઠવાનું તો છોકરીના ભાગે જ આવે છે. મને તારા પર લગીરે શંકા નથી. છતાં જે ખાઈ મારે કૂદવાની છે ત્યારે સામા છેડે તું નહીં હોય તો શું ?”

જ્યોતિને ‘મળેલાં જીવ’ (લે. પન્નાલાલ પટેલ)ની નાયિકા જીવી નથી બનવું. બંનેની જ્ઞાતિ અલગ હોવાને કારણે પરણી શકવા આડે કેટલાય અંતરાયો છે. દીપક કણબીનો છોકરો છે. તો જ્યોતિ બાહ્યાણકન્યા છે. આને કારણે બંને વચ્ચે જે પડકારો, આશાઓ, અપેક્ષાઓ ઊભાં થાય છે એ નવલકથાનો ઘણોખરો હિસ્સો રોકે છે.

દયાશંકર માસ્તર પોતાનો મોભો અને જ્ઞાતિસન્માન જાળવવા માટે જ્યોતિને બી. એડ્. કરવાના બહાને પોતાના સાળાને ત્યાં મોકલી દે છે. પણ એમ કરતાંય તેઓ આ બંને પ્રેમીપંખીડાંને મળતાં રોકી શકતાં નથી.

દીપક અને જ્યોતિના પ્રેમસંબંધની વાત આખા ગામમાં ફેલાઈ ગઈ છે. કેટલાંક લોકો આ બાબતને લઈ દીપક સાથે ટોળટીખળ પણ કરી લે છે.

દીપક કે દીપકના બાપા કરસનભાઈ, ભાઈ ધીરજ કે ભાભી મંજુલાને આ બાબતે જેટલું શોષાવાનું નથી આવતું એટલું વધુ શોષાવાનું જ્યોતિના બાપ દયાશંકરને આવે છે. દીપકના ઘરના તો દીપકના આ પ્રેમસંબંધે ઘણા ઉદાર ભાસે છે. સામેનાનું ઘર કેટલી શરમજનક સ્થિતિમાં મુકાઈ રહ્યું છે એનું ભાન દીપકને કે દીપકના ઘરને ખાસ લાગતું નથી. જોકે દીપકની ભાભી દીપકનાં લગ્ન પોતાના કાકાની દીકરી શીતલ સાથે કરાવવા ઇચ્છે છે. પરંતુ દીપક એમાં રાજી નથી. ધીરજ પણ એવું ઇચ્છે છે કે દીપકનાં લગ્ન શીતલ સાથે થાય. દીપક ના પાડે છે એમાં એને પોતાનું નાક કપાતું જણાય છે.

દીપક અને જ્યોતિ વચ્ચે સળગતા ઉંબાડિયા જેવો કાંતિયો છે. એ એક તરફ દયાશંકરને ચડાવે છે તો બીજી બાજુ દીપકના ભાઈને પણ ચેતવે છે, “ઈ માસ્તરને છેડવા જેવો નથી. માસ્તર પોંચેલી માયા છે. ઈ સીધો ઝઘડો નહીં કરે પણ બારથી ટૂંકો કરી નાખે એવો છે.”

મંજુલા, મજીદ, લક્ષ્મીકાન્ત અને રોમન દીપક-જ્યોતિના સંબંધને મંગલમય બનાવવા મથતાં રહે છે. એમાંય મંજુલાનું પાત્ર વધુ ઉઠાવ પામ્યું છે. એ દિયર દીપકને પુત્ર જેવો સ્નેહ કરે છે.

“મંજુલાનો હાથ દીપકના વાળમાં ફરવા લાગ્યો. દીપકને લાગ્યું જાણે વર્ષોનો થાક ઊતરી રહ્યો હોય ! ભાભીની હથેળીમાંથી વહેતી સંજીવની તેના અણુએ અણુમાં પ્રસરે છે. જો ભાભીનો સાથ હશે તો ગમેતેવા મુશ્કેલ સંજોગો પાર કરી જવાશે.”

મંજુલા જ્યોતિના પિતા દયાશંકર માસ્તર સાથે પણ સમજાવટથી કામ લે છે. ‘સાએબ તાળી એક હાથે તો નહીં જ પડતી હોય ને ?’ એમ કહીને દીપક-જ્યોતિના પ્રેમસંબંધ માટે જ્યોતિયે કેટલી જવાબદાર છે એ બતાવે છે. સામે પક્ષે, સ્ત્રી હોવાને કારણે જ્યોતિની મન:સ્થિતિને પણ ઊંડાણથી સમજે છે અને હુંફ આપે છે.

એ દીપકનેય, ‘તમે કે’શો તે. બાકી મારી પાંહે તો તમારા બધા સિવાય છેય હું ? બોલો ?’ કહીને સહકારની તત્પરતા દર્શાવે છે.

દયાશંકર માસ્તર સિદ્ધાંતવાદી શિક્ષક છે. તેઓ પોતાના કુટુંબની આબરૂ વિશે ખાસા સભાન છે. એથી જ્યારે એમને જ્યોતિ અને દીપકના પ્રેમસંબંધની જાણ થાય છે ત્યારે ઘણા અકળાઈ ઊઠે છે. આખો દિવસ પોતાના મોપેડ ઉપર ગામ આખામાં ફરતાં દયાશંકરનું વ્યક્તિત્વ ધાક જમાવે એવું છે. એ દીપકના ઘરે જઈ દીપકનાં ઘરનાંને પણ ચેતવે છે.

પોતાની દીકરીને બહારગામ મૂકી આવ્યા પછી પણ એમને જંપ નથી. દિવાળીના દિવસોમાં આ સ્થિતિ પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે. તેઓનું ચિત્ત હાલકડોલક થવા લાગે છે. એવી સ્થિતિમાં એ સ્વપ્નસ્થ અવસ્થામાં પહોંચી જાય છે. લાલ કમળોની હારમાળા વચ્ચે દેખાતી દેવી એમના વિચારોમાં પરિવર્તન લાવનાર સાબિત થાય છે.

દીપકે નવલકથાના પ્રારંભે મજીદને ‘મેળો તો માણસો થકી જ કહેવાયને...’ એવું કહ્યું હતું. એ મેળો નવલકથાને અંતે માણસોના ભર્યા ભર્યા વાતાવરણ વચ્ચે પૂરો થાય છે.

માવજી મહેશ્વરી નવલકથાને સરળ-સાદી ભાષા દ્વારા વાચનક્ષમ બનાવી શક્યા છે એ આ નવલકથાનું જમા પાસું છે. પાત્રોની મનોદશા, અંતરસંવેદના અને વર્તનવ્યવહારને આલેખવાની ફાવટ તો એમની વાર્તા વાંચતાં જ પમાય છે. અહીં પણ એ શક્તિનો ક્યાંક

ક્યાંક ચમકારો જોવાય છે. જરૂરી નાટ્યાત્મકતા પણ દેખાય છે. બસ, પ્રેમકથાથી વિશેષ કશું બની શક્યું હોત તો સારું હતું. એવી ઘણી ક્ષણો – ઘટનાઓ પણ નવલકથામાં પડેલી છે જે નવલકથાને પ્રેમકથાથી વિશેષ કથાવસ્તુનો ઘાટ આપી શકત. વધુ સંકુલતાને સ્થાન મળી શકત.

માવજી પાસે અપેક્ષા રાખી શકાય. કચ્છ ભૂમિની ધીંગી તાસીરનાં રૂપ એમની વાર્તાઓમાં જોવા મળે જ છે, શક્ય છે એ બૃહદ પટ પર પણ આવી મળે.

એ પણ ગઝલ, આ પણ ગઝલ | ડૉ. એસ. એસ. રાહી

[એ પણ સાચું, આ પણ સાચું... : રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન', પ્રકાશક : આર. આર. શેઠની કંપની, અમદાવાદ-મુંબઈ, પ્ર. આ. ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૮, ક્રિ. રૂ. ૬૫/-]

રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન' એટલે ગઝલમાં ઓતપ્રોત થયેલું વ્યક્તિત્વ. ગઝલની સાધનામાં રત અને વ્યસ્ત આ ગઝલકારનો પ્રથમ સંગ્રહ 'તૂટેલો સમય' ઈ. સ. ૧૯૮૩માં પ્રકાશિત થયો હતો. તે પછી 'છોડીને આવ તું' (૨૦૦૫), 'કોઈ તારું નથી' (૨૦૦૭) જેવા નકરા ગઝલસંગ્રહો આપ્યા પછી હવે તેઓ 'એ પણ સાચું, આ પણ સાચું...' નામનો ૮૪ ગઝલો અને ૧૨ મુક્તકો સમાવતો નવો સંચય લઈને આવ્યા છે. આ અવલોકન લખાય છે ત્યારે તેમના નવા ગઝલસંગ્રહ 'પહેલી નજર' (૨૦૦૮)ને પ્રકાશનની પાંખ સાંપડી છે.

ગઝલ જેવા રેશમી અને માખમલી સ્વરૂપને પામીને તેને પોતીકો કરવાની દીવાનગી રાજેશની ગઝલોમાં જોવા મળે છે. અભિવ્યક્તિની રીતિ (અંદાજે-બયાં) અને આકારગત માવજતને લીધે આ સંગ્રહની ગઝલોમાં નિજી પોત પ્રકાશે છે. સ્વકીય મુદ્દા ધરાવતી છતાં સર્જાતી ગઝલની આંશિક તાસીર અને તસવીર પ્રકટ કરતી આ ગઝલોમાં સર્જકકર્મની સભાનતા પણ દષ્ટિગોચર થાય છે.

ગઝલની પરંપરા અને આધુનિકતા – બંને પ્રવાહની લાક્ષણિકતાના લસરકાનું અહીં દર્શન થાય છે :

- એમના માટે સંબંધો વસ્ત્ર છે,
એ ત્વચા થાશે નહીં કોશિશ ન કર. (પૃ. ૨)
- શક્ય છે કૃવા ને દરિયાનો ફરક સમજાય કે,
કોક દી મોજાંઓ સાથે ઊછળી તો જો જરી. (પૃ. ૨૩)
- ગુલાબ કહેતું હતું સાંજના રડીને મને,
મળ્યું શું ? ત્યારા આંગણમાં ઊઘડીને મને. (પૃ. ૩૮)
- એ લખાવે છે ને લખતો જાઉં છું,
ગામ છો ગણતું રહે અનપઢ મને. (પૃ. ૨૫)

- ભાર ઉતાર્યા પછીની આ દશા,
સાવ હળવે રોજ કચડાતો ગયો. (પૃ. ૪૩)

પરમતત્ત્વને પામવાની આરત તરફ તેમની ગતિ રહી છે તે તેમના તસવ્યુફ રંગના કેટલાક શે'ર દ્વારા ભાવક પામી શકે છે :

- જાવ ભટકી બહાર શોધીને,
રાહ જોતું એ નીકળે ભીતર. (પૃ. ૧૭)
- મ્હેલની જાહોજલાલી ભીતરે છે,
સાવ વગડામાં ભલે ઘરબાર જેવું. (પૃ. ૨૬)
- કેટલું બીજું ઊઘડી જાય છે,
દ્વાર ખખડાવો છો એવું કે નથી. (પૃ. ૩૭)
- 'મિસ્કીન' નદી જેવું કશું પણ નથી છતાં,
ફૂલકી અહીં લગાવું દૂર જઈ ચઢાય છે. (પૃ. ૮૮)

આ ગઝલોના પ્રણયનિરૂપણમાં સ્થૂળતા નથી, પણ ન દેખાતી સૂક્ષ્મતા છે. આ સૂક્ષ્મતા પકડવા-સમજવા સામે પક્ષે ભાવકે પણ સજજ થવું પડે. ઘણું ગોપિત રાખીને કહી દેવાની ક્ષમતા અને છતી થાય છે :

- ફૂલોના ઝૂમખામાં પરિચિત છે અક્ષરો,
જાણે લખ્યો છે કોઈએ કાગળ વસંતમાં. (પૃ. ૨૨)
- ઘર ગયું આખું તણાઈ પૂરમાં,
આંખથી વરસ્યું જ્યાં વાદળ આખરી. (પૃ. ૨૮)
- શોધવામાં જિંદગી પૂરી થઈ,
એક સપનું એવું ખોવાણું હતું. (પૃ. ૩૦)
- શ્વાસ કે ઉચ્છવાસ હો 'મિસ્કીન' અનુભવ આ રહ્યો છે,
ફૂલની ઈચ્છા કરી છે ને ઉઝરડાઈ રહ્યો છું. (પૃ. ૩૩)

આત્મકથાનાં પાનાં જેવી આ ગઝલોમાં પ્રકૃતિ, પ્રણય અને આધ્યાત્મિક ચિંતનની સાથે બાળપણ ખોવાયાની વેદના તેમ વતનરાગ અને વતનનો ઝુરાપો સહજ વ્યક્ત થયા છે :

- હજુ બાળપણનું એ તોફાની સપનું,
મને ચોરવા આવતું વાડ ઠેકી. (પૃ. ૧૦)
- આંગણના ગોખલામાં આ કોની વાટ જોતું !
અકબંધ કોડિયું છે કુળના ચિતાર જેવું. (પૃ. ૪૬)
- ગામ-પાદર-નદી બધું ત્યાં છે,
હું શીશીમાં જે રેત લઈ આવ્યો. (પૃ. ૪૭)

મન જો સ્થિર રહે તો કશું ગુમાવવાનું રહેતું નથી. પણ જ્યારે મન ડહોળાય છે ત્યારે તેમાંથી તો અંતે કશું જ પામી શકાતું નથી. પામવાની વ્યાખ્યા પણ ખોટી પડતી લાગે ત્યારે શાયરની કલમમાંથી કેવો શે'ર ટપકે છે તે જુઓ :

ક્યાં કશું ખોવાય અંતે ?

માત્ર મન ડહોળાય અંતે. (પૃ. ૫૩)

ચાલીસમા પાને મુકાયેલ 'મન' રદીફ પરની ગઝલ કે પછી પચાસમા પાના પર છપાયેલી 'મનજી' રદીફ પરની ગઝલનાં મૂળ ઉપરનાં શે'રમાં પડેલા જણાય છે. ટૂંકી રદીફમાં લખાયેલી આ બંને ગઝલોનો વ્યાપ ઘણો પહોળો છે.

'પ્રીતમ' રદીફ પરની બંને ગઝલ પણ આ પરિપ્રેક્ષ્યમાં આસ્વાદ્ય છે. તો ૪૮મા પાને છપાયેલી ગઝલ 'સાવ કાચી ઊંઘથી જાગી જવાયું' પ્રયોગલેખે આવકાર્ય છે. જોકે ગઝલના પ્રત્યેક શે'રમાં સાની મિસ્ત્રાનું પુનરાવર્તન થયા કરે એવો પ્રયોગ આ પૂર્વે 'મુહિબ્બ' અને 'આદિલ' મન્સૂરીએ પણ કર્યો છે. પરંતુ રાજેશે એમાં નવતર ઉમેરો કર્યો છે. ગઝલના પ્રત્યેક શેરના પ્રથમ મિસ્ત્રામાં તેમણે રદીફ-કાફિયાની સાંકળ રચીને ગઝલને નોખું પરિમાણ આપ્યું છે.

પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં સમાવાયેલી એક અક્ષરી રદીફ 'જી' પરની ૩ ગઝલો, 'આભાર માન' જેવા વાતચીતિયા રદીફ પરની ૨ ગઝલો, 'એ પણ સાચું, આ પણ સાચું', 'શું છે ? કોક દી તો જાણી જો', 'જુદો હોય છે', 'મળાયું પણ ભળાયું નહીં', 'કોઈ રમતું લાગે', 'સ્વયમ્ને છેતરું છું' જેવા પ્રલંબ રદીફમાં લખાયેલી ગઝલકૃતિઓમાં ગઝલની બહાર પરના ગઝલકારના પ્રભુત્વનો આછો-પાતળો અંદાજ મળી રહે છે. છતાં ક્યારેક લયપ્રવાહમાં અવરોધ ઊભો થાય કે પછી લઘુ-ગુરુનું સ્થાન આઘુંપાછું થાય તેવું પણ બન્યું છે તેનો નિર્દેશ કરવો અત્રે જરૂરી છે.

કલ્પનાની ઊંડાઈમાં મરજીવા થઈને ડૂબકી લગાવી શે'રિયતનો તાગ લેવાની સાહસવૃત્તિ દાખવતા કેટલાક શે'ર મમળાવવા જેવા છે :

- થઈ ગઈ ફરી લો આશની ડાબી રતુંબડી,
ફૂટી ગઈ છે કેટલી કૂંપળ વસંતમાં ! (પૃ. ૨૨)
- શહેર આવ્યું યાદ જંગલમાં અને,
કોઈ મધપૂડાની માફક મન ઊડ્યું. (પૃ. ૫૧)
- એક બારી જરાક ખૂલી ગઈ,
ઔરડો આસમાન થઈ ચાલ્યો. (પૃ. ૬૦)

ખાલીપો, રિક્તતા, શૂન્યતા એ બધું મનની નીપજ માત્ર છે. તેની સાથે સંકળાય છે જીવનની ક્ષણભંગુરતા. આવા સૂક્ષ્મ ભાવોને શે'રમાં ઢાળીને તેને અર્થસભર બનાવવાનો વ્યાયામ પણ અહીં નજરે ચઢે છે :

- લાગું દરેક સંધ્યાએ જાતરાનો માણસ,
આ આંગણું હવે છે ચારેય ધામ જેવું. (પૃ. ૪૫)
- ખૂબ ગંધાય છે હવે પાણી,
દોસ્ત ! સરજણનો ઘાટ છોડી દે. (પૃ. ૫૯)
- જેણે ઊધઈની જેમ સતત ખોખલા કર્યા,
થોડુંક ખોતરો તો કોઈ વાહ નીકળે. (પૃ. ૮૮)

ગઝલના પરિવેશમાં સંદર્ભમાં બોલચાલની વહેવાર ભાષાનો રાજેશે સર્જનાત્મક વિનિયોગ કર્યો છે. કહેવતો, રૂઢિપ્રયોગો, પુરાકલ્પન અને ઐતિહાસિક સંદર્ભ જેવાં કાવ્યાત્મક

ઓજારોને ખપ પૂરતાં વણી લઈને 'મિસ્કીને' ગઝલિયત સિદ્ધ કરવા મથામણ કરી છે :

- આંખ ખૂલ્યા પછીનો ફરક આટલો,
ત્યાં હતાં માત્ર ચક્કર, અઠે દારકા. (પૃ. ૮)
- કોઈ નથી રડવાનું પાછળ, આપ મૂએ સબ ડુબ ગઈ દુનિયા,
જાણી લે જુદી છે ઝળહળ, આપ મૂએ સબ ડુબ ગઈ દુનિયા. (પૃ. ૯)
- કરી જ્યારે જ્યારે આ દુનિયાથી નેકી,
અમે પણ પછી એને દરિયામાં ફેંકી. (પૃ. ૧૦)
- વાતોમાં ને વાતોમાં ક્યાં વાટ ખૂટી ગઈ ખબર પડી ના,
એ પણ ખ્યાલ રહ્યો ના ક્યારે ઉમ્મર આંટો મારી ગઈ છે. (પૃ. ૧૨)
- આ દેહ ગળે, ઝળહળે છે એ પરમ સ્મરણ,
'મિસ્કીન' જિંદગી એ સુદામાની ટેક છે. (પૃ. ૨૭)
- આ તે કેવું શહેર વસાવ્યું ઓ અહમદશા,
આખેઆખું જીવતર લાગે અફવા જાણે. (પૃ. ૬)

ઉત્તરોત્તર બળવત્તર થતી જતી આ ગઝલોમાં સર્જકની લયસભાનતા અને સરળ અભિવ્યક્તિ ધ્યાન ખેંચે છે. એમની અભિવ્યક્તિક્ષમતા કોમ્પેક્ટ ડિસ્ક જેવી છે. એમના શ્વાસ-ઉચ્ચ્વાસમાં ધબકતો પ્રેમનો લય અહીં ગઝલનું રૂપ પામ્યો છે. ભાવની સ્વચ્છતા અને સરળતા એમની ગઝલોને પૂર્વકાલીન ગઝલકારોની ગઝલોથી જુદી પાડે છે.

અંતમાં, એટલું નોંધવું જોઈએ કે ભીતરમાં ઢબુરાયેલા સંશયને તેઓ અવારનવાર પ્રગટ કરે છે ત્યારે કેટલાક શે'ર જોખમાય છે. 'ભીતર'નું બળકટ આલેખન એ એમની સિદ્ધિ છે તો તેનું વળગણ એ આ ગઝલોની મર્યાદા પણ બની રહે છે.

આમ છતાં, કાર્ય-કારણભાવ, વિરોધોની ટેકનિક, અર્થનાવીન્ય અને તાજગી પ્રકટાવતી મારા સમકાલીન ગઝલકવિની આ ગઝલોનું ગઝલદરબારમાં સ્વાગત કરું છું.

ઝનૂનથી ખરડાયા વગરની હિજરતકથા | એસ. ડી. દેસાઈ

[ધ બર્ડન અવ રેફ્યુજ (અંગ્રેજી) : રીટા કોઠારી, સુધારેલી પેપરબેંક આવૃત્તિ, ૨૦૦૮, ઓરિએન્ટ બ્લેકસ્વોન, નવી દિલ્હી, પૃ. ૨૪+૨૦૬, કિં. નિર્દિષ્ટ નથી]

૧૯૪૭માં દેશનું વિભાજન થયું તે પૂર્વના સો અને પછી આજપર્યંતના સાઠ વર્ષ સુધીના સંદર્ભે સિંધી કોમના અસ્તિત્વની ઝાંખી કરાવતું આ પુસ્તક છે. રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક મુખ્ય પ્રવાહથી દૂર સરહદી પ્રાંત સિંધ અને ત્યાંની સ્થાનિક સિંધી ભાષા બોલનારાં લોકોમાં ત્રણ ભાગનાં મુસ્લિમો અને એક ભાગનાં હિંદુ, હિંદુઓમાં કેટલાંક પાસે વહીવટી કાબેલિયત, મોટા ભાગનાં દુકાન ચલાવે કે શરાફી કરે, કેટલાંક આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષા સુધીનો વેપાર પણ. આના કારણે મુસ્લિમો પણ એમના પર આધાર રાખે.

મુસ્લિમ મુખ્ય પ્રવાહ વચ્ચે સિંધમાં સદીઓ સુધી રહેલાં આ હિન્દુઓનું હિન્દુત્વ સંસ્કૃત પ્રણાલીના હિન્દુત્વથી થોડું ભિન્ન છે. સિંધી હિન્દુઓ એમના તિકાના મંદિરમાં જાય

છે અને શીખ ધર્મ તથા સૂફી સંપ્રદાયની અસર ધરાવે છે. એમના ખોરાક, પહેરવેશ વગેરે પર ઇસ્લામની પણ અસર છે. આની પ્રારંભિક નોંધ લીધા પછી ઈ. સ. ૭૧૧માં થયેલા આરબ આક્રમણથી માંડીને ૧૮૪૩માં અંગ્રેજોએ સિંધ આંચકી લીધું ત્યાં સુધીનાં રાજકીય-સામાજિક-ધાર્મિક પરિબળો અને તે વચ્ચે ઊભરતી સિંધી પ્રતિભાની લેખિકા સંક્ષિપ્ત ચર્ચા કરે છે.

૧૮૪૩થી ૧૮૬૬ના સોએક વર્ષના ગાળા દરમ્યાન સિંધ બોમ્બે પ્રેસિડન્સીનો ભાગ રહ્યું. ત્યારપછી ૧૮૩૭માં સિંધનું અલગ પ્રાંત તરીકે અસ્તિત્વ આવ્યું. અગાઉનાં સો અને આ દસ વર્ષના સમયગાળાની વિશદ ચર્ચા લેખિકા, પરિશ્રમપૂર્વકના અભ્યાસને આધારે, બે અલગ પ્રકરણોમાં કરે છે. અગાઉ સંયુક્ત મુંબઈમાં હિન્દુઓ બહુમતીનો દરજ્જો ધરાવતાં હતાં, તે હવે અલગ સિંધમાં લઘુમતી બન્યાં. એટલું જ નહીં, સિંધમાં હિન્દુ કોમવાદનો પણ ઉદય થયો. સિંધ પ્રાંત અંગે લેખિકાએ બે સૂચક અવતરણો ટાંકેલાં છે. “સિંધ એવો વિચિત્ર પ્રાંત છે,” સરદાર પટેલ કહે છે, “જ્યાં સિદ્ધાંત કોઈ ક્ષેત્રમાં જોવા મળતો નથી, અને કોઈ પણ વ્યક્તિનો અહીં વિશ્વાસ ન થાય.” ૧૮૪૪ સુધીમાં એન. આર. મલ્કાણી નોંધે છે, “સિંધમાં બે જ સંગઠનો રહ્યાં હતાં – લીગ અને આર.એસ.એસ.”

આ પશ્ચાદ્ભૂમાં પુસ્તક બે રસપ્રદ બાબતો પર કેન્દ્રિત થાય છે – દેશના વિભાજન સમયનાં સિંધીઓના અનુભવો અને ગુજરાતમાં આવીને વસેલાં સિંધીઓ પ્રત્યે ગુજરાતીઓના પૂર્વગ્રહો તથા પોતાની અલગ પહેચાન અને ભૂતકાળ ભૂલી-મિટાવીને હિન્દુઓના મુખ્ય પ્રવાહમાં એકરૂપ થઈ જવાના સિંધીઓના પ્રયાસો. વિભાજન સમયની વેરઝેર અને લોહી નીંગળતી વિવિધ કથાઓથી જુદી પડતી હોવાની સાથે આ કથનીઓમાં વાસ્તવિકતા સ્વીકારી લઈ આગળ વધવાની ઝિંદગિદગી તો છે, પરંતુ તે સાથે અસ્વાભાવિક પરિબળોને કારણે પોતાની સામૂહિક ધાર્મિક-સામાજિક અલગ પહેચાન ઓગાળી દેવાની અનિવાર્યતાનું દર્દ ઓછું હૃદયસ્પર્શી નથી.

વિભાજનના પગલે સિંધનાં હિન્દુઓ અને શીખોએ હિજરત કરી તે પંજાબ સાથે સંકળાયેલ હિજરતથી જુદી હતી. અધિકૃત અહેવાલો મુજબ હિજરતીઓની સંખ્યા મર્યાદિત હતી તથા હિજરત હિંસક અને લોહિયાળ ન હતી. આચાર્ય કિપલાણીએ એના મૂળમાં સૂફી અને વેદાન્તની અસર ગણાવી છે. અહીં ધાર્મિક ઝનૂન ન હતું, આર્થિક હતું. સિંધી હિન્દુઓ સરખામણીમાં સમૃદ્ધ હતા. ઝનૂન અને હિંસાનો ભોગ બનેલ, ઘરબાર વિનાનાં મુસ્લિમો સિંધમાં આવ્યા, તેમણે પણ સિંધી હિન્દુઓને સિંધ છોડાવવામાં ભાગ ભજવ્યો. આમ છતાં, નોંધપાત્ર છે કે, સિંધી મુસ્લિમો અને સિંધી હિન્દુઓ વચ્ચે પેઢી દર પેઢી ચાલે એવાં વેરઝેરનાં બીજ ન રોપાયાં. વિભાજન પછીની પહેલી પેઢીનાં સિંધી હિન્દુઓ અને સિંધી મુસ્લિમોના ઇન્ટરવ્યૂમાં પણ આ વાત પ્રતિબિંબિત થાય છે.

સિંધીઓ લગભગ છ દાયકાથી ગુજરાતમાં વસી સ્થિર અને સમૃદ્ધ થયાં છે. ભૂતકાળ બાબતે જૂની પેઢી લાગણીશીલ થતી નથી. આજે ઊછરી રહેલી યુવા પેઢી એમની સિંધી ભાષા, રહેણીકરણી અને અસલ ઓળખનાં ચિહ્નો ભૂંસીને ધીરેધીરે અદ્યતન જીવનશૈલી અપનાવી નવી પહેચાન વિકસાવવા પ્રયત્નશીલ છે. કેટલાંક તો ઝૂલેલાલ નામથી પણ અજ્ઞાત છે. આ પરિવર્તનમાં વડીલોનો પણ સહકાર છે. આના મૂળમાં એમની ગંદાંગોબરાં,

માંસાહારી, પાપડખાઉ, અપ્રામાણિક, અશિક્ષિત અને અભિરુચિ વિનાના હોવાથી પ્રચલિત છાપ છે, એવું લેખિકા પોતે નિખાલસતાથી સ્વીકારે છે. અનેક મુલાકાતો દરમ્યાન પણ આ છાપ અને પ્રયાસ સ્વીકારાયાં છે.

૨૦૦૨નાં ગુજરાતનાં રમખાણો દરમ્યાન સિંધીઓનું જે વલણ રહ્યું તેનું વિશ્લેષણ લેખિકા નિર્ભીક તાટસ્થથી કરે છે. આ વલણ પાછળ રહેલી માનસિકતા લેખિકાએ ગોધરા, અમદાવાદ, સુરત, ભાવનગર જેવાં નગરો અને અન્ય સ્થળોએ વસતાં સિંધીઓની મુલાકાત લઈ એમના શબ્દોમાં પણ ઝીલી છે. રેલવે સ્ટેશન પરની ઘટનાનો પડઘો ગોધરાનાં વહેવારુ વેપારી સિંધીઓએ શેરીમાં ન પાડ્યો. તો વળી, આવાં રમખાણો માટે નામચીન નહીં એવાં સ્થળોમાં પણ ‘હિન્દુઓથી વધુ હિન્દુ’ પુરવાર થવાની ઉતાવળે સિંધીઓએ ગુજરાતી હિન્દુઓ સાથે ભાઈચારો સાધી હાથ મિલાવ્યા અને વિભાજનના ઇતિહાસને પણ મરડીને રજૂ થતા જતા કોમવાદના ઝનૂનમાં ઝુકાવ્યું. લેખિકા યાદ કરાવે છે કે આજે પણ સિંધી મુસ્લિમો હિન્દુ સૂફી સંતોને મળે છે અને એમનો આદર કરે છે. જૂની પેઢીના સિંધીઓને વિભાજન સમયે શારીરિક બળજબરી કે હિંસા આચરાઈ હોય એવી કોઈ સ્મૃતિ નથી. તેમને અળગા ગણવાનું વલણ પણ મુસ્લિમોએ અપનાવ્યું ન હતું.

અંતમાં એક અંગત નિરીક્ષણ. ત્રણેક દાયકા પહેલાં અમદાવાદ આવીને વસ્યાં ત્યારથી રીટા કોઠારીનો પરિચય. સિંધી હોવાનો અહેસાસ ક્યારેય થયો નથી. ભાષા, અભિરુચિ અને અભિગમને કારણે. સિંધી કોમ ‘દૂધમાં સાકરની જેમ’ ભળી ગઈ છે એવું તો નથી. છતાં, પરિચિતોમાં, રીટાની જેમ બીજા પણ થોડા અપવાદો છે. કુશાગ્રબુદ્ધિ યુવા લેખિકાએ લખેલું આ પુસ્તક, એની શૈલી અને એના વલણને કારણે, વાચનક્ષમ બન્યું છે. સિંધી ભાઈબહેનો માટે પથદર્શક અને રૂઢિઆંકી સરહદોમાંથી ‘અન્ય’ લોકોને જોતાં કેટલાંક ગુજરાતી હિન્દુઓ માટે બોધપ્રદ છે. લેખિકાનો સમાપનનો સૂર એ છે કે સિંધીઓ (હિન્દુ-શીખ-ઇસ્લામના સમન્વયરૂપ) ‘સિંધીપણા’નો દાવો કરે તો તે માનવીય અભિગમ ધરાવતા, સુસંસ્કૃત અને ઇતિહાસ સાથે સુસંગત એવા સિંધીપણાનો હોય.

બાલપુષ્પો પ્રત્યેનું વહાલ | શ્રદ્ધા ત્રિવેદી

['ફૂલડાં વહાલાં લાગે' : જગદીશ ધનેશ્વર ભટ્ટ, પ્ર.આ. જાન્યુ. ૨૦૦૮, પ્રકાશક : પોતે, મુખ્ય વિકેતા : રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૮+૪૦, કિં. રૂ. ૫૦/-]

‘ફૂલડાં વહાલાં લાગે’ એ શ્રી જગદીશ ધનેશ્વર ભટ્ટનો ૪૦ બાલકાવ્યોનો સંગ્રહ છે. બાળક પણ જીવનવાડીનું એક પુષ્પ છે. બગીચો જેમ ફૂલોથી રળિયામણો લાગે તેમ કુરુંબ-ઘર બાળરૂપી પુષ્પથી મહેકતાં હોય છે. બાળકનો કિલકિલાટ ઘરમાં આનંદનું વાતાવરણ પ્રસારવે છે. અહીં કવિએ બાલપુષ્પો પ્રત્યેનું પોતાનું વહાલ ભાવવૈવિધ્ય અને કલ્પનાવૈવિધ્યસભર કાવ્યો દ્વારા વ્યક્ત કર્યું છે. આ સંગ્રહની ઊડીને આંખે વળગે તેવી બાબત છે તેની ગેયતા. લય-પ્રાસયુક્ત આ કાવ્યો બાળકોને ગાતાં કરી દે તેવાં છે. કાવ્યસંગ્રહનું પ્રથમ જ ગીત છે : ‘પ્રાર્થના’.

“અમે સૌ નાનાં નાનાં બાળ, પ્રભુજી ! લેજો અમ સંભાળ.” આવાં અન્ય ગીતો છે : “અમે પંખીડાં રે ઊંચા તે આભનાં.” (‘પંખીડાં’), “ચૌટા વચ્ચે ઊભો હો રાજ ! / સૌની વચ્ચે ઊભો હો રાજ ! /કેવો મજાનો ચબૂતરો.” (‘મજાનો ચબૂતરો’); “આવો મહેમાન મારે આંગણે રે લોલ / દેવાં કાંઈ અદકેરાં માન રે; / આવો મહેમાન મારે આંગણે રે લોલ.” (‘આવો મહેમાન’); “મારે તે આંગણે આવ્યો છે મોરલો, / થનગન થનગન નાચે છે મોરલો” (‘મોરલો’) વગેરે. કાવ્યસંગ્રહના ઊઘડતા પાને પ્રસ્તુત સંગ્રહની એક રચનાની ત્રણ પંક્તિઓ કવિએ મૂકી છે તે આ પ્રમાણે છે : “આવો હળીમળીને રહીએ, / સૌ મીઠા કલશોર કરીને સાથે રહીને રમીએ, / આવો હળીમળીને રહીએ.” – સાથે મળીને આનંદ કરવાની આ વાત ખાસ નોંધપાત્ર છે.

કવિની રચનાઓમાંથી પસાર થતાં એક પ્રકારની તાજગીનો અનુભવ થાય છે. કુદરત-પ્રકૃતિ સાથે કવિનો ઘરોબો આપણનેય પ્રતીત થાય છે. આ સંગ્રહમાં પ્રકૃતિ, વતનપ્રેમ, શાળા, રમકડાં, પંખી, રમતગમત અને ‘તાવડી’ જેવા કાવ્ય દ્વારા ગૃહઉપયોગી સાધન કાવ્યના વિષયો છે. વિષય ગમે તે હોય પણ કવિએ પ્રાસાનુપ્રાસ તરફ સભાનતાથી કામ કર્યું છે તે જણાય છે.

કાવ્યસંગ્રહનો પ્રારંભ ‘પ્રાર્થના’ કાવ્યથી થયો છે તે સૂચક છે. દિવસ ઊગે કે પહેલી આવે પ્રાર્થના ! આ પ્રાર્થનામાં ભણીને અફસર થઈ દેશસેવાની વાત સાંકળીને કવિ જાણે કહેવા માંગે છે કે બાળકરૂપી પુષ્પ કોમળ છે પણ તે દેશ માટે કઠણ પણ થઈ શકે છે, એ પછી આવે છે ‘રોજની વાત.’ દિનચર્યા કેવી હોવી જોઈએ તે અહીં બતાવવામાં આવ્યું છે. દાંત સાફ કરવા, સ્નાન કરવું – એ તો સ્વાભાવિક રીતે બધાં કરે. અહીં બાળકોને ‘તન-દુરસ્તી’ માટે જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ધ્યાનપાત્ર છે. જેમકે, “વહેલી સવારે સૂરજ તડકે, કસરત હળવી કરીએ રે... ભોજન ટાણે એકચિત્તે સૌ, આવીને રસ કરીએ રે... સૂવા ટાણે સ્તુતિ કરતાં, નીંદર માણી લઈએ રે.”

આ સંગ્રહમાં પંખીઓનું અને પ્રકૃતિનું વિશાળ સામ્રાજ્ય છે. તેમાંય વરસાદ-વાદળની વાત તો અનેક રીતે આવી છે. ‘મેહુલા’, ‘શું શિખવાડે ?’ ‘મને ગમતાં રે’, ‘અચરજ’, ‘સૂરજદાદા’, ‘ચાંદો’, ‘તલાવડી’, ‘વસંત’, ‘પંખીઓ તમામ’, ‘મને ગમે’, ‘વૃક્ષોને...’, ‘મોરલો’, ‘પંખીનો મેળો’, ‘લીમડો’ ને ‘ફૂલડાં વહાલાં લાગે’ – જેવાં અનેક કાવ્યોમાં પુષ્પ-પંખી-કુદરત અને બાળકની ભાવનાસૃષ્ટિ રજૂ થઈ છે. ‘ગમે’ કાવ્યમાં બાળકને શું શું થવું ગમે તે સમજવા જેવું છે. બાળક કહે છે : “બા ! મને સૂરજ થવું ગમે, સૂરજ થઈને તપવું ગમે.” પછી તે કહે છે કે મને ચાંદો થવું, વાદળ થવું, કળી થવું, પંખી થવું ને ઝરણું થવું ગમે. જોઈ શકાય છે કે બાળકમાં કેટલી બધી કુદરતપ્રીતિ છે. ને વળી એમ ચાંદો કે ઝરણું થઈને પછી એ શું કરશે તે પણ કહે છે; જેમકે, ઝરણું બનીને તે ગીત ગાવા ઇચ્છે છે. આમ બાળમાનસસૃષ્ટિ અહીં બહુ સહજ રીતે અભિવ્યક્ત થઈ છે. તો તેના આંગણે થયેલા ‘પંખીના મેળા’ના વર્ણનમાં તે પોપટ, કાગડો, મોર વગેરેનું પણ સુંદર વર્ણન કરે છે. ‘પાંખ બે આપો’માં તે ગાય છે : ‘મને ઊડવાની પાંખ બે આપો, કે મારે જાવું ઊંચેરા આભમાં.’ ‘વૃક્ષો...’ કાવ્ય એ વૃક્ષ વિષય ઉપર લખાયેલો નાનકડો પદ્યનિબંધ છે. તેમાં લય-પ્રાસ કરતાંય વૃક્ષની મહત્તા સુંદર રીતે વ્યક્ત થઈ છે. ‘ચાંદો’ કાવ્યમાં રજૂ થયેલું કાવ્યાત્મક વર્ણન રમણીય

છે : ‘વૃક્ષ વૃક્ષને પાંદ પાંદ પટ રમત રમે અજવાળું રે, બળખળ વહેતાં પાણી માંહે મોં જુએ લટકાળું રે.” આ સંગ્રહમાં આમ કુદરતનાં અનેક મનોહર ચિત્રો પ્રાપ્ત થયાં છે.

બાળક માત્ર કુદરત કે પંખીઓ સાથે જ તાદાત્મ્ય અનુભવે છે એવું નથી. એને ઘર-કુટુંબ-શાળા-વતન-દેશ વગેરે માટે પણ એટલો જ ભાવ છે. ‘નાનકડી બહેન’ તેને વહાલી છે. બહેન વિશેની વાત બહુ કલાત્મક અને ચિત્રાત્મક ઢબે રજૂ થઈ છે : “નાની શી આંખ જાણે એ રૂપેરી તારલા !” તો આ ચિત્ર જુઓ : “પીળી પીળી ઓઢણી ને રાતી છે ઘાઘરી, ઝાંઝર ઝણકાવતી દોડે એ પાધરી.” બાળકને દાદી વહાલી છે ને તે કેવી રીતે પોતાનો ઉમળકો વ્યક્ત કરે છે તે ‘દાદી આવે’માં જોવા મળે છે. સામાન્ય રીતે દાદી બાળકની સંભાળ લે, અહીં બાળક દાદીની સંભાળ કેવી રીતે લે છે તે જોવા જેવું છે : “ઝરમર ઝરમર વર્ષા ટાણે દાદીમાને છત્રી આપું, બહાર ફરીને દાદી આવે સામે દોડી આપું છાપું.” ‘હળીમળીને રહીએ’ કાવ્યની ભવ્ય ભાવના માણવા જેવી છે, પણ તેની ભાષા બાલભોગ્ય ઓછી લાગે છે. તેની સામે ‘નેહાબહેન લટકાળાં’ની શબ્દપસંદગી બહુ સ્વાભાવિક લાગે છે : “ભોળા ભટક બહુ લાગે નેહાબહેન લટકાળાં” એ જ રીતે રવિવારની રજાની વાત પણ સહજ રીતે વ્યક્ત થઈ છે. વળી બાળકને માત્ર રમવું જ ગમે છે તેવું નથી. તેને ભણવું પણ ગમે છે. તેથી તે કહે છે : “મને વહાલી લાગે રે નિશાળ, નિશાળમાં જાવું છે.” (‘નિશાળ’) અને કહે છે કે, ‘આંક શીખવા દે.’ અલબત્ત, આંક શીખવાની સાથે તે બીજી અનેક પ્રક્રિયાઓ પણ કરવાનું કહે છે તે પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

અહીં કુટુંબપ્રેમનાં કાવ્યો છે તેમ વતનપ્રેમ – દેશપ્રેમનાં કાવ્યો પણ છે. ‘ગુર્જર ધરણી !’, ‘અમે’, ‘અમે ભારતવાસી’ કાવ્યો આ સંદર્ભમાં વાંચવા જેવાં છે. ભારત એ ગામડાંઓનો બનેલો દેશ છે. અહીં પણ ગ્રામ્યમાહોલનાં સુંદર કાવ્યો છે. કવિકલ્પના પણ અહીં માણવા જેવી છે : “જળ માંહે સૂરજ હાલે તલાવડી છાકમ છોળ, રંગ સોનેરી છલકાવે તલાવડી છાકમ છોળ.” ‘તલાવડી’, ‘મજાનો ચબૂતરો’, ‘લીમડો’ વગેરે કાવ્યો ગામડું જીવતું કરે છે.

કેટલાંક કાવ્યો તેના વિષયને કારણે વિશિષ્ટ બન્યાં છે. જેમકે, ‘તાવડી’. એ જ રીતે ‘મજાની વાડી’ કાવ્યમાં ચિત્રોની હારમાળા રચાઈ છે અને વાડી જાણે કે તાદેશ થાય છે. બાળકોને ઉખાણાં-જોડકણાં ગમે. અહીં નમૂનારૂપ જોડકણાં પણ છે. એક બાજુ ‘તાવડી’ પર ગીત છે, તો બીજી બાજુ સાંપ્રત સમયનું એક મહત્ત્વનું માધ્યમ – ટી.વી. પર પણ કાવ્ય છે, ટી.વી. દ્વારા કવિએ તેમાં જોવા મળતી આખી દુનિયા કાવ્યમાં બતાવી છે. ‘સસલાભાઈને શરદી થઈ’ – એ નિમિત્તે લેખકે આયુર્વેદની વાત પણ સાંકળી છે. બાળક પોતે જે જુએ-જાણે તે પ્રમાણે તે પશુ-પંખીને પણ કરાવે. ને એટલે સસલાભાઈને ‘નાસ’ લેવડાવે. બાળકાવ્યસંગ્રહ હોય ને કોઈ રમત કે કોઈ તહેવારની વાત ન આવે તો તે સંગ્રહ અધૂરો ગણાય. અહીં ‘દિવાળી’નું કાવ્ય છે અને દિવાળી નિમિત્તે રીતરિવાજોની વાત સાંકળી છે. તો ‘સંતાકૂકડી’ની રમત પણ કવિએ બાળકોને રમાડી છે.

પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં કવિએ સાચા અર્થમાં બાળભોગ્ય કાવ્યો આપ્યાં છે. પોતે બાળક બનીને જગતને જોવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અને એ રીતે જે સંવેદનો અનુભવ્યાં છે તેને અહીં લયબદ્ધ કર્યાં છે. બાળકોને ગમે તેવાં સુંદર બાળકાવ્યોનો આ સંગ્રહ છે. કવિની કલ્પનાશક્તિ અને લયપ્રભુત્વનો તેને સરસ લાભ મળ્યો છે.

આત્મકથા સાહિત્યપ્રકાર નથી ?

પ્રિય રવીન્દ્ર,

‘પરબ’ (જાન્યુ. ’૧૦)માં પ્રકાશિત તારો અભ્યાસલેખ વાંચીને થયું, પહેલાં નાટક, પછી નવલકથા, વિવેચન, હવે આત્મકથાનો વારો ? આમ એક યા બીજું કારણ આગળ ધરીને આપણે એક પછી એક સ્વરૂપને સાહિત્યમાંથી દેશનિકાલ કરતા જઈશું તો કવિતા – વાર્તા સિવાય બચશે શું ? (અને કવિતા લેખે પણ કેટલી રચનાઓ ?) આત્મકથાને પગલે પગલે જીવનચરિત્ર, વ્યક્તિચિત્ર કે રેખાચિત્ર, સ્મૃતિકથા, પત્ર, ડાયરી, પ્રવાસનિબંધને પણ હાંકી કાઢવામાં જ આવશેને ?

તારા લેખમાંના વિધાનને આ પત્રના શીર્ષકમાં પ્રશ્ન રૂપે મૂકવાનું કારણ એ છે કે આત્મકથાને સાહિત્યપ્રકાર ગણવા સામે તે જે પ્રશ્ન ઉઠાવ્યા છે એમાં જ મને એના ઉત્તર દેખાયા છે, તો હું એ રીતે જ વાત કરું.

(૧) તું જ્યારે એમ કહે છે કે ‘કોઈ પણ સાહિત્યપ્રકારમાં કલ્પનાનો વિશેષ મહિમા છે, પણ આત્મકથામાં કલ્પનાને અવકાશ નથી. જો આત્મકથામાં કલ્પના ભળે તો આત્મકથાનું સત્યઘટના પર આધારિત, હું-કેન્દ્રી નવલકથા બનવાનું જોખમ નકારી શકાય નહીં’ ત્યારે તું સાહિત્યસર્જનમાં કલ્પનાતત્ત્વની સક્રિયતાને બહુ સીમિત કરી દઈને માત્ર સામગ્રીની ઉત્પાદતા, એટલો જ એનો અર્થ કરે છે. કોઈ કૃતિને આપણે ‘સર્જન’ રૂપે જોઈએ છીએ ત્યારે શું માત્ર તેની સામગ્રીનો જ વિચાર કરીએ છીએ ? અભિવ્યક્તિના સૌંદર્યને, તેની અસરકારકતાને એની સાથે કેટલોબધો સંબંધ છે ! એક અલંકાર કે કલ્પન, અરે, વાક્યબંધી સાથે પણ કલ્પના કેટકેટલી રીતે સંયોજાય છે ! આત્મકથામાં નિરૂપાયેલી તથ્યમૂલક ઘટનાને સપ્રાણ કરવામાં એનો કેટલોબધો હિસ્સો છે ! આત્મકથામાં કહેવાયેલી ‘કોઈક’ની વાતનો સ્પર્શ આપણને શાથી થાય છે ? બીજી બાજુ, શું તથ્યાત્મક વસ્તુની સાહિત્યરચના ન થઈ શકે વારુ ?

(૨) ‘આત્મકથાકાર બાળપણ જીવ્યો હોવા છતાં તેના દ્વારા થતું નિરૂપણ ઘણુંખરું સ્મૃતિ આધારિત રહેવાનું. કોઈક રીતે એનું દસ્તાવેજીકરણ થયું હોય તોપણ.’ – એમ તે કહ્યું છે. વાત ખોટી નથી પરંતુ (જેમ સાહિત્યકૃતિ માત્ર પાસે તેમ અહીં પણ) એ સ્વીકારીને જ ભાવકે આત્મકથા પાસે જવાનું છે. આત્મકથા પાસે એને દસ્તાવેજની અપેક્ષા પણ નથી, જેમ કોઈ પણ સાહિત્યકૃતિ પાસે નથી.

(૩) તું અહીં જ કહે છે, ‘આત્મકથાનું મંડાણ જ કલ્પનાશ્રિત હોય ત્યાં સત્યનો કેવો અને કેટલો મહિમા હોય તે સમજી શકાય તેમ છે.’ ખરો ગૂંચવાયો છે તું ! શરૂઆતમાં તે કહ્યું, ‘આત્મકથામાં કલ્પનાને અવકાશ નથી.’ અને હવે કહે છે કે એનું મંડાણ જ કલ્પનાશ્રિત છે ! એટલે એમને કે કલ્પનાની મદદ લેવાની ન હોવા છતાં એ લે છે ? પણ અહીં અગાઉ કહ્યું તેમ એ એની ગુંજાશ ન હોવાનું નહિ કહી શકાય.

(૪) તારી નોંધમાં આગળ કહેવાયું છે : ‘આત્મકથાકાર ...જિવાઈ રહેલી

વાસ્તવિકતાને જ નિરૂપતો હોય તોપણ તેનો દૃષ્ટિકોણ જ વાસ્તવને બદલી નાખવા પૂરતો છે. ગમે તેવું કઠોર સત્ય કે વાસ્તવ શબ્દમાં કે અન્ય માધ્યમમાં મુકાવા માત્રથી બદલાતું હોય છે, ત્યાં વ્યવહારનું સત્ય કે વાસ્તવ જોળવાનો અર્થ ખરો ?’ પણ આ તો કોઈ પણ માનવપ્રવૃત્તિની મર્યાદા છે. એમ કહી શકાય કે આ જ કારણે આત્મકથા ઇતિહાસ નથી, સાહિત્યવૃત્તિ છે. અલબત્ત, ઇતિહાસલેખનમાં પણ તેના લેખકનો દૃષ્ટિકોણ પ્રભાવક ક્યાં નથી બનતો હોતો ? એણે વિવાદો પણ જગવેલા છેને ?

એ પણ સમજવા જેવું છે કે પ્રશ્ન માત્ર વાસ્તવના રૂપાંતરનો નથી, સંદર્ભ-યોજનાનો છે : વસ્તુ એને લઈને જ ‘રચના’નું રૂપ પામતું હોય છે. અને નિતાંત સત્ય – Absolute Truth – જેવી કોઈ વસ્તુ છે કે કેમ તે પ્રશ્ન પણ છે.

(૫) તે ભાષાનો મુદ્દો ઊભો કર્યો છે. આત્મકથાને લગતી આ ચર્ચામાં એ કઈ રીતે પ્રસ્તુત બને એ મને સમજાયું નથી, છતાં એને પકડું. સાહિત્યકૃતિમાં સંવાદની ભાષા પાત્રની વાણી હોવાનો – અને એ રીતે એ વાસ્તવનો અભ્યાસ રચે એ પૂરતું ગણાવું જોઈએ; બોલીનું વિજ્ઞાન આપવાની જરૂર નથી. પણ તે જે ઉદાહરણ આપ્યું છે એમાં સોમાલીની ઉક્તિમાં આવે છે એમ સહજ રીતે અલંકાર આવે તો તને વાંધો ન હોવો જોઈએ; જોવાનું એ રહે છે કે એ સાદૃશ્ય રચે છે તે એના પરિચિત જગત સાથે રચે છે કે કેમ.

‘પાત્રોના સંવાદો, ઉક્તિઓ જે તે કાળે જે ક્રમે રજૂ થયા હોય તે જ ક્રમે આત્મકથામાં આવે એવું દર વખત ન પણ બને.’ ન પણ બને નહિ, ન જ બને. એકેએક વ્યક્તિની એકેએક ઉક્તિગત લાક્ષણિકતાની નોંધ શક્ય નથી. વળી, વાસ્તવમાં એવી લાક્ષણિકતાઓ અત્યંત જળવાતી હોતી પણ નથી. શિક્ષણના વ્યાપ તથા બહુજનસમૂહના સમયમાં તો નહિ જ. પણ મુદ્દો એ છે કે આત્મકથા પ્રત્યે આવો આત્યંતિક આગ્રહ ઉચિત છે ?

(૬) આ જ બાબત ચરિત્રચિત્રણને પણ લાગુ પડે. માણસ સદાસર્વદા સર્વથા સૌ કોઈને માટે એકસરખો છે જ નહિ, તો પછી આત્મકથામાં પણ શી રીતે હોઈ શકે ? એ એવો નથી એ જ તો એની વિશેષતા છે અને આપણા રસનો વિષય છે. તો ભલેને એનું એવું બહુઆયામી રૂપ આત્મકથામાં પ્રગટે. આપણી એ જ તો અપેક્ષા છે. મજાની વાત એ છે કે જ્યાં એ પોતાને છાવરવાની કોશિશ કરતો હોય છે ત્યાં પકડાઈ ગયા વિના રહેતો નથી.

(૭) ‘આત્મકથા ગમે તેટલી પોતાને માટે હોય તોપણ તે ભાવક માટે છે એ વાતે આત્મકથાકાર પૂરતો સભાન હોય છે. આ સભાનતા જ તેને રસિક બનાવવા તરફ પણ ખેંચે છે ને એ કારણે પણ તે સત્ય, પ્રમાણિકતા, વાસ્તવ કે અનુભવને મચડવા મથે છે.’ – આમ કહેવામાં અત્યુક્તિ છે. જગતની ઉત્તમ ગણાયેલી આત્મકથાઓ ‘રસિક’ બનવા માટે સત્ય, પ્રમાણિકતા, વાસ્તવ કે અનુભવને મચડતી હોય એવું લાગે છે ? ખરેખર તો એ તત્ત્વોને મચડવા વગર એ રસપ્રદ અને રોચક બની શકી છે એ જ કારણે તો ઉત્તમ ગણાઈ છે. આત્મકથાનો નિકષ પણ એ જ છે. કોઈ એ કસોટીમાંથી પાર ન ઊતરે એને સ્વરૂપગત મર્યાદા કહીશું કે લેખકગત ?

(૮) આત્મકથાકાર ‘નાયક’ નથી, ચરિત્ર છે. એ ‘નાયક’ છે એવા ખયાલથી જ રવીન્દ્ર, તારા મનમાં આ ભ્રાન્તિઓ ઊભી થઈ છે એમ મને જણાય છે. ‘એ પોતાનાં કે

અન્યનાં સ્ખલનો ઢાંકે (છે) અથવા એવી રીતે પ્રસ્તુત કરે (છે) કે તેમાં સ્ખલનો ક્ષમ્ય ગણાય અને આત્મકથાના નાયક તરીકેનું ઊભું થયેલું તેનું મૂલ્ય દૂષિત ન થાય.’ – આ વિધાનમાં પણ અતિવ્યાપ્તિ છે. ખરેખર તો આત્મકથાકારની એ કોશિશ રહી હોય છે કે આવું ન બને. એટલે તો એ આત્મકથા લખવા પ્રવૃત્ત થયો હોય છે. એક પ્રકારનો સર્જનાત્મક આવેગ પણ એમાં નકારી શકાતો નથી.

(૮) કોઈ પણ સાહિત્યકૃતિની જેમ આત્મકથામાં પણ કથાનિરૂપણમાં પરોવાયેલું તેના નિરૂપકનું દષ્ટિબિંદુ પકડાવું અત્યંત આવશ્યક હોય છે. એનું અર્થઘટન એના પર અવલંબે છે. વળી, વાચકની કલ્પકશક્તિ સક્રિય બને તેવી અપેક્ષા પણ રહે છે. જો એમ બને તો બાળ મોહનના કડું ચોરવાના પ્રસંગનું દષ્ટાંત આપીને રવીન્દ્ર, તું જે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરે છે તે ઉપસ્થિત નહિ થાય. તું કે હું વાચક તરીકે શું એ કલ્પી ન શકીએ કે બાળ મોહને કડું ચોર્યું એ વેળા તેના અને કુટુંબીજનોના માટે એ પ્રસંગની તીવ્રતા કેટલી હશે ? પણ મૂળ વાત નિરૂપણ પાછળના દષ્ટિબિંદુની છે. તે એ છે કે મહાત્મા આ પ્રસંગને સ્મરે છે અને મહાત્માના જીવનમાં પણ આમ બન્યું હતું એ જાણીને ‘માણસ’ એટલે શું અને તેનામાં કેટકેટલી અને કેવી કેવી શક્યતા પડેલી છે તે તું અને હું આત્મકથાને કારણે જાણવા પામીએ છીએ અને વિસ્મયના અનુભવમાં મુકાઈએ છીએ. સાહિત્યકૃતિનું બીજું પ્રયોજન પણ શું છે ?

તું પોતે કહે છે કે ‘આત્મકથાલેખનનાં મૂળ આત્મકથાકારને આવી મળેલી નોખી જીવનશૈલીમાં પડેલાં છે. એકધારું, નીરસ અને સામાન્ય જીવન કોઈ રીતેય પ્રેરણા કે પરિવર્તનને ન ચીંધતું હોય તો આત્મકથા લખવાનું ભાગ્યે જ કોઈ કારણ બચે. આવા એકધારાપણામાંથી પણ આત્મકથાકારની પોતાની કોઈ સાધના કે ઈચ્છા તેને નોખો થવા ન પ્રેરે તો પણ આત્મકથા લખવાનો અર્થ ન રહે એમ બને.’ બાળમોહનની મહાત્મા બનવા સુધી આખી પ્રક્રિયા આવી પ્રેરણા કે પરિવર્તન ચીંધનારી ખરી કે નહિ ? એ સાધના નહિ ? નોખા થવા માટે પ્રેરતી ઈચ્છા વિના સત્યના પ્રયોગો થઈ શક્યા હોત ખરા ?

(૧૦) પ્રકાશનના સ્તરે, અન્યને હાનિ ન થાય તે માટે (કે લેખકને લગતી અમુક ગુપ્ત માહિતી બહાર ન પડે એવા હેતુથી પણ) કેટલીક હકીકત છુપાવાતી હોય છે એ ઠીક નથી. તારી એ વાત સાથે સંપૂર્ણ સમ્મત. આત્મકથાને અભિપ્રેત જ એ છે કે ચરિત્ર પૂર્ણપણે પ્રગટે. આ તો એને ટૂંપવાની વાત થઈ. વ્યવહારજગતનો આ અભિગમ સાહિત્યજગતમાં ન ચાલે.

(૧૧) આત્મકથાને પડકારવાનાં ઓજારો ? તેના લેખકનું વ્યક્તિત્વ એમાં પ્રગટ થાય છે કે નહિ તેની નિરીક્ષા એ જ ઓજાર. સર્જનાત્મક, અને ભાવકચિત્તમાં પુનર્સર્જન પામતી હોવાને કારણે સાહિત્યકૃતિના મૂલ્યાંકન માટે સર્વસ્વીકૃત ધોરણો ઉપજાવવાં મુશ્કેલ.

રવીન્દ્ર, મારી શગને સંકોરીને આ મુદ્દે આટલું અજવાળું કરવા તું નિમિત્ત બન્યો એ માટે કૃતજ્ઞ.

૨૧-૦૧-૧૦

ધીરેન્દ્ર મહેતા

r

પરિષદવૃત્ત

સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ

શ્રી ગની દહીંવાલા વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત તા. ૧૩-૨-૧૦ના રોજ અશોક ચાવડાએ પાકિસ્તાનનાં ઉર્દૂ કવયિત્રી પરવીન શાકીર (જીવન અને કવન) વિષય પર વક્તવ્ય આપ્યું હતું. આધુનિક ઉર્દૂ સાહિત્યમાં પરવીન શાકીરનું મોખરાનું સ્થાન છે. અશોક ચાવડાએ પરવીન શાકીરના જીવનવિશેષોની વાત કરી તથા એમની ઉત્તમ ગઝલોના ઉદાહરણ સાથે એમની સર્જક ચેતનાનો સંસ્પર્શ કરાવ્યો. ઉર્દૂ સાહિત્ય ઇતિહાસમાં સ્ત્રીસહજ અપ્રતિમ સંવેદન વ્યક્ત કરતી એમની કૃતિઓના પોતે કરેલા અનુવાદનું પણ પઠન કર્યું હતું.

‘નષ્ટનીડ’ પર વ્યાખ્યાન

રવીન્દ્રભવન અંતર્ગત તા. ૩ ફેબ્રુઆરીના દિવસે, રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની વાર્તા ‘નષ્ટનીડ’ વિશે શ્રી ભોળાભાઈ પટેલે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

S

રવિશંકર રાવળ વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત ૩૦ જાન્યુ.ના રોજ સેપ્ટ યુનિ.ના સહયોગથી સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર નલીન માલિનીની અનેરી રજૂઆત માણી. એમણે એમના સર્જનની વિશિષ્ટ કૃતિઓનું ઓરિયો-વિડિયો નિદર્શન કર્યું. ચિત્રકલામાં બહુવિધ કલા દ્વારા બહુપરિમાણિક અભિવ્યક્તિ સંયોજાયેલી જોઈ ઉપસ્થિત સૌ કોઈ અભિભૂત થઈ ગયાં હતાં. ચિત્રકલા સાથે સંગીત, નાટક, ફિલ્મ, સ્થાપત્ય, વિડિયોગ્રાફી જેવાં અનેક કલામાધ્યમોના સાયુજ્યથી ઊભી થતી કલાસૃષ્ટિએ એક અનેરી અનુભૂતિ કરાવી હતી. ગુલામ મહંમદ શેખના માર્ગદર્શન હેઠળ યોજાતી આ વ્યાખ્યાનશ્રેણીનું પ્રત્યેક વ્યાખ્યાન અનન્ય રહ્યું હતું.

સાહિત્યસિદ્ધાન્ત વ્યાખ્યાનશ્રેણી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત શ્રી ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર અંતર્ગત ‘સાહિત્ય-સિદ્ધાન્ત વ્યાખ્યાનશ્રેણી’નું ત્રીજું વ્યાખ્યાન ૧લી એપ્રિલ, ૨૦૧૦ ને ગુરુવાર, સાંજે ૫.૩૦ કલાકે ડૉ. વિજય પંડ્યા ‘ભરત અને એરિસ્ટોટલ : નાટ્યસ્વરૂપની વિભાવના’ વિશે આપશે. સાહિત્યસિદ્ધાન્તની વધુ ને વધુ નિકટ જવાય, પૂર્વ અને પશ્ચિમના કાવ્યવિચારની તુલનાત્મક ચર્ચા થાય તેમજ નૂતન પ્રવાહોની જાણકારી મળે એ આ શ્રેણીનો ઉદ્દેશ છે.

S

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત શ્રી ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર દ્વારા પૂર્વ અને પશ્ચિમના સાહિત્યવિચારનો તુલનાત્મક અભ્યાસ થાય તથા નૂતન પ્રવાહોની જાણકારી મળે તે હેતુથી ‘સાહિત્યસિદ્ધાન્ત વ્યાખ્યાનશ્રેણી’ આયોજિત થઈ છે જેના અંતર્ગત પ્રથમ વ્યાખ્યાન તા. ૪-૨-૨૦૧૦ના રોજ ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાલાના ‘રસસિદ્ધાન્ત અને અભિગ્રહણ સિદ્ધાન્ત (રિસેપ્શન થિયરી)’ વિષય પર યોજાયું. આરંભે શ્રી ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિરના કાર્યકારી નિયામક શ્રી પારુલબહેન દેસાઈએ શ્રેણી વિશે ભૂમિકા બાંધી આપી હતી અને શ્રી

રાજેન્દ્રભાઈ પટેલે ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાના સંનિષ્ઠ સર્જન વ્યક્તિત્વનો આછો ચિતાર વ્યક્ત કર્યો.

વ્યાખ્યાનના વિષયમાં પ્રવેશ કરાવતાં ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ જણાવ્યું, 'સિદ્ધાંતો એટલે સાહિત્યને સમજવાનું સાધન.' સાહિત્યને લેખક-વાચક-કૃતિ-જગત એમ ચાર ભાગમાં વહેંચીને સમજી શકાય એવી ભૂમિકા બાંધી તેમણે રસસિદ્ધાંતને મનોવેજ્ઞાનિક સંદર્ભોથી કઈ રીતે સમજી શકાય તેની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી હતી. તેમણે જણાવ્યું કે રસસિદ્ધાંત જેમ નાટક અને ભાવકને અનુલક્ષીને રજૂ થાય છે તેમ અભિગ્રહણ-સિદ્ધાંતના કેન્દ્રમાં કૃતિ અને વાચક હોય છે. વાચક પૂર્વાનુભવનું ભાથું બાંધીને કૃતિની પ્રત્યક્ષ જાય છે, ત્યારે કૃતિમાંથી જે પણ ગ્રહણ કરે છે તેમાં તેના પૂર્વાનુભવની ક્ષણો તેને મદદરૂપ બને છે. ટૂંકમાં, રસસિદ્ધાંત અને અભિગ્રહણ-સિદ્ધાંતની મૂળ વાત તો એક જ છે; માત્ર બંનેની પદ્ધતિ અલગ અલગ છે.

આ નૂતન શ્રેણીના આરંભના વ્યાખ્યાનમાં સિત્તેરથી ઍશી જેટલા શ્રોતાઓ જોડાયા. જેમાં મધુસૂદન બક્ષી, સુમન શાહ, પ્રશાંત દવે, પ્રદીપ ખાંડવાલા જેવા વિદ્વજનો પણ હતા. ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ ખૂબ ઓછા સમયમાં સાહિત્યના બે વિશાળ સિદ્ધાંતોની રસપ્રદ ચર્ચા કરી. અંતમાં શ્રોતા અને વક્તા વચ્ચે થયેલી પ્રશ્નોત્તરીએ વિષયની વધુ નજીક સરકવાની નેમ સાધી. પ્રશ્નોત્તરીમાં શ્રી સુમન શાહ, રમેશ ર. દવે, હરિભાઈ ઉમરેઠિયા, અજય રાવલ વગેરે જોડાયા અને ચર્ચાને જીવંત બનાવી. વક્તવ્યની સમાપનવેળાએ શ્રી ઇતુભાઈએ શ્રોતાગણ અને વક્તાશ્રીનો આભાર માન્યો.

શ્રી ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર દ્વારા આવા વધુ ને વધુ કાર્યક્રમો યોજાતા રહે તો અમારા જેવા વિદ્યાર્થીજોમાં સાહિત્યિક સજ્જતા ખીલે.

– વિભા ત્રિવેદી

ગ્રંથગોષ્ઠિ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર દ્વારા યોજાતો 'ગ્રંથગોષ્ઠિ'નો કાર્યક્રમ તા. ૧૬-૨-૨૦૧૦ના રોજ સાંજે ૬ વાગ્યે શ્રી રઘુવીર ચૌધરીની અધ્યક્ષતામાં યોજાયો હતો. પ્રારંભે પારુલ કંદર્પ દેસાઈએ કાર્યક્રમની ભૂમિકા બાંધી આપી હતી. પ્રફુલ્લ રાવલે અધ્યક્ષ અને વક્તાઓનો પરિચય આપ્યો હતો. શ્રી નીતિન વડગામાએ શિરીષ પંચાલના સર્જન અને વિવેચનની ગોષ્ઠિ થાય છે તેનો આનંદ પ્રગટ કર્યો હતો. ઉષાબહેન ઉપાધ્યાયે શિરીષ પંચાલના દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કૃત ગ્રંથ 'વાત આપણાં વિવેચનની' વિશેના વક્તવ્યમાં શિરીષ પંચાલના બ. ક. ઠાકોર વિશેના લેખને મુખ્ય આધાર બનાવી શિરીષ પંચાલની વિવેચનની લાક્ષણિક શૈલીનો પરિચય કરાવ્યો હતો. શ્રી અજય રાવલે વાર્તાસંગ્રહ : 'અંચઈ' વિશે વાત કરતાં 'અંચઈ', 'મજુસ', 'હવેલી' તેમજ 'આપનો વાર્તાસંગ્રહમાંથી 'ઓરડામાંથી બહાર' અને 'આ ઝુબેદા અને આ કલ્લોલ' વાર્તાઓનો આસ્વાદ કરાવીને વાર્તાકાર શિરીષ પંચાલનો પરિચય કરાવ્યો હતો. રઘુવીર ચૌધરીએ અધ્યક્ષીય વક્તવ્યમાં શિરીષ પંચાલે ગુજરાતી સાહિત્યમાં કરેલા પ્રદાનને બિરદાવ્યું હતું.

કાર્યક્રમોની જાણકારી માટે અગત્યની સૂચના

જેમણે બધા જ કાર્યક્રમોની જાણ નિયમિત મેળવવી હોય એમને મોબાઈલ નંબર ૯૩૨૭૦-૨૨૭૫૫ ઉપર SMS કરી પોતાનું નામ – મોબાઈલ નંબર તથા ઇ-મેઈલ એડ્રેસ જણાવવાં.

ચી. મં. ગ્રંથાલયમાં આવેલ દાનની વિગત

શ્રી રમણલાલ સોનીનાં પુસ્તકો અને તે રાખવા માટેનાં બે કબાટો ખરીદવા માટે રૂ. ૧૬૦૦૦/- શ્રી શ્રીરામભાઈ સોની તરફથી મળ્યા છે.

દીપ્તિ શાહ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં પારિતોષિકો

૨૦૦૮ અને ૨૦૦૯નાં બે વર્ષના ગાળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં પ્રથમ આવૃત્તિવાળાં પુસ્તકોને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી નીચે પ્રમાણેનાં પારિતોષિકો એનાયત કરવામાં આવશે. સર્વ લેખકો અને પ્રકાશકોને મે માસની ત્રીસમી તારીખ સુધીમાં દરેક પુસ્તકની બે નકલો, કયા પારિતોષિક માટે છે તે વિગત પુસ્તકના પહેલા પાના પર દર્શાવીને પરિષદ કાર્યાલય પર મોકલી આપવા વિનંતી કરવામાં આવે છે.

૧. શ્રી ભગિની નિવેદિતા પારિતોષિક : ૨૦૦૮ અને ૨૦૦૯ના બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલાં લેખિકાઓના વર્ષદીઠ એક એક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને શ્રી હરિ: ઐ આશ્રમપ્રેરિત આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૨. શ્રી અરવિંદ (સુવર્ણચંદ્રક) પારિતોષિક : ૨૦૦૮-૨૦૦૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા ભક્તિવિષયક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને શ્રી હરિ ઐ આશ્રમપ્રેરિત આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૩. શ્રી ઉમા-સ્નેહરશ્મિ પારિતોષિક : ૨૦૦૮-૨૦૦૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યિક પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૪. શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર પારિતોષિક : ૨૦૦૮-૨૦૦૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા નિબંધ, પ્રવાસ, સ્મરણો, જીવનચરિત્રો આદિ પ્રકારનાં સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૫. શ્રી બટુભાઈ ઉમરવાડિયા એકાંકી પારિતોષિક : ૨૦૦૮-૨૦૦૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલાં એકાંકીઓમાંથી સર્વશ્રેષ્ઠ એકાંકીને પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૬. શ્રી પ્ર. ત્રિવેદી પારિતોષિક : ૨૦૦૮-૨૦૦૯ના બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલાં શિક્ષણ વિષયક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૭. શ્રી પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયા પારિતોષિક : ૨૦૦૮-૨૦૦૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલાં સમાજ, શિક્ષણ વગેરે વિષેના ચિંતનાત્મક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૮. શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે હાસ્ય પારિતોષિક : ૨૦૦૮ અને ૨૦૦૯નાં વર્ષ દરમિયાન

પ્રકાશિત થયેલા હાસ્ય, વિનોદ, કટાક્ષ વગેરેના વર્ષદીઠ એક એક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૯. શ્રી બી. એન. માંકડ ષષ્ટિપૂર્તિ પારિતોષિક : ૨૦૦૮-૨૦૦૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા લોકભોગ્ય વિજ્ઞાનવિષયક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૧૦. શ્રી રામપ્રસાદ પ્રેમશંકર બક્ષી પારિતોષિક : ૨૦૦૮-૨૦૦૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા સાહિત્યશાસ્ત્રના સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૧૧. શ્રી તખ્તસિંહ પરમાર પારિતોષિક : ૨૦૦૮-૨૦૦૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા લેખકના પ્રથમ સર્જનાત્મક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તક (કવિતા, નાટક, નવલકથા સ્વરૂપના)ને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૧૨. શ્રી હરિલાલ માણેકલાલ દેસાઈ પારિતોષિક : ૨૦૦૮-૨૦૦૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રગટ થયેલા વિવેચન અથવા સામાજિક તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૧૩. શ્રી નટવરલાલ માળવી પારિતોષિક : ૨૦૦૮-૨૦૦૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા બાળસાહિત્યના સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૧૪. શ્રી ઉશનસુ પારિતોષિક : ૨૦૦૮-૨૦૦૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલાં સર્વશ્રેષ્ઠ દીર્ઘકાવ્યો (સોનેટમાળા, ખંડકાવ્યો, પદ્યનાટક કે અન્ય પ્રકારનાં વર્ણનાત્મક ચિંતનાત્મક દીર્ઘકાવ્યોની કૃતિ ગ્રંથસ્થ અથવા કોઈ સામયિકમાં પ્રગટ થયેલી હોવી જરૂરી છે.)ને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૧૫. શ્રી દિલીપ ચં. મહેતા પારિતોષિક : ૨૦૦૮-૨૦૦૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા સર્વશ્રેષ્ઠ ગઝલસંગ્રહને અથવા જે કાવ્યસંગ્રહમાં ગઝલોની નોંધપાત્ર સંખ્યા હોય તેને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૧૬. શ્રી મહેન્દ્ર ભગત (દીર્ઘનાટક) પારિતોષિક : ૨૦૦૮-૨૦૦૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા દીર્ઘનાટકોને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૧૭. શ્રી રમણ પાઠક ષષ્ટિપૂર્તિ પારિતોષિક : ૨૦૦૮-૨૦૦૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા સર્વશ્રેષ્ઠ નવલિકાસંગ્રહને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૧૮. શ્રી સદૃવિચાર પરિવાર પારિતોષિક : ૨૦૦૮-૨૦૦૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રગટ થયેલા સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રેરક સાહિત્યના પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૧૯. શ્રી ગોપાળરાવ વિદ્યાંસ પારિતોષિક : ૨૦૦૮-૨૦૦૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા ભારતીય ભાષાઓમાંથી થયેલા ભાષાંતરના સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૨૦. શ્રી ભાસ્કરરાવ વિદ્યાંસ (સમાજશાસ્ત્ર) પારિતોષિક : ૨૦૦૮-૨૦૦૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા ભૂગોળ-સમાજશાસ્ત્રના સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૨૧. શ્રી રમણલાલ સોની (બાળ-કિશોર સાહિત્ય) પારિતોષિક : ૨૦૦૮-૨૦૦૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા સર્વશ્રેષ્ઠ બાળ-કિશોરસાહિત્યના પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૨૨. શ્રી સુરેશ મજૂમદાર પારિતોષિક : ૨૦૦૮-૨૦૦૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રગટ થયેલા સ્ત્રી-અનુવાદકના અનુવાદગ્રંથને અથવા ૨૦૦૮-૨૦૦૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રગટ થયેલાં કવયિત્રી રચિત સર્વશ્રેષ્ઠ કાવ્યસંગ્રહને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૨૩. ડૉ. રમણલાલ જોશી વિવેચન પારિતોષિક : ૨૦૦૮-૨૦૦૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા વર્ષદીઠ એક-એક વિવેચનવિષયક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૨૪ ડૉ. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા (મહાનિબંધ) પારિતોષિક : ૨૦૦૮-૨૦૦૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત-અપ્રકાશિત બંને પ્રકારના પરંતુ નિર્દિષ્ટ સમયગાળામાં યુનિવર્સિટી દ્વારા મંજૂર થયેલા સર્વશ્રેષ્ઠ મહાનિબંધને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૨૫. ડૉ. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા (લલિતનિબંધ) પારિતોષિક : ૨૦૦૮-૨૦૦૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા લલિતનિબંધના સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૨૬. શ્રી દિનકર શાહ 'કવિ જય' પારિતોષિક : ૨૦૦૮-૨૦૦૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા કવિના પ્રથમ સર્વશ્રેષ્ઠ કાવ્યસંગ્રહને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૨૭. શ્રી દોલત ભટ્ટ પારિતોષિક : ૨૦૦૮-૨૦૦૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલી ગ્રામજીવન પર લખાયેલી સર્વશ્રેષ્ઠ નવલકથા અથવા લોકસાહિત્યવિષયક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૨૮. શ્રી પ્રિયકાન્ત પરીખ નવલકથા પારિતોષિક : ૨૦૦૮-૨૦૦૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલી વર્ષદીઠ એક-એક સર્વશ્રેષ્ઠ નવલકથાઓને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૨૯. શ્રી પંડિત બેચરદાસ જીવરાજ દોશી પારિતોષિક : ૨૦૦૮-૨૦૦૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગુજરાતી વ્યાકરણવિષયક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૩૦. કવિશ્રી ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા પારિતોષિક : ૨૦૦૮-૨૦૦૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા મૌલિક ગીતસંગ્રહના પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૩૧. શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી પારિતોષિક : ૨૦૦૮-૨૦૦૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા ચિંતનાત્મક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૩૨. શ્રી રામુ પંડિત (અર્થશાસ્ત્ર, વાણિજ્ય, ઉદ્યોગ) પારિતોષિક : ૨૦૦૮-૨૦૦૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા અર્થશાસ્ત્ર-વાણિજ્ય-પ્રબંધ-ઉદ્યોગમાં માનવીય સંબંધવિષયક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૩૩. શ્રી પ્રભાશંકર તેરૈયા પારિતોષિક : ૨૦૦૮-૨૦૦૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રસિદ્ધ થયેલા ભાષાવિજ્ઞાન-વ્યાકરણવિષયક સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં

આવશે.

૩૪. સર્વોદય આશ્રમ સણાલી 'કરુણામૂર્તિ ભગવાન મહાવીર ફાઉન્ડેશન'
પારિતોષિક : ૨૦૦૮-૨૦૦૯નાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત લોકસાહિત્યવિષયક શ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

૩૫. ડૉ. બી. ટી. ત્રિવેદી (ચર્ચાપત્રી) પારિતોષિક : આ પારિતોષિક સંદર્ભે એન્ટ્રી મોકલવાની રહેતી નથી કે કશી રજૂઆત પણ કરવાની થતી નથી.

૩૬. ગુજરાત દર્પણ પારિતોષિક : (દરિયાપારના સાહિત્યકારો માટે) વર્ષ ૨૦૦૬-'૦૭-'૦૮નાં ત્રણ વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા નવલિકાસંગ્રહના સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકને આ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવશે.

નોંધ : 'પરબ' પારિતોષિકો વર્ષ ૨૦૦૮-૨૦૦૯ દરમિયાન 'પરબ'માં પ્રકાશિત થયેલ શ્રેષ્ઠ કાવ્ય, લેખ, નિબંધ અને નવલિકાને પ્રતિવર્ષ એક એક પારિતોષિક આપવામાં આવે છે.

પ્રફુલ્લ રાવલ
પ્રકાશનમંત્રી

r

'પરબ'ની માલિકી તથા બીજી માહિતી અંગે નિવેદન (ફોર્મ નં. ૪)

૧. પ્રસિદ્ધિ સ્થાન : અમદાવાદ
૨. પ્રસિદ્ધિ ગાળો : માસિક
૩. પ્રકાશક-મુદ્રક : પ્રફુલ્લ રાવલ (ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી)
રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય
સરનામું : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધન ભવન,
આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૪. તંત્રી : યોગેશ જોષી
રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય
સરનામું : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધન ભવન,
આશ્રમ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૫. માલિકી ધરાવનાર : (૧) શ્રી પ્રફુલ્લ અનુભાઈ (૨) શ્રી શ્રેણિકભાઈ
કુલ થાપણના એક કસ્તુરભાઈ (૩) શ્રી બળવંત પારેખ
ટકાથી વધારે (૪) વિનોદ ભટ્ટ (૫) શ્રી રઘુવીર ચૌધરી
રોકનાર ભાગીદાર શેર (૬) શ્રી નિરંજન ભગત
ધરાવનાર ટ્રસ્ટીઓનાં નામ-સરનામું

સાહિત્યવૃત્ત

સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ

સાહિત્ય અકાદેમીના ફેલો તરીકે ભોળાભાઈ પટેલની વરણી

૧૬મી ફેબ્રુઆરીના રોજ રવીન્દ્રભવન, દિલ્હીમાં મળેલી સાહિત્ય અકાદેમીની જનરલ કાઉન્સિલે ભોળાભાઈ પટેલની 'સાહિત્ય અકાદેમીના ફેલો' તરીકે વરણી કરી છે.

સમગ્ર ભારતીય ભાષાઓમાં થઈને ૨૧ની સંખ્યાથી ન વધે એ રીતે ઈ. સ. ૧૯૬૮થી વ્યક્તિગત રીતે સાહિત્યક્ષેત્રે કરેલા વિશિષ્ટ પ્રદાન માટે સાહિત્ય અકાદેમીના ફેલો (Fellow of Sahitya Akademi) ચૂંટવામાં આવે છે. પહેલા ફેલો ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન ૧૯૬૮માં ચુંટાયા હતા. ગુજરાતી સાહિત્યકારોમાંથી આ ફેલો પદે અગાઉ કાકાસાહેબ કાલેલકર, વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, ઉમાશંકર જોશી અને રાજેન્દ્ર શાહની વરણી થઈ હતી. સાહિત્ય અકાદેમીના ફેલોનું પદ આજીવન હોય છે.

હસમુખ બારાડીનું વ્યાખ્યાન

૧૭ ફેબ્રુઆરીના રોજ હસમુખ બારાડીએ ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ દ્વારા ચલાવાતી શ્રી ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાન શ્રેણી અંતર્ગત 'ગુજરાત થિયેટરમાં હાસ્યરસિક પાત્રો' એ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

ત્રણ એકાંકીઓનું મંચન

૬ ફેબ્રુઆરીના રોજ ગુજરાત વિશ્વકોશ લલિતકલા કેન્દ્ર દ્વારા 'જાંબુડિયા રંગનું ફૂલ', 'બે જલ્લાદો' અને 'શી'ઝ ડેડ' એ ત્રણ એકાંકીનું મંચન થયું હતું. દિગ્દર્શન નિમેષ દેસાઈએ કર્યું. મૂળ વિદેશી આ ત્રણેય એકાંકીઓનો ગુજરાતી અનુવાદ શ્રી મહેન્દ્ર અમીને કર્યો છે.

ગાંધીનગર સાહિત્યસભાનો વાર્ષિકોત્સવ

ગાંધીનગર સાહિત્યસભાનો વાર્ષિકોત્સવ ૧૩-૧૪ ફેબ્રુઆરીએ યોજાયો હતો. કાર્યક્રમનું ઉદ્ઘાટન ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતાએ કર્યું હતું. ભોળાભાઈ પટેલ અને કિરીટ દૂધાત ઉપસ્થિત હતા. પછીની બેઠકમાં 'ચરિત્ર નિબંધની વિભાવના' એ વિષય પર પ્રફુલ્લ રાવલે અને 'ચરિત્ર નિબંધનું આંતરસત્ત્વ' એ વિષય પર પ્રવીણ દરજીએ વક્તવ્ય આપ્યું હતું. ભોળાભાઈ પટેલે અધ્યક્ષસ્થાનેથી ચરિત્રનિબંધ વિષે વિશેષ પ્રકાશ પાડ્યો હતો. બપોરની બેઠકમાં પ્રવાસ નિબંધમાં મણિલાલ હ. પટેલનો લેખ પ્રકાશ લાવાએ વાંચ્યો હતો. કિશોરસિંહ સોલંકીએ પોતાના પ્રવાસથી થયેલ આંતરજીવનના ઉઘાડની વાત કરી હતી. હરિકૃષ્ણ પાઠકે પ્રવાસ - કાવ્યના પઠનથી ગુજરાતી પ્રવાસ નિબંધનો આલેખ આપ્યો હતો. ૧૪ ફેબ્રુઆરીના રોજ ગાંધીનગર સાહિત્યસભા સભ્યના પુસ્તકોનું પ્રદર્શન દોલત ભટ્ટ દ્વારા ખુલ્લું મુકાયું હતું. અને પછીની બેઠકમાં 'બાળસાહિત્યની આજ અને આવતીકાલ' એ વિષય પર યશવંત મહેતાએ વક્તવ્ય આપ્યું હતું. યોસેફ મેકવાન અને પ્રકાશ લાલાએ પણ વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં.

‘તત્ત્વ’ ગઝલસંગ્રહનો લોકાર્પણ સમારંભ

૨૪ જાન્યુઆરીએ રાજકોટમાં લક્ષ્મી ડોબરિયા, દિનેશ કાનાણી અને રાકેશ હાંસલિયાની ૧૧૧ ગઝલોના સંગ્રહ ‘તત્ત્વ’નું લોકાર્પણ ગૌરાંગ ઠાકરના હસ્તે થયું હતું. સંજુ વાળા અધ્યક્ષ હતા.

કમળાશંકર પંડ્યા સાહિત્યકાર એવોર્ડ

કમળાશંકર પંડ્યા ફાઉન્ડેશન દ્વારા વડોદરાના સાહિત્યકારે પ્રતિવર્ષ કમળાશંકર પંડ્યા સાહિત્યકાર એવોર્ડ અપાય છે. ૨૦૦૭નો એવોર્ડ ખલીલ ધનતેજવીને અને ૨૦૦૮ના એવોર્ડ ડૉ. રમણ સોનીને અર્પણ કરાયો છે. ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ અને ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાના હસ્તે સન્માનપત્ર અપાયેલ હતા.

કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય સુવર્ણચંદ્રક

વિશ્વ કલાગુર્જરી ફેડરેશન દ્વારા ૨૦૧૦નો કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય સુવર્ણચંદ્રક બ્રિટનસ્થિત ડૉ. જગદીશ દવેને અર્પણ થયો હતો. આ સમારોહના અધ્યક્ષસ્થાને ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ હતા.

ગઝલ ડિપ્લોમા પ્રમાણપત્રનું વિતરણ

૧૭ જાન્યુઆરી પૂ. મોરારિબાપુની નિશ્રામાં ગુજરાતી ગઝલ વિદ્યાપીઠમાં ડિપ્લોમા કરનારને પ્રમાણપત્રો વિતરણ કરાયા હતા. સંસ્થાનો પરિચય પથિક પરમારે આપ્યો હતો.

કલાપીને કાવ્યાંજલિ

પ્રેમાનંદ સાહિત્યસભા, વડોદરાના ઉપક્રમે ડૉ. રશીદ મીરની અધ્યક્ષતામાં કલાપીને કાવ્યાંજલિનો કાર્યક્રમ સંપન્ન થયો હતો. ગુલામ અબ્બાસ ‘નાશાદ’ અતિથિવિશેષ હતા. ડૉ. વિરંચિ ત્રિવેદીએ કલાપીની પ્રણય-પ્રકૃતિની કવિતા વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

નાનાભાઈ ડ. જેબલિયાના સાહિત્ય પર પરિસંવાદ યોજાયો

શ્રી નૂતન કેળવણી મંડળ સંચાલિત, સાવર કુંડલાની શ્રી વી. ડી. કાણકિયા આર્ટ્સ એન્ડ શ્રી એમ. આર. સંઘવી કોમર્સ કોલેજ તથા ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી ગાંધીનગરના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૨૩-૦૧-૨૦૧૦ના રોજ કોલેજ સભાખંડમાં ‘નાનાભાઈ ડ. જેબલિયા એક પુનઃ મૂલ્યાંકન’ વિષય પર પરિસંવાદ યોજાયો હતો. જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી રઘુવીર ચૌધરીના અધ્યક્ષ પદે યોજાયેલા આ પરિસંવાદમાં નાનાભાઈના વિવિધ સર્જનો પર વિદ્વદ્જનોએ અભ્યાસપૂર્ણ વક્તવ્યો આપ્યા હતા. જેમાં નાનાભાઈની વાર્તાસૃષ્ટિ પર રજનીકુમાર પંડ્યાએ અને નાનાભાઈની વાર્તાકળા સંદર્ભે કિરીટ દૂધાતે; નાનાભાઈની નવલકથાઓ વિશે મનસુખ સલ્વાએ અને નાનાભાઈની ઐતિહાસિક કથાઓ પર મનોજ રાવલે તેમજ નાનાભાઈના કટારલેખન પર શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરે મનનીય પ્રવચનો આપ્યા હતા. જુદી જુદી ત્રણ બેઠકોમાં યોજાયેલ આ પરિસંવાદની ત્રણે બેઠકોના અધ્યક્ષ સ્થાને જુદા જુદા ત્રણ વિદ્વાન સાહિત્યકારોમાં અનુક્રમે રઘુવીર ચૌધરી, નરોત્તમ પલાણ અને વસંત પરીખે નાનાભાઈના સાહિત્યના સત્ત્વ-તત્ત્વને ચીંધી આપ્યા હતા. સંચાલન કેસર મકવાણાએ કર્યું હતું.

કાવ્યસર્જન પ્રક્રિયા પર કાર્યક્રમ

નર્મદ સાહિત્યસભાના ઉપક્રમે રીના મહેતાએ પોતાની કાવ્યસર્જન પ્રક્રિયા પર વક્તવ્ય આપ્યું હતું. એમણે ‘કવિતામાં ઓગળવું એનો અર્થ છે ઈશ્વરમાં ઓગળવું’ કહ્યું હતું. રીના મહેતાએ સ્વરચિત કાવ્યોનું પઠન પણ કર્યું હતું.

વિશ્વગુર્જરીની દિશામાં ગિરાગુર્જરીની યાત્રા

ગુજરાતી ભાષાના સત્ત્વશીલ ગ્રંથોની રાષ્ટ્રીય સ્તરે પ્રસ્થાપિત કરવા માટે અન્ય ભાષાઓમાં એમને અનૂદિત કરીને પ્રકાશિત કરાવવાનું અભિયાન ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રદાન પ્રતિષ્ઠાને છેલ્લા પાંચ વર્ષથી આદર્યું છે. ૨૦૦૮ સુધીમાં કુલ ૧૬ ગ્રંથો હિન્દી, મરાઠી, અંગ્રેજી અને તેલુગુ ભાષામાં જે તે વ્યાવસાયિક પ્રકાશકો દ્વારા પ્રકાશિત કરાવ્યાં પછી હવે ૨૦૦૯ના વર્ષમાં આ સંસ્થા દ્વારા નીચેના ચાર ગ્રંથોનો લોકાર્પણ સમારોહ તા. ૪ ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૦ના દિવસે આ વિશ્વ પુસ્તક મેળામાં યોજાયો હતો. (૧) ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ લેખક – ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી (સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિ) (હિંદી), (૨) ‘ભારેલો અગ્નિ’ – (‘દલ્હી હુડ્ડે આગ’) લેખક – હિંમતભાઈ મહેતા (હિંદી), (૪) ‘પ્રકાશનો પડછાયો’ (ઓળીઈન નીળળ) – લેખક – દિનકર જોષી (તમિલ).

જાણીતા હિંદી દૈનિક ‘જનસત્તા’ના તંત્રી શ્રી ઓમ માથુરના હસ્તે આ લોકાર્પણ વિધિ થયો હતો. સરદાર પટેલનું એક પણ જીવનવૃત્ત અત્યાર સુધી હિંદી ભાષામાં નહોતું. પ્રદાન પ્રતિષ્ઠાને આવું પહેલું જ પુસ્તક હિંદી ભાષામાં પ્રગટ કરાવ્યું છે.

હિન્દી-ગુજરાતી દલિત સાહિત્યનો રાષ્ટ્રીય સેમિનાર ખેરાલુ કોલેજમાં યોજાયો

વિશ્વવિદ્યાલય અનુદાન આયોગ (યુ.જી.સી.) અને આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ ખેરાલુના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૮ અને ૧૦ જાન્યુઆરી ૨૦૧૦ના રોજ હિન્દી ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય વિષયક સેમિનાર યોજાયો. જેમાં કર્ણાટક રાજ્યના ડૉ. શ્રીધર હેગડેએ બીજ ભાષણ રજૂ કરી દલિત સાહિત્યની પ્રાસંગિકતા રજૂ કરી હતી. શ્રી જોસેફ મેકવાને ઉદ્ઘાટન કર્યું હતું. આવાકાર પ્રવચન આચાર્યશ્રી રણછોડભાઈ ચૌધરીએ આપેલ. સેમિનારના પ્રમુખપદે ખેરાલુ તાલુકા ઉત્તર વિભાગ કેળવણી મંડળના પ્રમુખશ્રી મોહનભાઈ દેસાઈ હતા. આભારવિધિ સેમિનાર સંયોજક અને હિન્દી વિભાગના વડા ડૉ. નરસિંહદાસ વણકરે કરી હતી.

સૌરાષ્ટ્રના પંથકના અગ્રણી ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલે (કેશોદ) ભારતીય અને દલિત સાહિત્ય ઉપર મનનીય પ્રવચન આપ્યું હતું. જ્યારે દલિત સાહિત્યનું ભવિષ્ય એ વિષય પર ગુજરાત યુનિ. ભાષા ભવનના અધ્યક્ષ ડૉ. રંજનાબહેન અરગડેએ પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા હતા. દ્વિતીય સંગોષ્ઠીના વડા હતા ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ પૂર્વ હિન્દી વિભાગાધ્યક્ષ ડૉ. કુંજબિહારી વાષ્ણેય અને ડૉ. જશવંત પંડ્યા. ડૉ. ધીરજ વણકરે ડૉ. સીતારામ બારોટે, ડૉ. ગોવર્ધન વણઝારા, ડૉ. બી. પી. ચૌહાણ, ડૉ. ભાનુભાઈ રોહિતે, પ્રા. રમણ રોહિતે, ડૉ. સોમાભાઈ પટેલ (ગોઝારીયા), ડૉ. ભરતભાઈ પટેલ, પ્રા. ઈશ્વરભાઈ પટેલ, ડૉ. મમતા શર્મા (અંબાજી)એ પોતાના વક્તવ્યો રજૂ કર્યા હતા. જેનું સંચાલન ડૉ. ધીરજ વણકર, ડૉ. કીર્તિ જાદવે કર્યું હતું.

ગુજરાતી દલિત સાહિત્યની સંગોષ્ઠીમાં ગુજરાતભરના વિદ્વાનો જોડાયા હતા, જેનું અધ્યક્ષપદ શ્રી બબલદાસ ચાવડા (બુદ્ધિધન વિસનગરી) ડૉ. મોહનભાઈ પરમાર (ચાંદખેડા) ડૉ. રાજેશ મકવાણા (મહેસાણા) એ શોભાવ્યું હતું. પ્રા. યશવંત વાઘેલા, શ્રી કનુભાઈ ખડદિયા, ડૉ. સનીલ જાદવ, શ્રી ભી. ન. વણકર, ડૉ. અમૃત જાદવ, ચંદ્રાબહેન શ્રીમાળી, ડૉ. પી. જી. જ્યોતિકર, ડૉ. શિવરામ શ્રીમાળી (ઉંઝા), પ્રિ. ડૉ. અમૃત પટેલે વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં.

ડૉ. જયંત પાઠક કવિતા પુરસ્કાર

સુરતની એમ.ટી.બી. આર્ટ્સ કોલેજની ડૉ. જયંત પાઠક કવિતા પુરસ્કાર સમિતિ તરફથી આપવામાં આવતા ઉપરોક્ત પુરસ્કાર માટે ૨૦૦૬-૦૭ના વર્ષ દરમ્યાન પ્રગટ થયેલા કાવ્યસંગ્રહોમાંથી તજજ્ઞોએ કવિશ્રી ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદીના કાવ્યસંગ્રહ ‘ઋતુપર્ણ’ને પસંદ કર્યો છે. તજજ્ઞો તરીકે શ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠક તથા શ્રી જયદેવ શુક્લે સેવા આપી હતી.

કવિશ્રી બાલમુકુન્દ દવેના ગદ્યલેખન સાહિત્ય અંગે

કવિશ્રી બાલમુકુન્દ દવેના સમગ્ર સાહિત્યના સંપાદનની કામગીરી મને સોંપાઈ છે તે સંદર્ભમાં કવિના કાવ્યસંગ્રહો તથા ગ્રંથસ્થ થયેલું ગદ્યલેખન પ્રાપ્ત થયું છે. પરંતુ આ કવિએ કાવ્યસંગ્રહો – વિશેષે બાલકાવ્યોના અન્ય કવિઓના સંગ્રહોની પ્રસ્તાવનાઓ લખી છે. ક્યારેક કોઈ અભિનંદનગ્રંથ કે સ્મૃતિગ્રંથમાં કે કેન્દ્રિયત રૂપે પણ ગદ્યલેખન કર્યું છે. તો જે સર્જકો-કવિઓને આ કવિની કલમનો લાભ મળ્યો હોય તેઓ તે અંગેની વિગત, વિકલ્પે તેવા લખાણોની ફોટોસ્ટેટ નકલ કે શક્ય હોય તો પુસ્તક ઉપલબ્ધ કરે તો કવિના પ્રદાનને સમુચિત રૂપે મૂલવી શકાય. આશા છે કે કવિના ચાહકો-પ્રશંસકો, સ્નેહીઓ અને સર્જકોનો સહકાર મળી રહેશે – સામગ્રી આ સરનામે મોકલવી : હરિકૃષ્ણ પાઠક, પ્લોટ નં. ૬૨/૨, સેક્ટર ૨-એ, ગાંધીનગર ૩૮૨ ૦૦૭. ફોન : ૦૭૯-૨૩૨૨૮૯૩૮.

પાક્ષિકી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ‘પાક્ષિકી’ના ઉપક્રમે પ્રીતિ સેનગુપ્તા સાથે એક સાંજનો કાર્યક્રમ તા. ૨૩-૨-૨૦૧૦ના રોજ સાંજે ૫-૩૦ વાગ્યે યોજાયો હતો. પ્રારંભે રાજેન્દ્ર પટેલે વિશ્વપ્રવાસી પ્રીતિ સેનગુપ્તાનો પરિચય આપ્યો હતો. પ્રીતિબહેને કાવ્યોનું પઠન કરતાં કરતાં કે પ્રવાસપુસ્તકમાંથી ગદ્યખંડ વાંચતાં વાચતાં પોતાના અનુભવોને પણ વર્ણવ્યા હતા. જેમાં શ્રોતા-ભાવકો તલ્લીન થયા હતા. પ્રશ્નોત્તરી દરમિયાન પ્રીતિબહેનનું પ્રવાસી વ્યક્તિત્વ ઊઘડી આવ્યું હતું. પારુલ કંદર્પ દેસાઈએ પ્રીતિબહેન અને સૌનો આભાર માન્યો હતો.

r

આ અંકના લેખકો

- અનિલ ચાવડા** : ૨૦૨, પેલિકન હાઉસ, નટરાજ સિનેમા પાસે, આશ્રમરોડ, અમદાવાદ-૯
આબિદ ભટ્ટ : નિર્ઝર મદીના મસ્જિદ રોડ, પોલોગ્રાઉન્ડ, હિંમતનગર-૩૮૩૦૦૧
એસ. ડી. દેસાઈ : સૂચિતા એપાર્ટમેન્ટ, વિજય ચાર રસ્તા, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯
એસ. એસ. રાહી : Eezee Society Block No. 13, Behind Rupee Park, Kondhva Road, PUNE-411048
કાજલ ઓઝા વૈદ્ય : ૩૦૮, સુપર પ્લાઝા, સંદેશ પ્રેસ રોડ, વસ્ત્રાપુર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
કાલિન્દી પરીખ : ૩, દેના બેન્ક સોસાયટી, સ્ટેશન રોડ, અમરેલી-૩૬૫૬૦૧
ગિરીશ ભટ્ટ : પ્રશાંતિ નિલિયમ, માધવનગર, સુરેન્દ્રનગર-૩૬૩૦૦૧
ચિનુ મોદી : ૧૬, જિતેન્દ્રપાર્ક, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭
જનક હ. દવે : ૨૦, સ્વૈરવિહાર સોસાયટી, ડૉ. વિક્રમ સારાભાઈ માર્ગ, અમદાવાદ-૧૫
દિલીપ જોશી : દિનકર, ૩, માણતિનગર, એરપોર્ટ રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૭
ધીરેન્દ્ર મહેતા : જીવનછાયા, જનરલ હોસ્પિટલ રોડ, ભુજ-૩૭૦૦૦૧ (કચ્છ)
નરોત્તમ પલાણ : ‘દર્શન’, ૩, વાડીપ્લોટ, પોરબંદર-૩૬૦૫૭૫
નવનીત જાની : જાળીલા રોડ, તા. રાણપુર, જિ. અમદાવાદ-૩૮૨૨૫૫
નીતિન વડગામા : ‘તાંદુલ’, ૧૯, સ્વાતિ સોસાયટી, કાલાવડ રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫
પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦
પ્રવીણ દરજી : કુંવારા પાસે, લુણાવાડા-૩૮૯૨૩૦ જિ. પંચમહાલ
Preety Sengupta : 15, Stewart Place, White Plains, N.Y. 10603 (U.S.A.)
ભગવતીકુમાર શર્મા : ૩૨/બી, પવિત્રા રોહાઉસ, ગેટ નં. ૨, સહજ સુપર સ્ટોરની ગલીમાં, આનંદમહલ રોડ, અડાજણ, સુરત-૩૯૫૦૦૯
ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા : ૨૪/એ, સૌરભ બંગલોઝ, સત્યસાઈ હાઈ હોસ્પિટલ માર્ગ, રાજકોટ-૫
યોગેશ જોષી : કે-૩૧/૩૭૨, શિવશક્તિ એપાર્ટમેન્ટ, અખબારનગર સામે, નવાવાડજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩
રમેશ ત્રિવેદી : ૩૩, રોયલ વ્યૂ, કડી-કરણનગર રોડ, કડી જિ. મહેસાણા-૩૮૨૭૧૫
રાજેન્દ્ર પટેલ : ૭૮, નિહારિકા બંગલોઝ, હિંમતલાલ પાર્ક સામે, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
લાભશંકર ઠાકર : એ/૨, કેપિટલ કોમર્શિયલ સેન્ટર, ૧લે માળ, સંન્યાસ આશ્રમ પાસે, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
વત્સલ ર. શાહ : એ/૧, શ્રેયાંસનાથ સોસાયટી-૧, ધરણીધર દેરાસર પાછળ, વાસણા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭
શ્રદ્ધા ત્રિવેદી : એફ/૩૧, નંદનવન-૩, જોધપુર સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
સુસ્મિતા જોષી : C/o. જયેશ ભોગાવતા, ગુજરાતી વિભાગ, એમ. એસ. યુનિ., વડોદરા-૩૮૦૦૦૨
સોમભાઈ સી. પટેલ : ૨૮૪/૮, ગણેશ ફ્લેટ, આરાધના સ્કૂલ પાસે, સેક્ટર-૨૮, ગાંધીનગર-૨૮
નબીબક્ષ મનસુરી (આવરણ) : પ્લોટ નં. ૬૪૨/૨, ચર્ચ પાસે, સેક્ટર-૨૮, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૯

r